

**К.ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Дунканаев А.Т.

**КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН
ТЕКСТТИК-
КОММУНИКАТИВДИК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Каракол-2010

УДК 82/821.0
ББК 83
Д 83

Рецензенттер: филол. илимд. доктору, проф. Мамытов Ж.,
филол. илимд. доктору, проф. Маразыков Т.С.

Илимий редактор: КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген
кызматкер, филология илимдеринин доктору,
профессор А.Иманов

Дунканаев А. Т.

Д 83 Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик
өзгөчөлүктөрү. /К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамл. ун-ти., -Каракол.: 2010.
-202 б.

ISBN 978-9967-441-22-4

Монографияда макалдын тексттик статусу, семантикалык-
структуралык түзүлүшү аныкталып, кыска текст катары логикалык
туюндурулушу талдоого алынып, коммуникативдик өзгөчөлүктөрү
белгиленет.

Эмгек филолог адистерге, изилдөөчүлөргө, аспиранттарга,
студенттерге арналат.

Д 4603000000-10
ISBN 978-9967-441-22-4

УДК 82/821.0
ББК 83

© Дунканаев А.Т., 2010.

@ К.Тыныстанова ат. ЫМУ, 2010.

Сөз башы

Элдик оозеки чыгармалар абалтадан эле муундан-муунга мурасталып келген. Буга бир шилтем макалдардан, ылакаптардан, табышмактардан, жаңылмачтардан, учкул сөздөрдөн тартып зор көлөмдүү эпосторго чейинки чыгармалар күбө. Элдин аң-сезимине, көз карашына, ой жүгүртүүсүнө, жашоо шартына байланыштуу алардын улам жаңыланып, улам кошумчаланып турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Канчалык өзгөрүүгө учураса да, алардын түпкү маңызы тарыхтын үлүшү катары өз маанисин жоготпой сактап келет. Тээ байыркы убактардан кийинки мезгилдерге чейинки жашоо-турмуштагы урунттуу-урунттуу учурлар, ар кыл жагдай-шарттар, элдик элестер, жалпы эле мүнөздүү өзгөчөлүктөр тууралуу маданий, социалдык, экономикалык ж.б. ар түрдүү маалыматтарды эстетикалык-тарбиялык, логика-философиялык формаларда дал ушул элдик оозеки чыгармалардан алабыз. Ошон үчүн элдик оозеки чыгармалар өткөн доорлордун жарчысы болуп саналат. Анын тили – бай тил.

Тил илиминдеги орчундуу маселелердин бири – элдик оозеки чыгармалардын тилин үйрөнүү. Алардын тилин изилдөөнүн жыйынтыктары жалпысынан төмөндөгүдөй зарылчылыктарды аныктамакчы:

- оозеки чыгармалардын тилин үйрөнүү аркылуу элдин тарыхый социалдык-экономикалык абалынан, жашоо-шартынан кабардар болуу, маданий-эстетикалык баалуулуктарды ачуу;

- тилдин фонетикалык-грамматикалык, лексика-семантикалык, стилдик колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктоо, тилдин тарыхый эволюциялык өнүгүшүн белгилөө;

- тилдин лексикалык корундагы түп сөздөрдүн маанилеринин (этимология маселеси) байыркылыгын тастыктоо;

- тилдин тектеш тилдерден алган ордун, алар менен болгон карым-катышын аныктоо;

- оозеки чыгармалардын тилин ар тараптуу иликтөө менен, алардын жанрдык өзгөчөлүктөрүн, спецификалык бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүү.

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын пайда болуш, өнүгүш тарыхын, мазмуну менен тематикасын изилдөө иштерине салыштырмалуу алганда, лингвистикалык пландагы изилдөөлөр аз экендиги ырас. Кыргыз тили илиминде элдик оозеки чыгармалардын тилинин түрдүү багыттарына арналган С.Гапаровдун (1979), М.Мураталиевдин (1976), К.Кырбашевдин (1983), А.Биялиевдин (2004), А.Дунканаевдин (2004), Т.Баястанованын (2006), А.Өмүралиеванын (2008) айрым эмгектери бар. Албетте, бул эмгектердин жаралышы менен элдик оозеки чыгармалардын тилин изилдөө иштери кыргыз тили илиминде жолго коюлуп, калыпка түштү деп айтууга али эрте. Кантсе да, бул багыттагы иштер жаңыдан колго алына баштагандыгын танууга болбойт.

Кыргыз элдик оозеки чыгармалардын өзүнчө бир чоң салаасын түзгөн дидактикалык чыгармалардын катарына макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, калп, учкул сөздөр кирери белгилүү. Аталган элдик чыгармаларды 70-жылдардан кийинки мезгилдерде илимде бир түшүнүк менен, жалпысынан паремия, изилдөө алкагында паремиология деп атап келишет. Паремия көлөмү боюнча чакан түзүлүштө уюшулуп, функциясы жагынан зор милдетти аткарып, коомдук турмушту, көрүнүштү, чындыкты, аң-сезимди ар тараптуу багытта объективдүү чагылдырат. Алардагы коюлган маселе курч, актуалдуу жана орчундуу. Өткөн доорлордо козголгон маселе учурда да, келечекте да өз маанисин жоготпойт. Анткени адам жашоосунун улануусу түбөлүктүү, демек, түбөлүктүү проблемалардын болушу да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Паремия маңызы да адам жашоосунан, т.а., коомдук турмуштан келип чыккандыктан, ал баарыдан мурда, турмуштук, табияттык көрүнүштөрдү чагылдырып, алардан жыйынтык чыгарып, жалпылоо касиетке ээ болуп турат. Турмуштук факт катары, улам кошумчаланып, улам жаңыланып, кийинки мезгил муундарына мурасталып кете берет. Ушуга байланыштуу алар илимдин ар түрдүү тармактарында: логикада, философияда, лингвистикада, фольклористикада, этнографияда, психологияда, этнопсихологияда, этнопедагогикада, социологияда эркин териштирилип, изилдөөнүн олуттуу объектиси боло алат.

Бул монографиялык эмгегибиздин объектиси - **макал**. Макалдарга лингвистикалык планда изилдөө иштерин жүргүзүү, анын жанрдык спецификалык бөтөнчөлүктөрүн дагы тереңдетип бөлүп көрсөтүү менен катар элибиздин тарыхынан, этнографиясынан, маданиятынан, дүйнө таанымынан жана ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнөн, элдин аң-сезимдик деңгээлинен маалымат берери анык. Ошол эле учурда адамдын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, турмуштун оош-кыйыштарынан сабак берүүгө, жакшы менен жаманды ажырымдоого, жашоо чындыгын таанып билүүгө, андан таасирленүүгө, жалпы эле тарбиялоого эң чоң өбөлгө болот. Макал кечээ-бүгүн эле жарала калган жок, элдик оозеки чыгармалардын эң байыркы түрлөрүнөн болуп саналат. Анын булагы - материалдык дүйнө. Адамдар турмуш элегинен өткөрүп, көз менен көргөн, же баамдап билген нерселерди, буюмдарды, же кубулуштарды, көрүнүштөрдү макалдарга материал кылып алган. Ушунун негизинде объективдүү чындыктын көйгөйлүү маселелерин козгоп, олуттуу ойго айлантып, жогорку көркөмдүк деңгээлге жеткирип, зор таасир күчкө ээ кылып, аларды мисалдатып берген. Адамдарга тааныш эмес заттар, нерселер, турмуш чындыгынан алыс турган көрүнүштөр, окуялар макалдарда кездешпейт. Аларда ааламды көрө билүүчүлүк, турмушту таануучулук, объективдүү чындыкты түшүндүрүүчүлүк, практикалык тажрыйбаны, илим менен билимди көрсөтүүчүлүк камтылган. Ушундан

улам, элдин үрп-адаты, салт-санаасы, маданияты, ой тутуму алардын сырткы дүйнөнү таанып билүүсүнө байланыштуу болот. Мына ошол объективдүү дүйнөнү адамдардын канчалык даражада кабыл алуусу, түшүнүүсү, аларга болгон көз карашы макалдарда эң кыска көркөм ыкма менен логикалык-философиялык багытта чагылдырылган.

Макал табияты сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, камтыган мааниси жагынан тексттик ойду туюндурат. Дидактикалык чыгармалардын ичинен өз функциясы, семантикалык таасир күчү, кеңири чөйрөдө активдүү колдонулушу менен айырмаланып турат. Алар маани-маңызы, структурасы, логикалык бүтүндүгү, тексттик түзүлүшү, ой туюндурулушу жана башка касиет белгилери боюнча өзүнчө объект катары саналып, илимий изилдөөгө муктаж. Чет тили илиминде макал маселесине арналган А.А.Крикманн, Н.Барли, Г.Миллер, Мутан, Каньо, Ю.И.Левин сыяктуу бир катар окумуштуулардын эмгектери бар.

Бул эмгекке түз да, кыйыр да тиешеси бар С.Гапаровдун, А.Өмүралиеванын жана жалпы паремиялар тууралуу сөз кылып, макалдарга басым жасаган педагогикалык өңүттөгү А.Абдулатовдун эмгектерин атасак болот.

«Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү» (1979) аттуу эмгегинде С.Гапаров формалдуу грамматиканын негизинде макалды сүйлөм катары карап, сүйлөм чегиндеги синтаксистик түзүлүшүн изилдейт. Кыргыз тили илиминде макалды полифункционалдуу текст деп эң алгачкылардан болуп Т.Маразыков атайт. Ал эми А.Өмүралиева «Кыргыз макалдарынын тексттик табияты» (2008) кандидаттык диссертациясында макалды текст катары таанып, анын табиятын тексттик категорияларга негиздеп, кенен түшүнүктү берген текст деп атап, глобалдуу контекстке, философиялык мезгилдикке жана мейкиндикке ээлигин белгилейт. Тексттин мүнөздүү белгилери катары анын маалымат берүү максатын, прагматикалуулукка ээ болушун, сүйлөмдөн кенен маанилерден турган логикалык-коммуникативдик бирдик экендигин, башталышы менен аякталышы бир бүтүндүктөн тургандыгын, белгилүү бир теманын айланасындагы фактылардан түзүлгөндүгүн, семантикалык жана структуралык ырааттуулукка жетишкендигин, ылайыгына жараша вербалдык эмес каражаттарды өбөлгө катары колдонууга мүмкүн болгон бир канча критерийлери болушу менен мүнөздөлөрүн эске алат да, бул белгилер макалдарга да мүнөздүүлүгүн көрсөтөт. А.Өмүралиеванын диссертациялык иши макалдын тексттик табиятынын этнолингвистикалык негизин ачып берүү максатын көздөйт.

А.Абдулатовдун «Паремияларды когнитивдик – педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары» аттуу эмгегинде жалпы эле паремиялогия маселеси өзүнчө илимий тармак катары эсептелинип, анын мазмунун этнопедагогикалык гана эмес, жалпы философиялык,

гносеологиялык, семантикалык, когнитивдик ж.б. маалыматтар түзөрү жана ал түзүлүшү, милдети, мааниси боюнча өтө ар кыл келери белгиленет. Паремиянын интегративдик жана когнитивдик-педагогикалык өзгөчөлүктөрү, бул максатта сыпаттоонун айрым проблемалары, паремиялардын императив педагогикалык категория катары каралышы тууралуу кеңири кеп болот.

Аталган эмгектердин жаралышы менен кыргыз тили илиминде макал жанрын изилдөөгө көңүл бурула баштаганын байкоого болот. Макал табиятын шарттап турган факторлордун кеңдигине байланыштуу ага илимий багытта ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү учурдагы зарылдык болуп саналат. Жалпысынан бул зарылдыктын негизин төмөндөгүлөр түзөт деп эсептейбиз:

- макалдын мазмунунун кеңдиги жана тематикалык ар түрдүүлүгү;
- макал дүйнө таанымдын куралы боло алгандыгы;
- турмуштук көрсөткүч катары эсептелиниши;
- объективдүү чындыктын каражаты экендиги;
- нуска кеп, акыл-насаат, тарбиялоо мүнөзүнө ээ болушу;
- жалпылык, бүтүм, эреже катары берилиши;
- жыйынтыктарды, натыйжаларды билдириши;
- типтүү да, түптүү да кырдаалдарды чагылдырышы;
- ой тереңдигинин камтылышы ж.б.

Демек, мындай сапат-мүнөздөргө, белгилерге ээ макалдар изилдөөнүн зарыл жана толук объектиси катары тексттик, структуралык, коммуникативдик-информативдик, прагматикалык жагдай шарттык, гносеологиялык, этнопедагогикалык ж.б. багыттарда ар тараптуу илимий-изилдөөгө алынууга тийиш.

Кыргыз тили илиминде аталган объектинин тексттик табияты этнолингвистикалык багытта А.Өмүралиева тарабынан колго алынгандыгын өйдө көрсөтүк. Муну толук кубаттоого болот. Арийне, бул кандидаттык диссертациялык иш менен макалдын тексттик табиятына чекит коюлбагандыгын, анын көп кырдуулугуна байланыштуу дагы тереңдетип, ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү зарылдыгын баса белгилеп коюшубуз абзел.

«Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» аттуу бул эмгегибизде макалдагы тилдик каражаттардын колдонулушунун негизинде анын жанрдык өзгөчөлүгүн, маани-маңызынын туюндурулушун көрсөтүп, тексттик статусун жеке көз карашта белгилеп, коммуникативдик, семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык түзүлүшү факт материалдардын бай мисалында илимий-теориялык, салыштыруучулук мүнөздө аныкталмакчы.

I. БӨЛҮМ.

МАКАЛДЫН ТЕКСТТИК СТАТУСУ

§1. Текст табиятынын изилдениши

Орус тили илиминде текст түзүлүшүнө алгач «период», «речь», «синтаксистик татаал бүтүндүк» деген терминдер менен кадам ташталгандыгын А.А.Потебня, Ф.И.Буслаев, Г.О.Винокур, Н.С.Поспелов, И.А.Фигуровскийдин эмгектеринен байкоого болот. Айрыкча, Н.С.Поспеловдун: «Кептеги синтаксистик бүтүн бирдик жөнөкөй сүйлөм да, кошмо сүйлөм да боло албастан, синтаксистик татаал конструкция болот, анткени ал конструкция байланыштуу кептен ажыратылган учурунда да, өзүнүн маанисин жоготпойт жана айланасындагы байланыштуу кепке маани жагынан көз каранды болбойт, экинчиден, синтаксистик татаал конструкциянын түгөйү өз ара интонация, же багындырбас байламталар аркылуу үзгүлтүктүү байланышта болот, үчүнчүдөн, тутуму ар кыл, так айтканда, курамында бир составдуу жана эки составдуу сүйлөмдөр болот, же татаал сүйлөмдөрдөн туруп, тутумунда атоочтук түрмөктөр менен чакчыл түрмөктөр болот, анын эң татаалдашкан түрү бүт абзацтан турат» (Н.С.Поспелов. 1948: 68),- деп синтаксистик татаал бүтүндүккө берген мүнөздөмөсү тексттик түзүлүштү иликтөөнүн башатына чыйыр салды. Т.Маразыков: «1948-жылы Г.О.Винокурдун, И.А.Фигуровскийдин, Н.С.Поспеловдун эмгектери жарык көргөндөн баштап, текст таануу советтик тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары обочолонууга өбөлгө түзүлдү» (Т.Маразыков. 2005: 64), - деп белгилесе, проф. С.Ж.Мусаев тексттик лингвистиканын советтик тил илиминде өнүгө баштагандыгынын алгачкы мезгилин 1940-жылдардын аягы 50-жылдардын башы менен байланыштырып, ушундан улам, 1948-жылды советтик тексттик лингвистиканын жаралган жылы деп аташкан орус окумуштууларынын (О.П.Москальская. 1981: 4-5; Г.Я.Солганик. 1981: 12) пикирлерине кошулбастыгын билдирет: «Албетте, жогорто белгиленгендей, бул мезгилде тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы жөнүндө, же анын өнүгүшүнүн биринчи этабы жөнүндө кеп кылуу илимий так талапка жооп бере албайт, жооп бериши мүмкүн да эмес эле. О.П.Москальская, Г.Я.Солганик ж.б. изилдөөчүлөр «советтик тексттик лингвистиканын жаралган жылы», же «тексттик» лингвистиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы» катары эргүү менен белгилеп жүрүшкөндүгүнө карабай, 40-жылдын аягы, 50-жылдардын башы тексттик лингвистиканын жаралышына, пайда болушуна өбөлгө болуучу гана (эч кандай этап эмес) ой-пикирлердин, көз караштардын айтыла баштагандыгын, тексттик лингвистиканын жаралышына себеп-шарт болуучу гана (өнүгүшү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес) грамматикалык, тагыраак айтканда, синтаксистик окуунун кийинки өнүгүшү экендигин

көрсөтөт. Демек, жогорку изилдөөчүлөр «тексттик лингвистиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы» катары түшүндүрүшкөн илимий позиция биздин көз карашта тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышын шарттаган алгачкы өбөлгө, грамматикалык окуунун сүйлөмдүк чекте гана өнүгүшү катары каралат» С.Мусаев бул көз карашын илимий-теориялык негизде ишенимдүү далилдейт жана тексттик лингвистиканын жаралышын, пайда болушун 60-жылдардын аягы 70-жылдардын башы менен байланыштырат (С.Мусаев. 2000: 56-78).

Дегинкиси, «период», «синтаксистик татаал бүтүндүк», «сүйлөмдүн чынжырчасынан түзүлгөн синтаксистик-семантикалык бүтүндүк», «фразадан чоң биримдик» сыяктуу терминдик атоолордун пайда болушу тексттик лингвистиканын жаралышына негиз түздү. Андан ары текст түзүүчү каражаттар катары сүйлөмдөр алынып, ал сүйлөмдөрдүн карым-катышы, ички байланыштары, алардын түрлөрү аныктала баштайт. Ушунун негизинде сүйлөмдөн чоң, көлөмдүү бирдиктер талдоого алынып, абзац менен тең катар коюлуп, алардын байланыштуулук жана бүтүндүк касиеттери көңүлгө алынат да, «байланыштуу текст» деген терминдин жаралышын шарттайт. Сүйлөмдөн чоң, көлөмдүү бирдиктердин тутумундагы сүйлөмдөрдүн түрлөрүн, байланышуу жолдорун изилдөө аркылуу алардын бүтүндүк табиятын, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн, маани-маңызын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Мунун өзү тексттин лингвистикасынын калыптанышына жана өнүгүшүнө жол ачат. Натыйжада «Тексттик лингвистика» деген гана терминологиялык түшүнүк эмес, ушул тапта «тексттин грамматикасы», «тексттин синтаксиси», «тексттин стилистикасы», «тексттин структурасы», «тексттин семантикасы», «тексттин прагматикасы», «тексттин категориялары», «тексттин элементтери» деген фундаменталдык түшүнүк туюмдардын системасы пайда болду (С.Мусаев. 2000: 50); «Текст – бул маанинин негизги бирдиги, аны чоң сүйлөм деп аныктаганга болбойт. Текст - бул мүмкүнчүлүктөрдү актуалдаштыруу» (М.А.Хеллидей. Нов. в заруб. линг. Вып. 8. 1978: 139); «Текст – бул бүтүндөй гуманитардык-философиялык ой жүгүртүүнүн башталмасы» (М.М.Бахтин. 1979: 281); «Текст кандайдыр бир максатка багытталган жана грамматикалык багыштамасы бар аталмадан жана бир катар бирдиктерден турган ар түрдүү лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байламталар менен бир бүтүндүккө бириккен, жазуу документи түрүндө берилген жана ал документтин тибине ылайык адабий жактан иштелип чыккан бөткөн бир ойго ээ сүйлөө чыгармачылыгынын туундусу» (И.Г.Гальперин.1981: 15-16). «Текст – кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирдин негизинде жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бир жумуру бүтүндүк. Демек, текст бир гана лингвистикалык эмес, логикалык жана

психологиялык категория да болуп саналат» (С.Өмүралиева. Филол. илим. докт. дисс. автореф., 1999: 16); «Текст – информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн темасы, максаты, семантика-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги» (Т.Маразыков. Докт. дисс. автореф., 2005: 75) - өңдүү ж.б. көптөгөн аныктамалардын, мүнөздөмөлөрдүн текстке карата берилиши анын көп кырдуу табиятын, логикалык, психологиялык, гносеологиялык, философиялык, коммуникативдик, стилистикалык, кырдаалдык жагдай-шарттарга ээ болорун аныктап турат. Ошондуктан ар кыл багыттагы изилдөөлөрдүн объектисине айланып отурат.

Кантсе да, тил илиминде текст таануучулук өзүнчө илимий тармак катары жаралышы жана ургаалдуу өнүгүүгө карай бет алышы кийинки мезгилдердин жемиши болуп саналат: Гиндин С.И., 1972; Лосева Л.М., 1978; Т. ван Дейк., 1978; Акишина А.А., 1979; Бахтин М.М., 1979; Гальперин И.Р., 1981; Оденцов В.В., 1980; Реферовская Е.А., 1983, 1989; Беттузия Н., 1984; Попов Ю.В., Трегубович Т.П., 1984; Долинын К.А., 1985; Бронская Т.В., 1985; Тураева З.Я., 1986; Гвенцадзе М.А., 1986; Бочкарев А.Е., 1987; Өмүралиева С., 1987, 1999; Сергия В.А., 1989; Старцева Т.В., 1989; Сайфулин., 1989; Сыздыкова Р., Шалабаев Б., 1989; Иванов Л.Ю., 1991; Усубалиев Б.Ш., 1994; Маразыков Т.С., 1996, 2005; Мусаев С.Ж., 2000 ж.б. (Булар тексттин лингвистикасына байланыштуу жарык көргөн айрым урунттуу-урунттуу эмгектердин гана тизмеси).

Ошентип, аталган эмгектерде изилдөөнүн объектиси болгон тексттин лингвистикасы жана андагы тилдик ар кыл кубулуштарды материалдык система катары кароо; тексттин система-структуралык бүтүндүгүн, андагы элемент бирдиктерди аныктоо жана алардын текст уюштуруучулук касиетке ээ жалпылыгы, тексттин белгилүү бир коммуникативдүүлүк максаты; структуралык-семантикалык түзүлүшү жана аны функционалдык милдеттерге ээ болгон бүтүн бирдик катары кабылдоо; тексттин формалдык, семантика-мазмундук, коммуникативдик-функционалдык жана прагматика-иллокутивдик аспектилеринин өз ара карым-катыш маселелери күн тартибине курч коюлду. Албетте, алардын изилдениши түрдүү багыттарда, ар кыл көз караштарда жүзөгө ашары белгилүү.

Кыргыз текст таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүүгө багыт алышы негизинен 90-жылдардан кийинки учурларга туура келет. Буга карата Ж.Мамытовдун «Көркөм чыгарманын тили» (1990), Б.Усубалиевдин «Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик» (1994), С.Өмүралиеванын «Тексттин семантикасы жана структурасы» (1999), С.Мусаевдин «Текст: прагматика, структура» (2000), Т.Маразыковдун «Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар» (1996), «Тексттеги интеграция» (2005) аттуу илимий эмгектерин атасак болот.

Ж.Мамытовдун илимий монографиясында адабий тил менен көркөм чыгарманын тилиндеги жалпылыктар жана айырмачылыктар, карым-катыш маселелери козголуп, көркөм тексттин стилдик бөтөнчөлүгү белгиленип, архаизм, историзм, диалектизмдер, алардын көркөм чыгармаларда колдонулуш өзгөчөлүктөрү, ролу, көтөргөн жүгү талдоого алынат. Сөздүн, сөз тизмектеринин, сүйлөмдөрдүн жандуулугу, маани-маңызы көркөм чыгарманын алкагында күчүнө кирери жөнүндө ой айтылат.

Б.Усубалиев көркөм чыгарманын тилин изилдөө аркылуу тилдин коммуникативдик функциясынын өзгөчө бир татаалдыкта берилген эстетикалык дөөлөтүнө токтолот. Негизинен, көркөм кептин бир өзгөчөлүгү – тилдеги жалпы стилдерге карым-катнашта болору, бул жагынан анын ашкере мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен, көркөм кептин эстетикалык функциясына басым жасайт. Сөз кандайдыр бир нерсенин, кыймыл-аракеттин, сын-сыпаттын ж.б. атын атоо милдетин жана тилде өз ара катышта келип, грамматикалык байланышуу аркылуу коммуникативдик функциясын аткаруу менен гана чектелбестен, тилдин түпкү табиятына ылайык, ал образдуулук касиетти да алып жүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин конкреттүү чыгармалардын мисалында талдоого алат. Көркөм чыгарманын көп катмарлуу табиятын иликтөө менен көркөм кептин купуя сырын, таасир этүүчүлүк кудуретин илимий негизде ачып берген. Натыйжада көркөм тексттеги тилдик каражаттардын колдонулушу, т.а., сөздөрдүн семантикалык жылыштарга ээ болушу, жандуулугу, маанилик катмарланыш табияты белгилүүлүктүн белгисиздиги катары башкача багытта, жаңыча көз карашта иликтөөгө алынат.

С.Өмүралиеванын докторлук диссертациясында көркөм тексттин семантикасы жана структурасы көңүл борборунда болуп, текст көлөмдүк жана өлчөмдүк мүнөзү боюнча максималдуу жана минималдуу болору, анын чоң, кичине көлөмүнө карабастан, текст өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү камтышы менен, кептик факт катары белгилүү бир системалуулукту шарттап турары каралат. Көркөм текстти иликтөө, же анын лингвистикалык негизин талдоо теориясы, структурасы, семантикасы, бүтүндүк жана бөлүк, текст ичиндеги логикалык, грамматикалык байланыш сыяктуу категорияларды кароо – бир гана тилге эмес, адабиятка таандык маселе. Тексттин чегине карай мазмун, маңыз, маани деген түшүнүктөр бири-биринен бир аз айырмалануучу терминдер катары колдонулат. Бул маселелер эмгекте Ч.Айтматовдун конкреттүү чыгармасы аркылуу далилдөөгө алынат жана жазуучунун текст түзүүдөгү чеберчилиги көрсөтүлөт.

Кыргыз текст таануу илиминин өнүгүшүнө багыт алуу этабында өзүнчө бир чоң тамга менен белгилене турган эмгектердин бири - «Текст:

прагматика, структура» (С.Ж.Мусаев). Илимий монографияда тилдик кубулуштардын, фактылардын система түзүүчүлүк мүмкүнчүлүгү, тексттин системасындагы ички элементтердин өз ара бирдиктүү байланышынын биримдиги, бүтүндүгү, системалуулукту шарттоочу жалпы мыйзам ченемдүүлүктөр, системалык принциптин негизги түшүнүк туюмдары, карым-катыш жана байланыш түшүнүк-төрүнүн жалпылыктары, айырмачылыктары каралат. Тексттин коммуникативдик теориясында пикир алышуу, анын табияты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, белгилери, вербалдык коммуникациянын структурасы тексттин жаралышын, уюшулушун, түзүлүшүн шарттаган синтаксистик-грамматикалык каражаттар, тексттин угуучу тарабынан кабыл алынышы, кабыл алуунун деңгээлдери, механизмдери тексттик материалдардын мисалында илимий-теориялык негизде изилденет.

Тексттин уюшулушунда, түзүлүшүндө мурдатан айтылган ойду кайталоо, эске салуу жана текстте али бериле элек белгисиз нерсе жөнүндө алдын-ала маалымат берүү, билдирүү, кабарлоо ыкмаларынын карым-катышына, алардын текст уюштуруучулук касиеттерине терең талдоо жүргүзүүнү кыргыз тили илиминде эң алгач Т.Маразыков колго алат (1996). Ал эми «Тексттеги интеграция» (2005) докторлук диссертациясында «кеп», «речь» терминдеринин мааниси «сүйлөшүү» деген терминге дал келерин белгилеп, аны «сүйлөшүү» деп атап, текст сүйлөшүүнүн бирдиги болгондуктан, сүйлөшүүнүн табияты жана теориясы, текст таануу илими, анын негизги принциптери жана аспектиери, экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы, стилдик факторлордун интеграциялык өзгөчөлүктөрү, кыргыз тилиндеги текстти интеграциялоочу каражаттар сыяктуу орчун маселелер ар тараптуу анализге алынат. Канткенде өз оюбузду так, түшүнүктүү, байланыштуу, сабаттуу жана маданияттуу кылып туюндурса болот деген сүйлөшүүнүн өзөк маселесин чечүү - текст таануунун негизги максаты экендигин, текстке болгон кызыгуу - адам табиятына болгон кызыгуу, себеби адамдын руху, ой-санаасы, дүйнөгө көз карашы, дүйнө таануусу, көркөм, же турмуштук көйгөй маселелери дайыма тексттик мазмунда жана формада туюндуруларын, ушундан улам, текст - адамдын сүйлөшүүдөгү чыгармачыл ой жүгүртүүсүн чагылдырган көрүнүш катары адам табиятынын бир кырын, бир сырын аныктап турарын, бул ойлор тексттик изилдөөнүн тээ түпкү философиясы болуп саналарын баса белгилейт. Окумуштуунун бул эмгеги - илимий көз караштардын оригиналдуулугу менен текст таануу илиминде өз орду бар эмгек.

Текст таанууга арналган эмгектерде белгиленгендей, текст табиятынын татаалдыгын, көп кырдуулугун, тексттин структуралык түзүлүшүн, анын уюшулушундагы тилдик каражаттардын колдонулушун, маани-маңызын, карым-катышын, байланышын, ошондой эле

философиялык, логикалык, психологиялык, гносеологиялык, коммуникативдик, прагматикалык аспектилерин эске алсак, али да болсо текст таануу илиминин изилденип тактала турган проблемалары арбын экендигинде шек жок.

Жогоруда аталган эмгектерде текст лингвистикасына байланыштуу айтылган, т.а., биз ынандыруу деп эсептеген объективдүү теориялык ойлорго, көз караштарга, пикирлерге, салыштырууларга таянуу менен, бул бөлүмдө макалдын текст катары таанылышына, тексттик мазмунуна, ошол мазмунду шарттаган структуралык өз алдынча бүтүндүгүнө, макал текстинин текст ичинде колдонулушуна, коммуникативдик шартына, поэтикалык текст экендигине, синтаксистик-ритмикалык уюшулушуна, илимий мүнөзүнө токтолмокчубуз.

§2. Макалдын текст катары каралышы

Кандай гана макалды албайлы, алар жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө болот. Ушундан улам, макал деген эмне, макал текстпи, кадыресе сүйлөмдөрдөн эмнеси менен айырмалана алат, макал мазмуну тексттик жүктү көтөрө алабы, алардын тексттик табият-мүнөзүн кандай факторлор аныктай алат? деген сыяктуу суроолордун 70-жылдар ичинде күн тартибине күчөтүлүп коюлушу макал текстинин такталышына, аныкталышына, структуралык-семантикалык, логикалык багытта изилденишине түрткү болду.

Тил илиминде макалдын текст катары таанылышы жана аны ар тараптан тереңдетип иликтөө иштери Паремнологический сборник. Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст) -М., 1978; «Паремнологические исследования содержания и мировоззрения пословиц» Таллин, 1975; Г.Л.Пермяковдун «От поговорки до сказки», -М., 1970; «Пословицы и поговорки народов Востока», -М., 1979. деген эмгектерде жана «О семантической структуре и выразительных средствах японских пословиц и поговорках» (С.А.Быкова), «О семантической структуре пословиц» (А.Д.Райхштейн) аттуу ж.б. көптөгөн макалаларда чагылдырылган.

Г.А.Пермяков «Пословицы и поговорки народов Востока» (1979) деген эмгегинде макалды текст катары таанып, макал структурасындагы ойду эки багытта карайт: а) логикалык багыты катары белги жана моделдери алынат, б) макал текстинин образдуулугу көрсөтүлөт. Эмгектин борбордук бөлүгүн 200дөй элден чогулган макалдардын көрсөткүчү жана алардан жаралган ойлор, идеялар түзөт. Жыйнакта 12 миңден ашуун макал, ылакаптар камтылган. 1978-жылы Паремнологический сборник. Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст) жарык көрөт. Жыйнактагы максат окурманды кийинки 10-12-жылдар аралыгындагы паремиялык

чыгармалардын учурдагы абалы, идеясы менен тааныштыруу болгон. Макал жана табышмактар структуралык-семиотикалык багытта талдоого алынат. Мындай багыттагы анализдин жыйынтыгы макал менен табышмактардын өзгөчө өңүттөгү дифференциалдык белгилерин ачат. Паремиянын бул популярдуу түрлөрү элдик акылдын казыналарын, курч акылдын үлгүлөрүн, этнографиялык байкоолорду көрсөтөт. Макал менен табышмактардын туруктуу өзгөчөлүктөрүн, ар кыл белгилерин жыйынтыктуу талдоого алуу менен, алардын логикалык татаалдашкан структурасын ачып берүүгө, мазмунду жаңыча көрө билүүгө, жаңыча кабыл алууга түрткү болду.

Бүгүнкү күндө паремиология дисциплинасы изилдөө борборунда бирдиктүү жана жалпы белгилүүлүктөрдү ачып көрсөтө албай жаткандай түр көрсөтөт, өз ордун таба албай жаткан өнүгүштүн жаңы баскычы (З.Кухнн). Бул багытта өз көз карашын билдирген А.А.Крикманн: «Азырынча биз паремиологиянын теориясынын когеренттүүлүгү жөнүндө сөз кыла албасак да, кийинки мезгилдерде мындай теориянын жаралышына, калыптанышына карата жасалган кадамдар ачык көрүнө баштады» (Паремиологические исследования, 1984: 149),- деп белгилеп, андан ары макалды тексттик түшүнүктө кароо менен, анын мазмундук жаралышындагы семантикалык механизмдерге токтолуп, «Макал - фонетикалык жана синтаксистик ыргак-ырааттулукта уюшулган сүйлөм, макал - жалпылоочу сүйлөм» (152-156),- деп мүнөздөйт. Ю.И.Левин белгилегендей, макал тексти талашсыз түрдө сөз искусствосуна кирери белгилүү, т.а., эстетикалык баалуулукка ээ, ошондой болсо да, көпчүлүк тексттерден айырмаланып, прикладдык пландагы милдетти аткарат, зарыл учурда искусство чыгармасындай эмес, «жумушчу куралындай» пайдаланылат. Макал текст катары көп пландуу семантикага ээ (Паремиологические исследования, 1984: 119). Көпчүлүк окумуштуулардын эмгектеринен улам, алар макалды негизинен эки тенденцияда изилдөөгө алышкандыктарын байкоого болот. Бири макал текстин тизмелик тартипте тарыхый өнүгүштөн карап келип, чыгыш себептерин, табиятын көрсөтүп, классификациялап, андан байкалган жаңы бүтүмдөрдү чыгарууга аракет кылышса, экинчилери макал текстин структура катары логика-семантикалык көз караштан иликтөөгө алышып, көңүл борборун дал ушул багытка бурушкан. Ал эми айрымдары, анын ичинде А.Тейлор бул эки багыттагы изилдөөлөрдү системалуу түрдө бир нукка буруу, бириктирүү зарылдыгын көрсөтөт (Перемиологические исследования, 1984: 127-128).

Кыргыз тили илимине макал, ылакаптарды синтаксистик планда изилдөө ишин алгачкылардын болуп С.Гапаров (Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү, 1979) колго алган. Бул эмгекте макал, ылакаптардагы сүйлөмдүн маанилик типтери, макал,

ылакаптардагы жөнөкөй сүйлөм жана алардын түрлөрү, макал, ылакаптардагы сүйлөм мүчөлөрү жана алардын өзгөчөлүгү сыяктуу маселелер мүмкүн болушунча кеңири иликтөөгө алынат. Макал, ылакаптарда сүйлөмдүн маанилик түрлөрүнүн колдонулуш сферасынын бирдей эместиги, алар жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, айрыкча, татаал сүйлөмдүн тутумунда көп кездешери туура белгиленет. Макал, ылакаптарда баяндалган окуя көпчүлүктүн, жалпы элдин иш-аракетинин жыйындысы болгондуктан, алардын мааниси да жалпыланган мүнөздө болот. Ошол себептүү макал, ылакаптарда жамдама жактуу, туюк жактуу, жаксыз сүйлөмдөр өтө кеңири учурайт. Кошмо сүйлөмдөр макал, ылакаптарда жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда сан жагынан алда-канча басымдуулук кылат. Мындай көрүнүш алардын эки объектилик мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү менен байланыштуу. Анткени адамдар жаратылыштагы жана коомдогу өздөрү байкаган, туйган өз ара байланыштуу көрүнүштөрдү, кубулуштарды татаал сүйлөм формасында берген. Ойду көркөм, элестүү бериш үчүн, бир көрүнүштү экинчи бир көрүнүшкө карама-каршы коюп, же аларды салыштыра баяндайт деп түшүндүрөт. Макал поэтикалык чыгарма болгондуктан, аны ритм, рифма, лексикалык параллелизмдер менен тыгыз байланышта каралгандыгы кубаттоого арзыйт. Бирок бул эмгек формалдуу грамматиканын негизинде иликтенгендиктен, макал тексттик түзүлүштө эмес, сүйлөмдүн чегинде каралган. Чынында, сүйлөм катары кароо менен, анын көп катмарлуу табиятын ачып берүү эч мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу макалдар кадыресе сүйлөмдөрдүн катарында кала берген, экинчи жагынан, эмгек **«Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү»** деп аталганы менен, негизинен макалдарга гана изилдөө жүргүзүлгөн, ошондой болсо да, С.Гапаровдун аталган эмгеги элдик оозеки чыгармаларды лингвистикалык багытта изилдөө иштеринин башаты катары кыргыз тили илиминде өз актуалдуулугун жоготпой кала бермекчи.

Кыргыз тили илиминде макал тексттерине түз да, кыйыр да байланышкан «Макал-ылакаптык терминдердин логикасы» (Филологические науки, вып.2., Бишкек, 1998: 164-169); «Кыргыз макалдарынын семантикалык табияты», «Кыргыз макал, ылакаптарынын изилдениш тарыхынан», «Кыргыз макалдарынын түзүлүшү» (Илим жана жаштар, Бишкек, 2002: 18-21, 86-89, 130-132); «Макалдардын каптардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушу» (Кыргыз тили жана адабияты, 2005: №8, 73-78) өндүү бир катар макалалар бар. Булардын ичинен макал текстинин табиятына, анын вербалдык коммуникативдик бирдик катары караларына жана подтексттик маанисине карата өз көз карашын билдирген А.Өмүралиеванын «Кыргыз макалынын иллокуциялык критерийи» аттуу макаласын бөлүп көрсөтүүгө болот. Макал көмүскөдөгү терең маанилүү ойду кошо камтыган өз алдынча бүтүндүгү бар текст экендигин туура

көрсөтөт: «Макал, ылакаптар тексттик ченемге ылайык келет (Астын сызган – Д.А.), анткени алардын башталышы жана аякталышы бар, логикалык бүтүндүккө ээ болгон, окуялык, болумуштук бир бүтүндүктөн келип чыккан тексттик кыска, нуска айтымга ээ болуп келген обочолонгон чакан жумурулук деп кароого болот. Анткени макалдардын пайда болушу турмуштук тажрыйбадан келип чыккан натыйжалуу окуя, же турмуштук кубулуш, окуя болуп эсептелет. Анын бардыгы текст түзүүдө камтылбастан, тарбия берүүгө ылайыкташкан, философиялык ой натыйжаны камтыган учкул ой сыяктанган чакан бөлүгү гана сакталып, калган интенциялык терең маанилүү бөлүгү көмүскөдө подтекстте калат» (73). Бирок «макал, ылакаптар тексттик ченемге ылайык келет» деп, ылакапты да текст катары «иле кетишине» кошулууга болбойт.

Кыргыз текст таануу илиминде макалды полифункционалуу текст деп биринчилерден Т.Маразыков белгилейт. Кыргыздарда илимий корутунду ой пикирлер, жалпылоолор, жыйынтыктар, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилген. Кыргыз эли оозеки түрдө түзгөн байыркы тексттер оозеки чыгармаларга сиңирилген. Кыргыз эли оозеки түрдө түзгөн байыркы тексттер полифункционалдуу табиятка ээ болгон, андай тексттерди бир эле учурда көркөм чыгарма катары да жана илимий, илимий-публицистикалык эмгек катары да баалоого болот. Буга мисал катары макалдарды алсак болот. Макал стилиндеги тексттерде семантика-структуралык интеграция көркөм стилдеги тексттерге окшош, көп түрдүү, көп түстүү мүнөздө болот. Анткени полифункционалдуу текст - бул жан дүйнөнүн байлыгынын, ой чабыттын кенендигинин жана адамдагы чыгармачыл, ийкемдүү, изденгич, көп кырдуу табияттын молдугунун белгиси (Т.Маразыков. 2005: 161-162). Сыртынан караганда, макал түзүлүшү эң жөнөкөй, кабыл алынышы да жеңил. Бирок «структуралык анализ көрсөткөндөй, макал баарыдан мурда эң татаал логикалык операцияларды окутат» (Паремиологические исследования, 1984., 12).

Негизинен текст табияты кандай көлөмдө уюшулбасын, белгилүү бир функцияны аткарышы; тематикалык, информативдик-маалыматтык маанилерди камтышы; логикалык ыраат-биримдикте келип, системалуулукту (системалуулук ар кандай формаларда, ыкмаларда берилиши мүмкүн) сакташы жана кайсыл бир максатка багытталган ойду туюндурушу; башталыш жана аякталыш чеги бар семантикалык-структуралык бүтүндүккө ээ болушу; коммуникативдик функцияны аткарышы менен аныкталат. Тексттин мындай чен-белгилери, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү макалга да түздөн-түз тиешелүү. Мисал катары, муну төмөндөгүдөй бир катар макалдардын мазмунунан ачык байкоого болот;

1. Кыздын кырк чачы улуу.
2. Кой баккан конок күтөт.

3. Казанчынын өз эрки, кайдан кулак чыгарса.
4. Коркок миң өлөт, баатыр бир өлөт.
5. Жаманды мактасаң, жардан алыс кетет.
6. Акылдуунун сөзү–кыска, айта салса–нуска ж.б.

Биринчиден, макалдын коомдук турмушта аткарган функциясы зор. Адамдар ортосундагы ар кыл мамилелерден, жүрүм-турумдардан, табиятжаратылышка карата көз караштардан, кыскасы, турмуштук тажрыйбалардан келип чыккан бүтүм-жыйынтыктар макалдарда камтылгандыгы белгилүү. Ушуга байланыштуу алар үлгү болорлук таризде, тарбия берүүчүлүк максатта, туура жолго үндөө багытында, эскерткич постулат мүнөзүндө жаралып, өз алдынча кептик бүтүндүк катары калыпташып, даяр материал болуп колдонулгандыктан, коомдук турмушта пайдаланылыш активдүүлүгү өтө жогору. Маселен, **Кыздын кырк чачы үлүү** макалында: **кыз табиятына байланыштуу ага жоопкерчиликтүү мамиле жасоо, кызга сый-урмат көрсөтүү милдетин аркалоо функциясы** бар. Ошондуктан тиешелүү милдеттери бар ар кыл багыттагы макалдардын жаралышы бекеринен эместир.

Экинчиден, макал мазмуну түрдүү багыттагы эмгек, эл, жер, мекен, жаратылыш, сүйүү, достук, адеп, жүрүм-турум ж.б. көптөгөн темаларга байланыштуу айтылгандыктан, алар тууралуу информация, маалымат берилбей койбойт. Макал өзү туюндурган мазмунуна ылайык, кайсы бир теманы тулкусуна сиңирип турат. **Кыздын кырк чачы үлүү** макалынын кыйытма мааниси аркылуу **Кызды сыйлоо** темасына байланышкан: **кыз - ардактала турган адам, кыздын табиятына байланыштуу сый-урматка татыктуулугу, кыз үй-бүлөдө, коомдо жогорку орду бар экендиги тууралуу информация, маалымат билдирилди.** Мындай информация, маалымат маанилери, эң башкысы, эмоционалдуу экспрессивдүү түрдө жеткирилип, таасир этүүчү мүмкүнчүлүгү ашкере артып, эстетикалык баалуулукка ээ болуп турат.

Үчүнчүдөн, кадыресе тексттеги логикалык ыраат биримдигинин системалуу берилишине караганда, макал текстинин логикалуулугун таптакыр башкача өңүттөн андоо зарыл. Кадыресе тексттердин көлөмү бир канчалаган сүйлөмдөрдөн, абзацтардан, бөлүмдөрдөн түзүлүп, логикалык системалуулугу ошолорго жараша аныкталса, макал тексти жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулат да, андагы туюндурулган ой түз жана кыйыр (өтмө, каймана, саласал) маанилеринин ажырагыс биримдигине көз каранды болот. Ал өз кезегинде, өзүнчө кыска ыкмадагы формада түзүлүп, насаат, нуска ойду билдирет. Макал мазмунунан бири-бири менен карым-катышта, байланышта турган терең маанидеги бир катар ойлордун чууруп чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. **Кыздын кырк чачы үлүү** макалынан: 1) кыз табияты–назык, ал ар дайым аяр мамилеге муктаж; 2) кыз–үй-бүлөнүн ардактуу мүчөсү; 3)

кыз-үй-бүлөнүн убактылуу мүчөсү, ошого байланыштуу сый-урматка татыктуу; 4) кыздын коомдо ээлеген сый орду бар; 5) ар бир адам кыз балага жоопкерчиликтүү мамиле жасоосу абзел. (Албетте, көрсөтүлгөн ойлор менен аталган макалдагы мазмунду чектөөгө болбойт. Кептик кырдаалга жараша, макалдын улам бир кыры ачылышы толук ыктымал). **Бири-бири менен байланыштагы бөлүк-бөлүк айтылган бул ойлордун ширелиши кызды сыйлоо максатына багытталган жумуру, чулу ойду шарттап, бир бүтүндүктөгү байкалып-байкалбаган ички ыраат системалуулукту сактап,** макал текстин жаратты.

Төртүнчүдөн, макал текстинин семантикалык структурасы башталыш жана аякталышка ээ төмөнкү чектеги сүйлөмдүк көлөмгө байланыштуу болгондуктан, тилдик бирдиктердин карым-катышы, байланышы өзгөчөлүү болот. Макал мазмунундагы айрым сөздөр, сөз айкаштары семантикалык жылыштарга ээ болуп, маанилик катмарланууларды жаратат. **Кыздын кырк чачы улуу** макалындагы **кыздын** лексемасы турмуш куруу мезгилине жете элек кыз баланы түз түшүндүрүп, бул түшүнүккө ата-эненин сүймөнчүгү, үй-бүлөдө ардактуу орунга ээлиги, назиктик, барктуулук туюнтмалары кошо камтылып, макал текстинин структуралык башталыш чегин түздү. **Кырк чачы** сөз айкашы лексикалык бир бүтүндүккө айланып, тике маанисинен сырт, өтмө маанидеги **кыздын табияттык** маанисин чагылдырса, **улуу** лексемасы маанилик катмарланууга дуушарланып: кыз табиятынын ыйыктыгы, аруулугу; кызды сыйлоо, урматтоо керектиги; мындай мамиле үй-бүлөнүн, коомдун парзы, милдети экендиги тууралуу көп маанилүүлүктү шарттоо менен, девиз катары көрсөтүлүп, макалдын тексттик структурасынын аякталыш чеги белгиленди. Тилдик бирдиктердин бул логикалык карым-катыш, байланыш өзгөчөлүктөрү макал стилине, андагы ойдун берилиш ыкмасына негизделип, сүйлөм түзүлүшү түз маани менен катар кыйытма ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Натыйжада, тилдик бирдиктер макал текстинин логикалуулугун тереңдетүүдө негизги жүктү көтөрүшү, сүйлөмдүн синаксистик-семантикалык жалпы мазмуну түз жана кыйыр маанилердин айкалышкан чегинде жаралышы, башталыш жана аякталышка ээлиги, бардыгынын органикалык тыгыз байланыштуулугу макалдын семантика-структуралык бүтүндүк өзгөчөлүгүн шарттайт. Макалдардын семантика-структуралык бүтүндүк өзгөчөлүгүнүн дагы бир жагы катары, алардан (кандай гана макалды албайлы) **теманын мазмунга сиңирилип берилишин** көрсөтсөк болот.

Бешинчиден, кыргыз эли байыртадан эле макалды текст катары колдонуп келген. Макалдатып сүйлөө аркылуу кандайдыр бир ойду жеткиликтүү терең түшүндүрүүнү максат кылышкан, аны кептик курал катары пайдаланышкан. Макалдын тексттик өзгөчөлүгү түз жана кыйытма маанилердин жуурулушкан чегиндеги белгилүү бир ойдун бир сүйлөмдүк

көлөмгө сыйдырылып берилиши менен аныкталат. Жыйынтыктуу жана жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу анын семантика-структуралык бүтүндүгүн шарттаса, уккулуктуу айтылышы жана жеткиликтүү кабылданышы таасир этүүчүлүк функциясын көрсөтүп, коммуникативдик байланыш түзүүнүн эң мыкты каражаты болуп эсептелет. Пикир алышууда макалдын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, угуучудан терең түшүнүүнү талап кылат. Макалдагы камтылган ой адресант тарабынан чечмеленип түшүндүрүлбөстөн, ошол калыбында бүкүлү жеткирилет, ал эми чечмелениши адресаттын кабыл алуусуна жараша анын аң-сезиминде реализацияланат.

Макал табиятынын мындай «татаалдыгы» анын сүйлөмдүк гана көлөмдө берилген кыскалыгына, ошол көлөмгө батырылган терең мазмунга, таалим-тарбия, сабак болуучу омоктуу ойго, белгилүү бир нерседен алынган бүтүм-жыйынтыкка, тажрыйбадан келип чыккан эскерткич постулатка, коммуникативдик функциясындагы даяр материал каражат экендигине, семантикалык-структуралык бүтүндүгүнө негизделген. Макалдын көп катмарлуу маанилик табиятка ээ болушун **Кой баккан конок күтөт** макалынын мисалында бекемдесек жетиштүү болор. Макал жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулду. **Андагы: Кой багыш керек; Койду да баккан адам багат; Кой багуу - эмгек; Кой багуу - сыймык; Кой - байлык; Кой баккан каада күтөт; Кой союп конок күтөсүн; Конок күтүү баарынын эле колунан келе бербейт; Мүмкүнчүлүгү бар адам гана конок күтө алат; Конок күткөн адамдын алыш-бериши болот; Конок күтүү - сый-урматтын белгиси; Конок күтүү менен адамдын карым-катышы көбөйөт; Адамдын адамдык белгиси конок күтүүдө билинет** ж.б. өңдүү бир канчалаган сүйлөмдөр менен түз туюндурулуучу ой макал тутумундагы төрт гана сөздүн синтаксистик-семантикалык катыш биримдигине сыйдырылды. **Адам менен адам болгун; адамды сыйлай билүү - милдет; сый-урмат кадыр-баркты көтөрөт** өңдүү терең мазмун макалдын подтекстинде катылып жатат. Булар кечээ, же бүгүн гана пайда боло калган жок, байыртадан келаткан турмуш көрсөткүчү, эчен электен өтүп тастыкталган жыйынтык. Ошондуктан муну жашоо-турмушунда эсине ал, туу тута бил деген эскертүү бар. Бул багытта пикир алышууда, сүйлөшүүдө макал даяр материал, нуска кеп, үлгү катары пайдаланылат. Кептешүүдө ал эскирбейт, тескерисинче, ылайыгына жараша, кырдаалга, шартка жараша улам жаңы боекко ээ болуп, улам бир кыры ачылып турушу толук ыктымал. Анын коммуникативдик функциясы ушунда жатат. Макал көп сөздүүлүктөн арылтып, маанилердин чокмороктошкон жыйындысын түзүп, логикалуулукту талап кылып, подтексттик ойду жаратып, бир сүйлөмдүк көлөмдө берилиши менен семантикалык-структуралык бүтүндүктү шарттады.

Булардын негизинде жыйынтыктап айтканда, макалдын төмөндөгүдөй белгилерге ээ болушу, анын текст катары таанылышын камсыздайт:

1. жөнөкөй, же татаал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, анда белгилүү бир ойдун камтылып турушу;

2. белгилүү бир ойду туюндурууда даяр материал болуп колдонулушу;

3. коммуникативдик функцияны аткарышы;

4. маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу;

5. жыйынтык-бүтүм чыгаруу милдетин аткара алышы;

6. белгилүүлүктөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу;

7. семантика-структуралык бүтүн бирдик катары каралышы;

8. башталыш жана аякталыш чектерден турары;

9. көркөм (поэтикалык) ыкмада туюндурулушу;

10. логикалык багытта ой калчоону талап кылышы;

көрсөтүлгөн белгилердин бири-бирине карата гармониялуу айкашуусу, органикалык тыгыз байланышта болуусу, бүтүндүк-биримдикти шартташы макалдардын көп катмарлуу оригиналдуу текст катары каралышына толук негиз берет.

§3. Макал текстинин функционалдык мазмуну

Макалдар тээ жаралышынан эле ички потенциалдык күчкө ээ. Ал объективдүү чындыктагы нерселерден, көрүнүштөрдөн, кыймылдардан, адам жашоосундагы мамиле-катыштардан иргелип, эленип чыккан турмуштук көрсөткүчтөрдү чагылдыруучу белгилүү бир ойдун көрүнүшү. Алар кандай шартта колдонулса да, тике жана кыйытма маанилердин жуурулушунда келип, подтексттик ойду жаратып, поэтикалуу айтылып, андагы туюндурулган ой жалпылык жана жекелик мүнөзүндө да, абстрактуу да, конкреттүү да, тексттик түшүнүктө да, бир сүйлөмдүк түзүлүштө да кабыл алынат. Булар интеграцияланып макалдык мазмунду шарттайт. Поэтикалуу айтылышы макал тутумундагы тилдик бирдиктердин ыргактуулугуна, уйкаштыгына, муун өлчөмдөрүнүн сакталышына, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө байланыштуу аныкталат. Жалпылыгы андагы ой тыянак-бүтүм чыгаруу менен жыйынтыкталса, жекелиги өзүнчө айрым тургандыгын, сапаттык аныктыгын көрсөтөт. Абстрактуулугу аң-сезимде адегенде чагылуучу жалпы мааниси, ойдун кеңдиги, ар тараптуулугу менен мүнөздөлсө, конкреттүүлүгү ошол эле учурда бир багыттагы таамай айтылган жеке туюнтмаларды туюндурат. Тексттик түшүнүктө жаралышы анын мазмунун бирин-экин сүйлөм менен чечмелеп коюу мүмкүн эместигин түшүндүрсө, бир сүйлөмдүк түзүлүштө келиши макалдардын структуралык көлөмүнө

тиешелүү болуп саналат. Макал мазмунунун жаралышынын дагы бир объективдүү себептеринин бири андагы сөздөрдүн семантикасына, алардын синтаксистик катыш өзгөчөлүктөрүнө, макал табиятына ылайык маанилик жылыштарга, катмарланууларга ээ болоруна жана алардын туюндурулган жалпы мазмундук биримдигине байланыштуу болот. Булар макал текстинин бүтүндүгүн шарттоочу, структуралык семантикасын аныктоочу негизги факторлор болгондуктан, ар бири тууралуу алдыда өзүнчө сөз болот.

Оозеки, же жазуу түрүндөгү кандай гана текст болбосун, жыйынтыкталган чекте берилет. Ал жыйынтыкталган ой мүнөзү боюнча кабарлоо, түшүндүрүү, баяндоо, далилдөө, төгүндөө, ырастоо, талап кылуу, өтүнүч өңдүү ж.б. маанайларда ишке ашары белгилүү. Бирок бардык эле текст жыйынтыкталган мүнөзгө ээ болгону менен, турмуштук тажрыйбалардан тастыкталган чындыкты таамай берип, тыянак-бүтүм, эреже чыгаруу милдетин кошо аркалай албайт. Макал тексти так ушул эреже-бүтүмгө негизделип, башка тексттерден эң кыска түзүлүштөгү көлөмү менен айырмаланат жана туюндурулган мазмунунун маңызы, идеалдуу ойду чагылдырышы, даяр кептик материал катары туруктуу колдонулушу жагынан эң мыкты делген тексттерден жогору турат. Адамдын психологиясына, физиологиясына таасир эте турган сөз күчтөрүнүн эки багыты илимде белгиленип жүрөт. Бир багыты жаман, ыпылас, коркунуч, каргыш, наалат маанисиндеги сөздөрдү адамга карай багыттоо, колдонуу аркылуу көңүл-маанайды чөктүрүп, анын таасиринде адамдын ден соолугуна зыян келтирүүгө боло тургандыгы ырасталса, экинчи багыты жакшы, мээримдүү, жагымдуу сөздөрдү арноо менен, адамдын психикасына таасир этип бардык ооруларды айыктырууга мүмкүн экендиги аныкталган (С.Н.Сытин. 1990: 416). Макал мазмуну жаман менен жакшыны тең катар коюп салыштырып, ылгап, аны мисалдатып, жакшы жакка үндөп, идеалдуу ойду жаратып, туура максаттарга багыт алдырат. Ар бир адам макал мазмунуна таң берип, аны көңүлүнө төтөк кылып, туу тутуп, пикиринин, оюнун жандуулугун, далилдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырыш үчүн, ар дайым өз кептерине пайдаланып келет.

Артык байлык мас кылат.

Конок шашканча, алабакандагы эт бышат.

Өнөрлүү өргө чабат, өнөрү менен жан багат.

Акыл - тозбогон тон, илим - түгөнбөгөн кен.

Жакшыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе ж.б

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, ар бир макалдагы мазмун турмуш чындыгынан кабар берип турат. Түпкүлүгүндө тек гана чындыкты көрсөтүү менен чектелип калбастан, анын маани-маңызын көңүлгө кыттай уютуп, туу тутуу керектигин, жашоодо девиз кылып

пайдалана жүрүүнү, зарылдык катары ой маанилүүлүгүн эске алууну баса белгилейт. Турмуштун өйдө-ылдыйында, ой-кырында жаздым басып албоого, жакшыны да, жаманды да таразалай билүүгө жол көрсөтүп, түз да, кыйыр да каңкуулаган осуят мүнөзүндөгү эскертүү жатат. Мындай салмактуу ойду берүү мүмкүнчүлүгү шексиз түрдө макалдын структуралык семантикасына, логика-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике көз каранды болуп саналат.

Макал текстинин бүтүндүгү жана мазмуну бир багыттагы катмарланган кыйытма туюнтмаларды өз ичине камтып турат. Кыйытма туюнтмалар подтексттик ойду жаратат. Өз мезгилинде подтексттик ой макал текстинин мазмунун шарттайт. «Артык байлык мас кылат» жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинин мазмунунда төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмалар бар:

1. Ашыкча байлык күтпө;
2. Ашыкча байлык манчыркатат;
3. Ашыкча байлык өзүмчүлдүккө алып барат;
4. Ашыкча байлык теңсинбөөнү жаратат;
5. Ашыкча байлыктын азабы болот;
6. Ашыкча байлык - азгырык;
7. Колдо болгонуна каниет кыл;
8. Ашыкча байлыктын арты - өкүнүч;
9. Байлыктын керектөөгө жараша болгону жакшы;
10. Эл катары оокат кыл.

Бөлүнүп көрсөтүлгөн бул туюнтмалардын ар бири өз-өзүнчө тексттердин жаралышына негиз боло алат. Ушундан улам, макал мазмунунун функционалдык диапозону абдан кенен экендигин көрүүгө болот.

Кыргыз эл макалдарынан: Эл ичи - өнөр кенчи; Өнөр алды - кызыл тил; Адамды адам кылган эмгек; Акыл - тозбогон тон, илим – түгөнбөгөн кен; Жалгыз дарак токой болбойт; Суу – жерге, илим – элге; Эл – эне, жер - ата; Эр намысы - эл намысы; Жаз - жарыш, күз - күрөш; Жер азыгы - суу; Атын атаса, куту сүйүнөт; Ынтымак түбү - ийгилик; Ырыс алды - ынтымак; Баарынан нан улук; Жашоо ырахаты - ден соолук; Калп ырыс кесет, кайгы өмүр кесет; Кары келсе - ашка, жаш келсе - ишке; Адам көркү - адеп сыяктуу ж.б. макалдардын дээрлик көпчүлүгү мекеме-уюмдарда, ишканаларда, окуу жайларда, кеңселерде, көчөлөрдө аталыштардын, чакырык-ураандардын аттары катары өтө активдүү пайдаланылып жүрөт. Мунун жөнү, биринчиден, макал мазмунунун тарбиялык мүнөзүнө көңүл коюп, ага басым жасалгандыгында, экинчиден, макал маанисинин тереңдиги, ар тараптуулугу эске алынгандыгында, үчүнчүдөн, макал аталыш, чакырык, ураан катары берилүү менен, таасирдүүлүктү, уккулуктуулукту шарттап тургандыгында. Ошондой эле, элдик оозеки

чыгармачылыкка байланыштуу жарык көргөн айрым китептердин аттары да макал менен аталгандыгын көрүүгө болот: «Эл ичи - өнөр кенчи» (Ж.Мукамбаев) «Сөз - сөөлөт» (Ү.Асаналиев) ж.б. Көпчүлүк учурларда, айрыкча, көркөм тексттердин, публицистикалык чыгармалардын темалары макалдардан коюлуп жүрөт. Негизинен темага карап тексттин мазмунуна көңүл бурулат, темага карап тексттин мазмуну ачылат, же болбосо, мазмунга карап те-ма коюлат. Натыйжада тексттин окумдуулугу темага көз каранды болот, б.а., текстке тартууда, анын мазмунуна көңүл бурдуртууда тема чоң милдет өтөйт. Тексттин темаларынын макалдардан аталышы анын мазмунунун орчундуулугу, актуалдуулугу, көркөмдүүлүгү менен байланышкан. Демек, макалдардын функционалдык мазмунунун жогору бааланышы жана коомдук турмуштун кеңири чөйрөсүндө активдүү колдонулушу алардын катмарланган түшүнүктөргө ээ болушу менен шартталган.

Макалдар бир катар кыйытма туюнтмаларды өз ичине камтуу аркылуу тексттик мазмунду, тексттик бүтүндүктү жаратып, подттексттик ойду туюндурары өйдөдө белгиленип өттү. Ал туюнтмалар адамдын кабыл алуусуна түшүнүгүнө жараша аң-сезимде, мээде реализацияланат. Дегеним, логикасы күчтүү адамдар макалдагы кыйытма туюнтмаларды толук кабылдап, ошол багытта ар тараптуу ой жүгүртө билсе, айрымдары түшүнүктөрүнө жараша толук кабылдай албаса да, туура чечмелей алат, ал эми кээ бирлери макалды жалпы жонунан түшүнөт. Ушундан улам, алар өз кептеринде (пикирлешүүдө, баяндоолордо, маалыматтарда, чыгарма жаратууда) макалды ошол түшүнүктөрүнө, кабыл алууларына ылайык пайдаланышат. Буга атайын токтолуп жатканыбыздын себеби, макалдар качан адам кебинде колдонулган учурунда, анын тексттик мазмуну толук чагылдырылат деп жыйынтык чыгарбашыбыз керек. Анткени макал билдирилип жаткан тексттин мазмунуна ылайыкталып колдонулат. Кырдаалга, шартка байланыштуу айрым учурларда кыйытма туюнтмалардын бири гана активдүү пайдаланылса, кай бир шарттарда бир катар туюнтмалар чогуу туюндурулат. Маселен, «-Турмуш - күрөш. Күрөшсүз өркүндөш болбойт дейсиң. Ал чын. Өркүндөш үчүн болгон күрөштөр кан төгүүсүз жүрбөйт дегениң чеки» (Т.Сыдыкбеков. 1990: 331),- мисалында Турмуш-күрөш макалы колдонулду. Макал болгону жалаң сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган, жеке тургандагы өзүнүн тексттик мазмунунда турмуш ар дайым тынымсыз кыймылда болот; жашоону жеңил-желпи түшүнүүгө болбойт; турмушта ар кандай сыноолор күтүлөт; турмуш аракеттерден турат; жашоо-бул алдыга умтулуу, өнүгүп өсүү, прогресс; турмушта өз ордунду таба бил, татыктуу жашай бил ж.б. кыйытма туюнтмаларды билдирип турат. Аталган туюнтмалардын бардыгы келтирилген мисалдагы макалда толук чагылдырылган жок, анда бир гана жашоо-турмуш-бул алдыга умтулуу, өнүгүп-өсүү, прогресс

туюнтма түшүнүгүн билдирүү максаты көздөлдү. Муну «Күрөшсүз өркүндөш болбойт дейсиң. Ал - чын» сүйлөм мазмундары ырастап турат. Ушуну менен катар эле, макал мазмунунда камтылган туюнтмалардын ичинен бирөөнү эмес, бир канча кыйытма түшүнүктөрдү кошо чагылдырылган тексттер да абдан кеңири учурайт. Мисалга бирин келтирели:

«- Биз эмнеге эле божомол менен имиш-имиштерди айтып, баш оорутуп, убара болуп жатабыз. Мына азыр аракет кылуу керек, мына азыр, бүгүн чыгармачылык менен иштөө керек. Эртендин өз ой жүгүртүүчүлөрү, окумуштуулары бар, алар бизден акылдуу болушат. «Эртеңки куйруктан, бүгүнкү өпкө жакшы» деп кыргыздар бекер айтышпаган чыгаар. Биз окумуштуубуз. Кандайдыр бир жерде биз фанатик болууга тийишпиз, бүгүнкү күндө тобокел кыла билүүгө тийишпиз. Болбосо, бизди урпактар жалкоолугубуз, коркоктугубуз үчүн айыпташат. Бардыгын эртеңкиге калтыра берүү - жалкоолор менен коркоктордун иши» (К.Өмүркулов. 1991: 128). Чакан текст тутумунда «Эртеңки куйруктан, бүгүнкү өпкө» макалы пайдаланылды. Бул макалдын өз алдынча текст катары жеке тургандагы мазмунунда функционалдык милдеттеги төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмалар орун алган:

бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба;

ар бир иш өз убагы менен баалуу;

өз убагында жасалган иштин майнабы болот;

эртеңки иштин ийгилиги бүгүнкүдөн башталат;

ар бир ишти азыртадан аткара берүү оң;

эртеңки жасалчу иштен бүгүн бүтүргөн ишиң жогору;

эртеңкинин өз ырыскы бар;

бүгүнкү жасалчу ишти эртеңкиге калтыруу - жалкоолук;

мыктыга умтулам деп, жакшыдан кур калба.

Макал мазмунундагы 1-, 5-, 8- туюнтма түшүнүктөр текст тутумунда функционалдык милдетти тикелей аткарып жаткандыгы кадыресе сүйлөмдөр менен болгон синтаксистик-семантикалык катышынан ачык байкалып турат. Текст мазмунунда «бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырбайлы, колдон келген ишти бүтүрө берүү ийги, азыртан аракет кылбоо бул - жалкоолук, коркоктук болуп саналат, келечек үчүн айыптуу болбойлу» деген ой туюндурулду. «Эртеңки куйруктан, бүгүнкү өпкө жакшы» макалын колдонуу менен, ал ойго атайын логикалык басым коюлду. Мурдатан такталып келген чындыкты, турмуштук көрсөткүчтү макал аркылуу каймана мааниде эскертүү жасады. Негизи эле, көркөм текст мазмунун терең жана маңыздуу кылып берүүгө, анын көркөмдүүлүгүн, түшүнүктүүлүгүн, таасирдүүлүгүн жогорулатууда макалдын чоң ролу бар экендиги анык.

Макал мазмунунун функционалдык милдетин темасы макалдан коюлган текст аркылуу да бекемдей кетсек ашыкча болбос.

Ата эненди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң

Торгой менен булбул биринен бири акылдуу болуп, көптү билип, чечендиктери ашып, токойдогу жан-жаныбарларга аңгеме куруп турушкан экен. Ошондой күндөрдүн биринде торгой булбулга суроо салат:

-Булбулум! Мында отурган көпчүлүк даназа кылып алыстан келди, алдыга талап койду, аңгеме куруп бергиле,- деди. Карысы угуп кубансын, жаштары угуп үлгү алсын. «Торгой менен булбулдун аңгемеси» деп, кийинкилерге мурас болуп калсын.

Булбул: - Макул чеченим! Ушунча көпчүлүктөн баш тартууга болобу? Баш тарткандар оңобу. «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт» - дейт, суроо сизден болсун.

Торгой: - Ата менен эненин,
бала үчүн кылган эмгегин,
Баарысын байкап угалы,
баяндап көрчү чеченим.

Булбул: - Ата менен эне баласына күн болуп нур берет; жер болуп эмчек эмизет; суу болуп кан жүргүзөт; аба болуп жан киргизет; өз өмүрүн баласына бергиси келет.

Торгой: - Ата менен эненин эбегейсиз эмгегин билбей, бала үчүн болгон тилегин, эбелектеп каккан жүрөгүн билбей, эне-атанын кадыр-баркына түшүнбөй, атасына айланбаган, энесине имерилбеген улан-кыздар барбы?

Булбул: Болот, даанышманым, байыркы бир убакта, бир даанышмандан калп менен чындык ортосу канчалык деп сурашса: «Калп менен чындык ортосу - төрт эли, кулак менен уксаң калп, көз менен көрсөң чындык», -деген экен. Мен көз менен көргөндү айтып берейин.

Жаз мезгили эле, балапан жаңы чыгарып, аларга жүрөгүм элжиреп:
Өссө деп, өзөк байлап балапаным,
артымда аныкы деп калса наамым.
Ээрчитип медеп кылып эрмегимди,
каралдым, кагылайын, каным-жаным,- деп
балдарымды башынан жыттап турган кезимде, бир карыя чапанын желбегей жамынып, менин балапандарым турган чынар теректин түбүндөгү булакка жуунду да, чепкенин чечип астына салып, кырынан жата кетти. Терең ойго кетип, түпсүз кыялдардын түпкүрүнө чыккан сыяктанды. Мен чыдай албай карыяга кайрылдым:

- Карыя, ушунча жашка келипсиз, уул үйлөнтүп, убайын көрүп, кыз чыгарып, кызыгына кубанып жаткандырсыз,- дедим. Карыя көзүн ачып:

- Оо, булбулум, сурап калдың айтайын. Жалгыз уулум бар, үйлөнткөм, жигиттиктен эчак өткөн. Мен ушунча жашка келгени уулумдан үч жакшылык көрдүм. Бир жолу Кара-Ойго барып, кайра келе жатсам, уулум бурулуштан карп-күрп чыга калып, чочуп кетип салам айтып жиберди. Бул биринчи жакшылыгы болду. Жайытта жүргөн сарала уй сайгактап жүрүп, сазга түшүп калыптыр. Уулум бир жактан келе жатып көргөн экен. Биздикине бастырып келип: «Сарала уй сазга тыгылып жатат», - деп айтып кетти. Биз айылдан балдарды чогултуп барып, уйду чыгарып алдык. Бул экинчи жакшылыгы болду. Далысы жоор болуп жалгыз атым ооруп калды. Карылык кылып жууп-тазалоого аргам келбей, атты кармап тырмалап турганда, уулум көрүп, атты кулактан алып кармап берди. Мен жоорун жууп, дары сээп койдум. Бул үчүнчү жакшылыгы болду. Үмүтсүз - шайтан деген. Дагы жакшылыгы тиер,- деп карыя сөзүн аяктады (Адеп. 2007: 37-39).

Тексттин темасы катары алынган «Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң» макалы–багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макал. Негизинен «Ата-энеңди сыйласаң,» багыныңкы жөнөкөй сүйлөм менен «Өз балаңдан сый көрөсүң» баш сүйлөмүнүн туюндурган маанилерин, тике, түз мааниде эле кабыл алабыз. (Эскертүү: макал табияты түз жана кыйыр маанилерди кошо чагылдыргандыктан, имплициттүү жана эксплициттүү формаларда жүзөгө ашырылат. Буга кийинки темада атайын токтолобуз) Бирок макал подтексттик ойго негизделгендиктен, кандай гана макал болбосун, кыйытма түшүнүктөрдү камтыбай койбойт. Ушуга байланыштуу, эң оболу, тексттин темасы – Ата энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң макалындагы негизги кыйытма туюнтмаларды белгилей кетели:

- ата-энени сыйлоо - милдет, парз;
- ата-энени сыйлоо менен, өз балаңа тарбия көрсөт;
- ата-энени сыйлоо менен, карылыкка кам көр;
- ата-энеңе кандай мамиле жасасаң, өз балаңдан ошондой мамиле күт;
- ата- энеңди сыйлабасаң кор болосуң;
- ата-энесин сыйлабоо - эссиздиктин белгиси;
- ар бир ата-эне үчүн бала ыйык;
- ар бир бала үчүн ата-эне ыйык;
- ата-эне аяр мамилеге муктаж;
- ата-эне менен бала - ажырагыс биримдик;
- баланын кандай болуп чоңоору тарбияга байланыштуу;
- балага камкордук көрүү - ата-эненин милдети.

Макал мазмунунан агылып чыккан бул кыйытма туюнтмалардын бардыгынын маани-маңызы келтирилген текст тулкусунда толук чагылдырылды деп айта албайбыз. Булардын ичинен текст мазмунун чагылдырууга тикеден-тике катышы бар: ата-эне менен бала – ажырагыс биримдик; ата-энесин сыйлабоо - эссиздиктин белгиси; ар бир ата-эне үчүн бала ыйык; ата-эне аяр мамилеге муктаж туюнтмалары болуп саналат.

1. Ата-эне менен баланын ажырагыс биримдиги - тексттеги торгойдун: «Ата менен эненин, бала үчүн кылган эмгегин, баарысын байкап угалы, баяндап көрчү чеченим» суроосунда, булбулдун: «Ата менен эне баласына күн болуп нур берет, жер болуп эмчек эмизет, суу болуп кан жүргүзөт, аба болуп жан киргизет, өз өмүрүн баласына бергиси келет» деген жообунда ачык көрсөтүлөт.

2. Ата-энесин сыйлабоо – эссиздиктин белгиси туюнтмасын - торгойдун: «Ата менен эненин эбегейсиз эмгегин билбей, эне-атанын кадыр-баркын түшүнбөй атасына айланбаган, энесине имерилбеген улан-кыздар барбы?» суроосунан, булбулдун: «Болот, даанышманым Мен көз менен көргөндү айтып берейин» - деген жообунан улам аңдоого болот.

3. Ар бир ата-эне үчүн бала ыйык түшүнүгү - «жаз мезгили эле, балапан жаңы чыгарып, аларга жүрөгүм элжиреп:

Өссө деп, өзөк байлап балапаным,
артымда аныкы деп калса наамым.

Эргитип медер кылып эмгегимди,

каралдым, кагылайын, каным-жаным»,- деген балага

болгон кумарлануусунда берилген.

4. Ата-эне аяр мамилеге муктаж кыйытма туюнтмасы - «Оо, булбулум, сурап калдың айтайын» сүйлөмүнөн «Дагы жакшылыгы тиер деп карыя сөзүн аяктады» сүйлөмүнө чейинки эпизоддо камтылган. Ата-эне менен баланын ортосундагы мамилелерге: ата-энеңе кандай мамиле жасасаң, өз балаңдан ошондой мамиле күт; ата-энеңди сыйлабасың, кор болосуң; баланын кандай болору тарбияга байланыштуу сыяктуу туюнтмалардын да катышы бар экендиги тексттин мазмунунан байкалып турат. Тексттеги: - Торгой менен булбул биринен бири акылдуу болуп, көптү билип, чечендиктери ашып, токойдогу жан-жаныбарларга аңгеме куруп турушкан экен сүйлөмдөрүнөн ... суроо сизден болсун сүйлөмүнө чейинки башталыш Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң макалынын мазмунуна киришүү алдындагы кырдаалды, шартты түзүү механизмдин аткарды. Текст түзүлүшү бир бүтүндүктө уюшулуп, ага тиешеси бар, бөлүнүп көрсөтүлгөн туюнтмалардын негизинде аталган макалдын мазмуну ачылды. Демек, текстке тема катары коюлган макал да өз функциясын аткарды.

Макал тексти өз алдынча жеке турганда болобу, текст ичинде

колдонулган учурундабы, же текстке тема катары коюлгандабы, негизи бардык учурларда көп катмарлуулугун жана ар тараптуулугун сактап турат. Айрыкча, макалдын көп катмарлуу тексттик мазмунга ээ болушун андагы тилдик каражаттардын өзгөрмөлүү маанилери, маанилик жылыштары, синтаксистик-семантикалык катыш мамилелери шарттап турат. Оюбуз далилдүү болсун үчүн, Тили тайгактын оозу - айгак жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинин тилдик каражаттарынын макал табиятына ылайыкталган өзгөрмөлүү маанилерине, маанилик жылыштарына, синтаксистик-семантикалык катыш мамилелерине назар салалы. Макал 4 сөздөн уюшулду, төртөө тең атооч сөздөрдөн турат: тили, тайгактын, оозу, айгак; эки синтагмага бөлүнөт: тили тайгактын \ \ оозу - айгак, 1-синтагма сөз айкашы түрүндө, 2-синтагма сүйлөм түзүлүшүндө келди. Тили жана тайгактын лексемалары макал тутумунда лексикалык бир бүтүндүктө турат. Макал табиятына ылайык, алар ажырагыс сөз тизмегине айланып, синтаксистик милдети боюнча бир гана сүйлөм мүчөсүнүн – аныктоочтук милдетти аткарып, өтмө мааниде колдонулду да, макал тутумундагы ушул турпатында бир катар түшүнүктөрдү туюндурат:

- а) ойлонбой сүйлөгөн адам;
- б) байкабай сүйлөгөн адам;
- в) маңызсыз көп сүйлөгөн адам.

Ал эми макалдагы: Оозу - айгак, - сүйлөмүнөн мындай туюнтмалар келип чыгат:

- а) айткан сөзүң өзүңө душман;
- б) айтылган сөздүн азабын тартуу;
- в) айткан сөзүң үчүн жооп берүү;
- г) айтылбачу сөздүн ачыкка чыгышы.

Тили тайгактын синтагмасы менен оозу - айгак синтагмасынын синтаксистик катыш биримдиги макалдык сүйлөм түзүлүшүн уюштуруп, жөн эле сүйлөй бергендин кесепети тиерин, ойлонбой сүйлөгөндүн натыйжасы жаман болорун турмуш чындыгы катары көрсөтөт.

Ошентип, макал мазмуну бир багыттагы ар кыл түшүнүк туюмдарды өз ичине батырып, маанилик көп катмарлуулукту шарттап, өз алдынчалуу бүтүндүктү жараткан текст болуп саналат.

§4. Макал мазмунундагы тике жана кыйыр маанилер

Иликтенип жаткан объектинин маңызын ачууда, эң оболу, анын табият касиети, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, аткарган функциясы эске алынып, конкреттүү факт материалдардын негизинде түшүндүрүлөт. «Түшүндүрүү бул - түшүндүрүлүп жаткан объектинин маңызын ачуу, ал нерсенин ички, сырткы табияты ага окшош башка объектиге

салыштырылуу менен аныкталат» (Е.П.Никитин. 1970: 14).

Макал – социалдык тарыхый өнүгүштүн, адамдын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасы, экинчи жагынан, тил, калыпташып калган тилдик бирдик, текст. Макал мазмуну жалпылоо мүнөзүнө ээ. Ал жалпылоо тилдик каражаттар аркылуу ачык берилген (эксплициттүү) жана тилдик каражаттар аркылуу ачык берилбеген (имплициттүү), көңүлдө турган ой катары жүзөгө ашырылат, т.а., эксплициттүү формада айтылган макал мазмунунда тилдик бирдиктер (сөз, сөз айкашы) тике маанисинде колдонулса, имплициттүү формада колдонулган макал мазмунунда тилдик каражаттар кыйыр маанисинде туюндурулат.

I. 1. Жети өлчөп, бир кес. 2. Жанын баккан жарыбайт да, марыбайт, элин баккан карыбайт да, арыбайт. 3. Конок бир күн консо - кут, эки күн консо - жут. 4. Өлө жегенче, бөлө же. 5. Баш көбөйсө - ырыс, кас көбөйсө – уруш.

II. 1. Көз - коркок, кол - баатыр. 2. Жомоктун тили - жорго. 3. Катын - алган каамыт киет. 4. Жүгүрүк аял жүз эрди булгайт. 5. Тилге да тизгин керек.

I. топтогулардын мазмунундагы лексемаларды түз мааниде да түшүнүп, эксплициттүү типтеги макалдар (айрым, Саргара жортсоң – кызара бөртөсүң өңдүү бирин-экин макалдарды эске албаганда) катары кароо зарыл.

II. топтогулардын мазмуну биринчи топтогулардан айырмаланып, өтмө маанилерде колдонулгандыгына байланыштуу, алар имплициттүү типтеги макалдар болуп саналат. Мунун себеби эмнеде? Бул тууралуу окумуштуу А.А.Крикманн түз маанидеги: 1. Кеч болсо да, болгону жакшы. 2. Адегенде ойлон, андан соң жаса. 3. Кылым жаша, кылым оку; өтмө маанидеги: 1. Сөз-күмүш, унчукпоо-алтын. 2. Алма сабагынан алыс түшпөйт. 3. Каалаганыңдай жашаба, болгонундай жаша ж.б. сыяктуу бир катар макалдарды мисалга тартып, түз жана өтмө маанилерде туюндурулуш себептерин алардын лексикалык составынан көрөт. Муну макал тутумундагы лексемалардын грамматикалык маанилеринин абстрактуулугуна жана конкреттүүлүгүнө байланыштуу чечиле турган маселе катары карайт: «Эгер тике жана кыйыр маанидеги сүйлөмдөрдүн сөздүк составына көңүл бурсак, алардагы олуттуу айырмачылыктар дароо көзгө урунат. Биринчи типтеги (түз маанидеги-А.Д.) сүйлөмдөр формалдуу жана абстрактуу маанидеги сөздөрдөн уюшулат. Анда эч кандай конкреттүү нерселер жөнүндө сөз болбойт, болсо да, өтө кеңейтилген көлөмдөгү түшүнүктүн аттары катары келет» (Паремиологические исследование, 1984: 154-155), - дейт да, мындай макалдардын синтаксистик түзүлүшү жок, эч качан, баары, жакшы, жаша, убакыт, кеч, эрте, орун ж.б. сыяктуу сапаттык, сыпаттык, орундук, мезгилдик абстрактуулукка ээ сөздөрдөн уюшуларын көрсөтөт. Ал эми экинчи типтеги макалдарда конкреттүү нерселердин аттары аталып, бул учурда

макал табиятына ылайык, заттын, нерсенин, буюмдун, түшүнүктөрдүн аттары тике маанилеринде туюндурулбай, өтмө маанилеринде колдонуларын белгилейт. Бул бир жагынан туура. Көпчүлүк макалдардын материалдарынан ушундай өзгөчөлүктү ачык байкоого болот. Бирок бул көз караштын калпыс экендигин кыргыз эл макалдарынын айрым фактылары ырастап турат: 1. Жер азыгы - суу. 2. Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бөз болбойт. 3. Бөрү баласы ит болбойт. 4. Ка-рынын көркү - сакал, сөздүн көркү - макал. Биринчиден, мисалга алынган макалдардын бардыгында конкреттүү нерселердин аттары бар: суу, алтын, жез, бөрү баласы, ит, сакал, макал. Аталган лексемалар макал мазмунунда конкреттүү нерселер катары катышып, автор белгилегендей, өтмө маанилеринде эмес, түз маанилеринде эле колдонулду. Ушундан улам, бардык эле макалдардагы конкреттүү нерселердин аттары катары келген лексемалар өтмө маанилеринде колдонулбастыгын белгилеп коюуга туура келет. Ошондуктан тутумунда конкреттүү нерселердин аттары аталып тургандыгына карабастан, булар эксплициттүү макалдардын тибине кирет. Экинчиден, автор көрсөткөн экинчи типтеги – «Алма сабагынан алыс түшпөйт» өтмө маанилүү макалы түз маанисинде да туюндурулат. Анткени алма сабагынан алыс түшпөсү анык. Ал эми анын кыйыр мааниси тикеден-тике дал ушул түз маанисинен келип чыкты да, аны менен тең катар колдонулуп, маанисин кеңейтип, эксплициттүү типтеги макалдык мазмунду шарттады.

Ошентсе да, эксплициттүү формада туюндурулган кыйыр туюнтмадагы макалдардын жаралышын шарттаган кандай семантикалык механизмдер бар деген жүйөлүү суроо туулбай койбойт. Биздин оюбузча, макалдын семантикалык структурасында конкреттүү нерселердин аттары салыштырууга негиз болуп түшсө жана алар сүйлөм тутумунда маанилик жылыштарга ээ болуп турса, кыйыр маанилик функцияны аткарат. Муну жогоруда келтирилген: Көз - коркок, кол баатыр; Жомоктун тили - жорго; Катын алган каамыт киет; Тилге да тизгин керек, II топтогу макалдардын коркок, баатыр; жорго; тизгин; каамыт лексемаларынын макал тутумунда аткарган милдеттеринен байкоого болот. Мындай шартта, салыштыруучулук мүнөз семантикалык өзгөчө ыкмада жүзөгө ашат, атап айтканда, коркоктой, баатырдай, жоргодой сыяктуу ачык, даана, нагыз тилдик салыштыруу жолу менен берилбестен, макалдын семантика структурасына ылайык, ал аталыштардын ички маанисине сиңирилген салыштыруу аркылуу туюндурулду. Конкреттүү нерселердин аттары катары келген ал лексемалар макалдын семантика структурасына жараша субъектилик, объектилик, предикаттык катышта келе берет. Макал мазмунунда салыштырууга негиз болуп түшкөн - коркок, баатыр; жорго лексемалары синтаксистик планда баяндооч, логикалык багытта предикат; тизгин сөзү - сүйлөм ээси, субъект; каамыт лексемасы - толуктооч, объект.

Натыйжада булар логика-синтаксистик катыштын негизинде кыйыр маанилик жылыштарга ээ болуп, семантикалык катмарланууларды жаратты да, имплициттүү типтеги макалдарды шарттады.

Макал тутумундагы конкреттүү нерселердин аттары катары келген лексемалар түз маанилеринде колдонулган учурларында салыштырууга негиз боло алышпайт. Алар сүйлөм тутумунда атоо маанилеринде, тактап айтканда, аларда аталыштын өзүн көрсөтүү максаты көздөлсө жана макал тутумунда өтмө маанилик жылыштарга кириптер болбосо, тике маанидеги функцияны аткарат: Жер азыгы - суу; Жерге чачылган кык тогуз жылы пайдалуу; Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бөз болбойт; Бөрү баласы ит болбойт; Карынын көркү - сакал, сөздүн көркү - макал. Мында нерселердин аттары түз маанилеринде колдонулган сөздөр: суу, кык, алтынды, жибекти, бөрү баласы, сакал, макал лексемалары болуп саналат. Ошондуктан бул типтеги макалдарды жогоруда келтирилген I топтогу эксплициттүү макалдардын тобуна кошуу керек. Алардын ортосундагы формалдуу айырмачылыкты тек гана лексикалык составынан байкайбыз. Ушундан улам, аларды шарттуу түрдө эки түргө бөлүүгө болот.

1) Конкреттүү нерселердин аттары катышпагын абстракциялык мүнөздөгү макалдар: 1. Аргасыз кулдук кылгандын кеги ичинде калат. 2. Жети өлчөп, бир кес. 3. Тизелеп жашаганча, тик туруп өлгөн жакшы. 4. Өлө жегенче, бөлө же. 5. Баш көбөйсө - ырыс, кас көбөйсө–уруш. 2) Конкреттүү нерселердин аттары катышкан предметтүүлүк мүнөздөгү макалдар: 1. Жер азыгы – суу. 2. Ат – мингендики, тон – кийгендики, аял – тийгендики. 3. Жери байдын эли бай. 4. Кашаа жыгач чеп эмес. 5. Карынын көркү - сакал, сөздүн көркү - макал. Эки түрдөгү бул макалдарга тиешелүү жалпылык да бар. Ал жалпылыкты тутумундагы сөздөрдүн өз-өз маанилеринде (өз мааниси айрым учурларда бир канча тике маанилерде туюндурулушу да ыктымал) колдонулушунан көрүүгө болот. Дал ушул өзгөчөлүк аларды бир типтеги эксплициттүү макалдардын тобуна кошуп турат.

Эксплициттүү айрым макалдар менен имплициттүү кээ бир макалдар грамматикалык түзүлүштөрү боюнча эч айырмасыз колдонулат. Сыртынан караганда, алардын семантика структурасында айырмачылык жоктой сезилет. Салыштыралы:

Жер азыгы – суу (эксплициттүү макал).

Жомок тили – жорго (имплициттүү макал).

Эки типтеги макал тең грамматикалык түзүлүштөрү боюнча жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышы боюнча жалаң сүйлөмдөр, синтаксистик аткарган кызматтары жагынан да окшош. Баяндоочтук милдетти экөөндө бирдей конкреттүү зат атооч сөздөр аткарып турушат. Бирок эң башкысы, ал зат атооч сөздөрдөн турган баяндоочторунун (суу, жорго) макал тутумундагы

семантикалык механизмдери ар башка. Эксплициттүү макалдагы суу баяндоочу жер азыгы субъектисине карай предикаттык катышта келди. Логикалык планда, жердин азыгы болуу милдетин аткаруу менен, анын сапаттык касиети ачылды. Натыйжада суу баяндоочу суунун сапатын, касиетин, милдетин тике мааниде туюндурду. Муну суунун түз маанисиндеги семантикалык катмарлануусу деп түшүнүүгө болот: суу жер аркылуу сапаттык касиетке ээ; суу - жердин жашоосу катары милдет аткарат; суу - жердин азыктануусу. Мындан жер азыгынын аталышы келип чыкты. ИмPLICITтүү макалдагы жорго баяндоочу жомоктун тилин аныктап турат. Ал макал тутумунда өз маанисинде чагылдырылбай, ошол тике маанини салыштыруучулук мүнөзгө айландырды. Жорго – жылкынын бир түрү, анын бир калыпта чуркашы буттарын тең таштап шыдыр, жылма тегиз жүрүшү жомок тилинин айтылышына салыштырылды. Образдуулукту шарттаган жорго лексемасы өтмө маанидеги төмөндөгүдөй маанилик катмарларды өз ичине камтып турат: түшүнүктүүлүк, таасирдүүлүк, ритмдүүлүк, ийкемдүүлүк, угумдуулук, б.а., жомок тили түшүнүктүү, жомок тили таасирдүү, жомок тили ыргактуу, жомок тили ийкемдүү, жомок тили угумдуу. Булар-дын бири-бирине жуурулушуп, биригүүсү өтмө маанидеги жорго сөзүнө сыйдырылып, макалдын семантика структурасында негизги жүктү көтөрүп турат. Ал - макал мазмунуна жана интонациялык айтылыш ыргагына шайкеш келген сөз. Жорго лексемасынын макал тутумунда атоо маанисинде колдонулушу - сырткы гана формасы, сүйлөмдүн семантикалык-структуралык түзүлүш өзгөчөлүгүнүн негизинде анын ички семантикасы салыштыруучулук мүнөзгө ээ болду.

Ошентип, макал тутумундагы лексемалардын бири-бирине карай синтаксистик байланыш-катышы, анын негизинде айрым сөздөрдүн семантикалык жылыштарга ээ болушу, тике, кыйыр маанилерде туюндурулуш өзгөчөлүктөрү эксплициттүү жана имPLICITтүү макалдарды жаратары белгилүү болду. Аныкталып жаткан тике жана кыйыр маанидеги бул өзгөчөлүктөр макалдын семантика-структуралык ички түзүлүшүнө тиешелүү экендигин баса белгилеп коюшубуз керек. Анткени макал текстинин синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунуна байланыштуу ой башка маселе.

Макал турмуштук тажрыйбалардын негизинде акыл-насаат берүүчү кыска, элестүү, угумдуу, таасирдүү сөздөрдүн уюшулган чулу ойду билдирип турат. Ал ой түз жана кыйыр маанилердин биримдигинен жаралып, белгилүү бир кыйытылган олуттуу орчун ойду туюндуруп, жалпылоо касиетине ээ болсо, макалдык статусту шарттайт. Демек, каймана, кыйыр айтылган турмуштук насаат-жобо макал мазмунунун

мүнөздүү белгисин билдирет. Эгерде макалдын семантика структурасындагы жалпы мазмунда кыйытылган ой туюндурулбаса, чагылдырылып жаткан ойдун метафорасы болбосо, тике мааниде эле колдонулуп калса, ал макал болуудан калат. Кандай гана макалды албайлы, же түз түшүнүгү менен катар кыйыр ой кошо чагылдырылат, же болбосо, бир гана кыйыр мааниде айтылган ой туюндурулат.

Түз түшүнүгү менен катар, кыйыр айтылган ой тикеден-тике эксплициттүү макалдарга тиешелүү:

1. Жети өлчөп, бир кес.

Түз мааниси:

1. бир нерсени жасоодо жети өлчөп, бир кес деп түз айтылат, бул - чындык

Кыйыр мааниси:

- 1) акылга салып, ойлонуп иш кыл;
- 2) орундуу, сапаттуу иш жаса;
- 3) бир ишти кайра-кайра кайталаба;
- 4) туура эмес ишке кириптер бол-бо

2. Жанын баккан жарыбайт да, марыбайт, элин баккан карыбайт да, арыбайт

Түз мааниси:

1) өз жанын гана караган адам жарыбасы да, марыбасы да белгилүү, эл камын ойлогон адамдын эмгегин эл баалайт, эл эсинде түбөлүк калат, ошон үчүн карыбасы да, арыбасы да анык.

Кыйыр мааниси:

- 1) өз жанын гана караган адам - эгоист, өзүмчүл, эл үчүн эмгектенген адам – ак жүрөк, патриот;
- 2) өз камын гана көргөн адамдын эмгеги бааланбайт, эл камы үчүн жүгүргөн адамдын акыбети кайтат;
- 3) өз жанын караган адамдын жашоосу убактылуу, эл үчүн кам көргөндүн жашоосу түбөлүктүү;
- 4) өз жанын баккан адамга караганда, эл үчүн эмгектенген адамдын жүзү ар дайым жарык болот;
- 5) өз жанын караган адам - жалгыз, эл камын көргөн адам - эл менен;
- 6) адам эл менен адам, «коомдо жашап туруп, коомдон сырткары бол албайсың (В.И.Ленин).

Түз түшүнүгү жок, кыйыр айтылган ой имлициттүү макалдарга тиешелүү:

Көз – коркок, кол – баатыр.

түз мааниси:

1) түз мааниси - жок, анткени макалды түз маанисинде кабыл алууга болбойт, демек, жалган.

кыйыр мааниси:

1) иштей келсе - билинбейт;
2) жалкоолук – жаман адат, эмгек кылуу - жакшы адат;
3) жалкоолонуп жумуштан качпа;
4) жумуш көп көрүнөт, бирок бүтөт;
5) эмгек бааланбай койбойт.

2. Катын алган каамыт кийет.

Түз мааниси:

1) үйлөнгөн адам каамыт кийбейт, демек, жалган.

Кыйыр мааниси:

1) үйлөнгөн адам мурдакыдай жүрө албайт;
2) үй-бүлө түйшүгүн аткаруу милдети жүктөлөт, «катын алсаң отун ал»
3) бардык нерсени өзү каалагандай чечпейт;
4) жашоо кечирүү - ачуу да, таттуу да;
5) үйлөнүү - турмуш мыйзамы.

Кыйытылып айтылган ой эксплициттүү типтеги макалдарга да, имплициттүү типтеги макалдарга да бирдей мүнөздүү болгондуктан, демек, бардык макалдарда кыйыр туюндурулган ойдун жемиши болот. Эң башкысы, кандай типтеги макалдар болбосун, жалпылоо механизмине ээ болушат.

§5. Макалдын тексттик бүтүндүгү

Кыргыз текст таануучуларынын: «Текст – баарыдан мурда кептик бирдик. Ал семантикалык критерий аркылуу аныктала турган структура» (С.Ж.Мусаев. Филол. ил. докт. дисс. автореф. 2000: 20). «Текст - кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирлердин негизинде жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бүтүндүк» (С.Өмүралиева. Филол. ил. докт. дисс.автореф. Б.; 1999: 16). «Текст–информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, семантика-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги» (Т.С.Маразыков. Филол. ил. докт. дисс. Б.; 2005: 75) – сыяктуу жана башка ар кыл багыттагы текстке берген аныктамалары макал мазмунуна дал келгендиктен, аны текст катары таанып, ушул өңүттөн туруп иликтөөгө багыт алдырды. Негизинен макалдын текст катары каралышына, тексттик статусуна жогоруда токтолгонбуз. Ошондой болсо да, макалдын өз алдынча калыптанышы, кепте даяр материал болуп колдонулушу, структуралык семантикасы, логикалык сыйымдуулугу аны тексттик бир бүтүндүктө кароого жана ал бүтүндүктү шарттап турган өзгөчөлүктөрдү аныктоого негиз берет. Ушундан улам, иликтөөнүн жүрүшү макалдын тексттик бүтүндүгүн шарттаган белгилерге ээ экендигин көрсөттү. Макалдын тексттик бүтүндүгү төмөндөгүдөй факторлор менен аныкталууга тийиш.

1. Макалдын грамматикалык түзүлүшү сүйлөмдүк көлөмдө берилгени менен, анын мазмундук табияты тексттик мүнөзгө ээ. Структуралык-семантикалык бүтүндүгү бар, чулу ойду камтыган сүйлөмдүк текст, кепте мурдатан калыпташып калган даяр материал. Анын ички маңызы, т.а., андагы терең мазмундун камтылышы, логикалык туюндурулушу, кепте даяр материал катары колдонулушу жана аткарган кызматы, көтөргөн жүгү жагынан кадыресе сүйлөмдөрдөн абдан айырмаланып турат. Кадыресе сүйлөм менен макал статусун шарттаган сүйлөмдөрдү бир ченемде, бир сызыкта карап талдоого алуу алардын табиятына чак келбейт. Макал ойду, болгондо да, маңыздуу чулу ойду туюндурса, кадыресе сүйлөм мындай функцияны аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ боло албайт. Арийне, өткөн жакынкы мезгил аралыгында эле кыргыз тили илиминде сүйлөм бүткөн бир ойду билдирет деген көз караштагы пикирлердин өкүм сүрүп келгендиги жана эреже катары кабыл алынгандыгы анык: «Тыянактуу бүткөн бир ойду билгизүүчү сөз, же өз ара грамматикалык байланыштагы сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат» (Ы.Жакыпов. 1975: 6), «Сөз тизмегинде болсо, айкалышта турган толук маанилүү сөздөр номинативдик касиетте болот. Сүйлөм сыяктуу айрым бир бүткөн ойду билдирүү касиетине ээ боло албайт» (А.Жапаров. 1979: 6), - жалпыга белгилүү мындай аныктамалардын калпыс экендигин бул багыттагы

илимий изилдөө иштери ачыкка чыгарып койду. Сүйлөм тууралуу айтылган теориялык ойлордун бардыгына токтолуп, аларга анализ жүргүзүп, илимий талдоого алуу жана жеке пикирлерди билдирүү биздин иликтөөбүздүн максатына кирбегендиктен, ага атайын токтолууну ылайык көрбөдүк. Проф. С.Мусаевдин: «Көпчүлүк учурда сүйлөмдөр синтаксистик структурасы боюнча толук аяктап, бүтүп жатканы менен, семантика-информативдик мазмуну боюнча андай боло алышпай, бүткөн, аяктаган ойду билдире алышпай, синсемантикалык мүнөздө болушат» (С.Ж.Мусаев. 2000: 10),- деген илимий көз карашын келтире кетсек жетиштүү болор.

Тилде колдонулган сүйлөмдөр синтаксистик ар түрдүү конструкцияда жаралат. Ойдун туюндурулуш максатына ылайык алар сөздөрдүн, сөз айкаштарынын маанилик катыштары аркылуу түзүлүп, сүйлөм мүчөлөрүнүн катыш өзгөчөлүктөрүнө, сүйлөм түзүлүштөрүнө байланыштуу ар кыл интонациялык жана грамматикалык каражаттар менен жабдылып турат. Кыргыз тилиндеги бир составдуу, эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр; кемтик, толук сүйлөмдөр; жалаң, жайылма сүйлөмдөр; жай, илептүү, суроолуу, буйрук сүйлөмдөр; тең байланыштагы, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр өңдүү аталыштардын келип чыгышы да түздөн-түз ушуга байланыштуу.

Кыргыз эл макалдары да дал ушундай синтаксистик мыйзамдын негизинде, т.а., сырткы формасы боюнча кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмасыз, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүндө уюшулат. Эң башкысы, анын мазмуну тике, кыйыр туюнтмалар аркылуу бир эле учурда маалымат, билдирүү, жаңылык, эскертүү ж.б. формаларда туюндурулган бир канча түшүнүктөрдү өз ичине камтып турат. Ал түшүнүктөр ажырагыс бир бүтүндүккө биригип, акыл, насаат мүнөзүндө чагылдырылат. Муну шарттуу түрдө, төмөндөгүдөй схема менен берсек болот:

Мындай шартта, өзүнөн-өзү тексттик түшүнүк пайда болот. Анткени, биринчиден, макалдагы кабар, маалымат, жаңылык, билдирүү, эскертүүнү кадыресе бир сүйлөм менен түшүндүрүү эч мүмкүн эмес, экинчиден, макал мазмунунда бир бүтүндүктө берилген кабар, маалымат, билдирүү, эскертүү, жаңылык тике жана кыйытма маанилеринде жүзөгө ашырылат да, бир катар катмарланган туюнтмаларды камтып турат. Аларды өз түшүнүгүбүзгө, ой калчообузга жараша туюнсак болот. Маселен, татаал сүйлөм көлөмүндөгү Жоо кеткен соң, кылычыңды ташка чап макалында:

**Жоо кеткен соң,
кылычыңды ташка чап**

түз маанисинде:

кыйыр маанисинде:

-жоого колдонулбаган кылычтын кереги жок; -кылычтын пайдасы-салгылашта; -кылыч душманга колдонулат.	- ар бир ишти өз убагында жаса; - убагы өтүп кеткен ишти жасабоо; - убагы өтүп кеткен иш пайдасыз; - жасалбай калган ишке өкүнөсүң.

Демек, кандай гана макал болбосун, алардагы ар кыл багыттагы түшүнүктөр да, тике жана кыйыр түрүндө берилген катмарланган маанилер да бириктирилип бир бүтүндүктө берилет жана белгилүү бир ойду билдирет. Бул макал текстинин бүтүндүгүн көрсөтөт.

2. Макал тике жана кыйыр маанилердин ширелишкен айкашынын негизинде жекелик менен жалпылыкты, конкреттүүлүк менен абстрактуулукту өз ичине камтып турат. Ал категориялардын т.а., жекелик менен жалпылыктын, конкреттүүлүк менен абстрактуулуктун бир бутага байланып бириктирилиши, белгилүү бир максат-мүдөөгө багытталышы, эң кыска көлөмдө берилиши макал текстинин бүтүндүгүн шарттайт. Андагы омоктуу ойдун оймоктой кепке батырылышы дал ушул категориялардын бир бүтүндүктө бириктирилип туюндурулушуна байланыштуу болгондуктан, макал текстинин мисалында алардын ар бирине өз-өзүнчө кыскача токтолууга туура келет.

Диалектиканын мыйзамы боюнча жекелик философиялык түшүнүк катары жалпылыктын карама-каршылыгын түзүп турат. Ушул эле учурда аны жалпылыктан таптакыр бөлүп, ажыратып кароого да болбойт, мындай шартта, ал курулай абстракцияга айланат. Тескерисинче, жалпылыкты да жекеликтен бөлүүгө болбойт. Анткени жалпылыкка тиешелүү белгилер жекеликке да таандык болот. Кантсе да, алардын органикалык байланыштуулугу бирисиз биринин жок экендигин көрсөтүп турат.

Жекелик – кайсы бир нерсенин, түшүнүктүн, көрүнүштүн өзүнө таандык болгон ички аныктыгы жана сапат жагынан башка нерселерге окшоштугу. Объективдүү чындыктагы нерселердин, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн окшоштуктарга ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Окшоштуктар негизинен бир түрдүүлүктү шарттап турат. Макалдын жекелик мүнөзү бир жагынан окшоштукка негизделген. Анткени окшоштуктардын жыйынтыгы жалпылыкты билдирүү менен, айырмачылыкты да ачыкка чыгарат. Макалдын дидактикалык жанрдагы чыгармалардын башка түрлөрү менен окшоштукка ээ болушу анын жекелик мүнөзүн көрсөтпөй койбойт:

Буту-колу жок, терезеге сайма саят.

Үч күчүк үшүп, үч күчүк үшүп, үнү бүтүп.

Эми бирди атсам, он тогузу калат.

Көптү көргөндөн сөз оку, көөнөрбөс кылып бөз току.

1-мисал–табышмак, 2-мисал–жаңылмач, 3-мисал–ылакап, 4-мисал–макал. Дидактикалык жанрдагы ар түрдүү чыгармалардан алынган бул мисалдарда окшоштуктардын бар экендиги баамга урунбай койбойт.

1) Мисалдардын түзүлүш көлөмү бирдей, бардыгы тең татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулду. Теги боюнча дидактикалык чыгармалардын катарына кирет.

2) Буларда аң-сезимди өстүрүүгө, өз алдынча ой жүгүртө билүүгө карата тарбиялоо мүнөзү бир. Ал тарбиялоо ар кыл багытта, ар түрдүү формада жүзөгө ашырылат. Маселен, табышмакта аң-сезимди өстүрүүгө, өз алдынча ой жүгүртө билүүгө карата сыноо максатында конкреттүү суроо коюлуп, аны чече билүү, таба билүү үчүн ой жүгүртүүгө мажбурлоо болот, сыноодон өтүү үчүн аң-сезимде аргасыздан ой жүгүртүү эмгеги жүргүзүлөт. Суроо коюлган соң, каалайсыңбы, каалабайсыңбы ойлонууга мажбур болосуң. Жаңылмачта сөздөрдү тез темпте айтуу менен, ушунун негизинде сөздөрдү так айтууга жана эстеп калуу жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө тарбиялоо мүнөзү орун алган. Ылакапта кайсы бир турмуштук көрүнүштү мисалга алуу менен, ошол аркылуу, б.а., анын таасири астында андай болбоого жана аны турмушунда эске ала жүрүүгө тарбиялоо күч. Макалда турмуштук тажрыйбалардан иргелген акыл, насаат мүнөзүндөгү тарбиялоо бар. Тарбиялоо багыты бири-биринен окчун айырмаланып турушса да, аларды бириктирип турган окшоштук – баары бир тарбиялоо. Натыйжада булардын түбү – бирге.

3) Турмуштук зарылчылыктан пайда болуп, адамдын рухий дүйнөсүн байытууда, коомго карата көз карашты чагылдырууда өз ордулары бар бул чыгармалардын бардыгы тең кепте даяр материал болуп колдонулат.

Дал ушундай окшоштуктардын, жалпылыктардын өзү ошол эле учурда айырмачылыктарды ачыкка чыгарат. Алардын негизги айырмачылыктары катары төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1) Айтылышы боюнча – табышмакта суроо коюлган айтым; жаңылмачта тез темптик айтым; ылакапта юмордук айтым; макалда насаат, осуят, акыл мүнөзүндөгү айтым камтылган.

2) Мазмуну боюнча – табышмакта бир нерсени билүүгө кызыктар болгон мазмун; жаңылмачта тилди жатыктыруу, сыноо камтылган мазмун; ылакапта салыштыруу, мисалга тартуу камтылган мазмун; макалдарда жыйынтык, корутунду мүнөзүндөгү мазмун бар.

3) Колдонулушу боюнча – табышмактар менен жаңылмачтардын аудиториясы чектелүү, адамдардын бетме-бет катышуусунда атайын колдонулат, ал эми макал менен ылакаптардын колдонулуш аудиториясы

кенен, ылайыгына, зарылдыгына жараша пайдаланыла берет.

Мындай окшоштуктарга жана айырмачылыктарга такоо менен, макалдагы жекеликке чек коюуга болбойт. Жекелик өзүнчө айрым тургандык, жалгыздык түшүнүгүн билдиргендигине байланыштуу макалдын жекелик табияты өз алдынча калыпташкандыгы, көз карандысыздыгы, сөзсүз түрдөгү кандайдыр бир кошумчалоону талап кылбагандыгы менен да аныкталат. Буга макалдар топтолгон жыйнактар мисал боло алат. Андагы ар бир макал өз алдынча ой билдирүү бүтүндүгүнө, жекеликке ээ болгондуктан улам, алардын санын санап чыгууга болот. Мындан макал өз алдынча бүткөн бир ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болорун, жеке туруп, т.а., контексттен сырткары туруп деле бир бүтүндүктү түзө аларын, кайсы бир түшүнүккө, көрүнүшкө, көрсөткүчкө, жыйынтыкка негизделип, айрым бир бүткөн ой катары кепте даяр материал болуп колдонуларын көрүүгө болот.

Жалпылык жекелик менен эриш-аракта каралуучу категория экендиги жогортодо эскертилди. Макалдагы жекеликти шарттап туруучу: ой мазмунунун тереңдиги, кыска формада калыптангандыгы, даяр материал катары колдонулушу, осуят түрүндө туюндурулган тарбиялык мүнөзү сыяктуу жана башка белгилерди жалпылык бир түрдүүлүккө салып, жыйынтыктап, бүтүндүккө келтирет, б.а., жекелик белгилердин биримдигинен келип чыккан түшүнүк жалпылыкты жаратат. Макал деген аталыш – дал ушул жалпылыктын жыйынтыгы.

Жашоо ырахаты – ден соолук.

Конок бир күн консо – кут,

эки күн консо – жут.

Кесирдүү ооздон кесепеттүү сөз чыгат.

Айыбын жашырган алыс узабайт ж.б.

Көрүнүп тургандай, келтирилген мисалдардын жалпы мазмуну, ички маңызы, структуралык семантикасы, логикалык туюндурулушу алардын макалдык табиятын тастыктап турат. Макалдарды кабыл алганыбызда эле, алардын жалпылык жана жекелик касиеттеринен улам, макал экендиги тууралуу түшүнүк дароо аң-сезимибизде чагылат. Макалдын жалпылыкка ээ болуусу түздөн-түз бүтүм кылуу, тыянак чыгаруу, корутундулоо мүнөзү менен шартталган. Ушундан улам, акыл-эсти өстүрүүгө байланыштуу ой жүгүртө билүүгө, бере турган ойду терең жана таасирдүү жеткирүүгө, макал мазмунунан өз алдынча жыйынтык чыгарууга түрткү берет. Натыйжада адамзатты туура жашоого, мазмундуу өмүр сүрүүгө, адилет-калыс болууга үндөө, тарбиялоо макалдын жалпылыгын билдирип турат.

Макалдын тексттик бүтүндүгүн шарттап турган факторлордун бири - конкреттүүлүк. «Конкреттүүлүк көп түрдүүлүктөгү бирдейлик, жекеликтеги жалпылык ж.б. жактардын чыныгы байланышы, объектинин чектери, алардын катнаштарынын өз ара аракеттеринин, карама-

каршылыктарынын көп кырдуулугун билүү. Конкреттүүлүк түшүнүгү туюм аркылуу кабыл алынуучу бир бүтүн нерсе катары колдонулат. Бул мааниде конкреттүүлүк – таанымдын башаты. Теориялык ойлоодо конкреттүүлүк кубулуштардын закон ченемин, өсүү тенденциясын, нерселердин жана окуялардын олуттуу байланыштарын жана катнаштарын ачуучу илимий аныктамалардын системасы катары көрүнөт. Конкреттүүлүк абстрактуулукка карама-каршы түшүнүк жана аны менен салыштырылып каралат. Тааным процессинде ой абстрактуулуктан конкреттүүлүккө карай жылат. «К» категориясы материалисттик диалектиканын системасында чоң методологиялык мааниге ээ» (КСЭ., III т., 1978: 350). Бул түшүнүк макал текстинен мазмундук бүтүндүгүндө конкреттүүлүктүн өз функциясы бар экендигин көрсөтөт. Коюлган маселенин максаты, тактыгы, ачык-айкындуулугу макалдагы конкреттүүлүктүн негизин түзүп турат. Биринчиден, ар бир макал кайсы бир турмуштук түшүнүккө, көрүнүшкө, нерсеге багытталып айтылат да, алардан тажрыйбаланып чыккан көрсөткүчтү тартуулайт, т.а., конкреттүү бүтүм чыгарылат. Мисалы, Каткырып күлгөн карыбайт жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинин бүтүндүгүндөгү конкреттүү маани Күлкү жаштыкты сактайт, жаштыктын негизи күлкүдө деген ойду туюндурууну максат кылат. Мындагы каткырып күлгөн субъектилик милдеттеги ажырагыс сөз тизмеги менен синсемантикалык катышта турган карыбайт предикаты кыймыл-аракеттин ал-абалдык мааниси менен гана чектелбей, так бүтүм чыгаруу функциясын да аткарып турат. Кыргыздар күлкүнүн пайдалуулугун турмуштук тажрыйбаларынан улам, тээ илгертеден эле байкап билишкен. Күлкү – ден соолуктун мүлкү; Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт, ичи ооруган күлкү сүйбөйт; Кайгыдан адам картаят, күлкүдөн адам жашарат; Кары уйкуну сүйөт, жаш күлкүнү сүйөт макалдары бекеринен жаралбаса керек. Экинчиден, ар бир макал мазмуну катмарланган түшүнүктөрдү жаратып турат. Муну Каткырып күлгөн карыбайт макалындагы: күлкүнүн пайдалуулугу бар; күлкү ыракат алуунун гана булагы, белгиси эмес, ден соолукта баркы чоң; күлүп жүргөн адам жаш көрүнөт; күлкү – жаштыктын белгиси; Суз жүрбөө керек; күлкүсүз өмүр бат карыйт өңдүү конкреттүү туюнтмаларынан байкаса болот. Бул конкреттүүлүктөн келип чыккан конкреттүүлүк.

Макалдагы абстрактуулук конкреттүү түшүнүктөрдү тегеректеп көрсөтүүдөн келип чыгат. Эскерте кетүүчү нерсе, абстрактуулукту жалпылык менен чаташтырбообуз керек. Макалдагы жалпылык жекелик белгилерди, окшоштуктарды бириктирип, андан сапаттык өзгөчөлүктөрдү, туюнтмаларды (белгилерди эмес) үстүртөн жалпы атайт. Демек, макалдагы жалпылыкка тыянак чыгаруу, корутундулоо мүнөздүү болсо, абстрактуулукка жалпы атоо мүнөздүү.

«Абстракция - нерселердин, же кубулуштардын конкреттүү

касиеттеринен жана байланыштарынан ой аркылуу алыстап, алардын негизги жалпы жактарын көрсөтүүчү таанып-билүүнүн илимий формасынын бири» (КСЭ., I том. 1976: 25). Абстрактуулук жана конкреттүүлүк бири-бири менен тыгыз, ажырагыс байланышта карала турган категориялардан. Марксистик философиянын негиз салуучулары абстрактуулукту материалисттик диалектиканын негизинде конкреттүүлүктөн абстрактуулукка, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү деген көз карашта илимий талдоого алып, таанып-билүүнүн жолдорун негиздеп беришкен.

Макалдагы абстрактуулук ошол макалдын мазмунунан келип чыгуучу жалпы түшүнүктү билдирет. Адатта, адам аң-сезиминде адегенде абстрактуу түшүнүк чагылдырылат. Каткырып күлгөн карыбайт макалында оболу күлкү, күлкүнүн мааниси жөнүндө жалпы кабар туюндурулду. Бул баштапкы маани катары аң-сезимде биринчи кабыл алынат да, абстрактуулукка ээ болот. Ошон үчүн, эгерде макалда эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгы тууралуу суроо коюлса, күлкү мааниси деп адегенде жалпысынан жооп берилери толук мүмкүн. Андан соң, ден соолукка, жаштыкка байланыштуу күлкүнүн пайдасы бар экендиги, күлкүнүн өмүр сүрүүдө ролу чоң экендиги; күлкү жаштыктын белгиси экендиги сыяктуу ж.б. туюнтмалар «күлкүнүн мааниси» деген абстрактуу түшүнүктү конкреттештирет. Же болбосо, тескерисинче, «күлкүнүн мааниси» абстрактуулугунан аталган маанилердеги конкреттүү түшүнүктөр келип чыгат.

Негизинен, макал текстинин бүтүндүгүн көрсөтүүчү жалпылык менен жекеликти, абстрактуулук менен конкреттүүлүктү төмөндөгүдөй схема менен берсек болот:

§6. Макал текстинин текст ичинде колдонулушу

Объективдүү чындыктагы ар бир нерсе зарылчылыгына жараша пайдаланылары белгилүү. Макалдардын коомдук турмушта эң активдүү колдонуларын эске алсак, анда алардын турмуштук зарылчылыгынын жогору экендигин баамдоого болот. Макал тажрыйбалардан улам тастыкталган чындыкты акыл-наасат мүнөзүндө чагылдырып, таасири күч сүйлөмдүк текст катары пайдаланылып келет. Алар оозеки кепте, т.а., сүйлөшүүнүн ар кандай формаларында, көркөм чыгарманын бардык түрлөрүндө, публицистикалык чыгармаларда эркин жана кеңири колдонулат. Белгилүү бир максатка багытталган макалдын текст ичинде өз орду бар, көтөргөн жүгү болот. Ушундан улам, текст тутумунда анын кандай функцияга ээ болорун аныктаптактоо максатында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан алынган чакан үзүндү текстке талдоо жүргүзсөк:

Эрнөөсү күмүш кызыл кырма кесе менен мелтилеп, бал кымыз аксакалдата тегеренип жатты:

- Айта бер, баатыр. Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет, айта бер.

- Айтпаса да белгилүү го, паңсат аке. Кептин ток этер жери, биздин бийлер, биздин журт агалар өз тууганынын сөзүн сүйлөбөгөндүктөн, өз журтунун мүдөөсүн көздөбөгөндүктөн...

Абил бийдин көзү ачыла түштү. Сөз мааниси кайда кетип жатканын түшүнүп, анын алдын тосуп, аяр күлүмсүрөдү:

- Хан – бүткүл элдин башы, көзү. Элге баш зарыл, элге шарият туткан адил өкүмдөр зарыл. Ансыз озунган кыйкырып чыга берип, эл тополоңго учурайт, арыз угары, өкүм чыгарары калбай эл тозуп кетет. Мааниси ушул ки, ордого көрсөткөн ак кызматыбыз өз журтубуздун арын сатканыбыз болбойт, өлкөбүздүн бирлигин тутканыбыз болот, ыйык тактын алдында букаралык карызыбызды өтөгөнүбүз болот. Биздей уруулар көп, ошол көп уруулардын ар кимиси ар башка талап коюп чатак чыгара берсе, өлкөнүн не тарки калат?!

- Туура.... Ошол тарки чыкпасын деп, абдан көп иш өтөдүк. Ат болуп көтөрдүк, аскер болуп жоосуна бардык, эт болуп дасторконуна түшүп бердик, өз терибизди сыйрып тон кылып жаптык. А биздин күнүбүз жылдан жылга оор. Какшып бараткан башаттай кунарсыз болуп, жылдан жылга азайып, жоголуп баратабыз. Не үчүн биз ыйык тактын алдында букаралык карызыбызды билебиз, а не үчүн ыйык так букараларынын алдында эгелик карызын билбейт? Не үчүн букараларын күлүк итке, тырмактуу кушка кубалатып, кармап жей бере турган талаадагы илбээсин катары көрдү?..

Абил бий башын акырын ийкегилеп, жээги күмүш кызыл кырма кесени кезеги келгенде акырын алып, биртке жутуп, дагы эле ойдон бөлүнө албай, ой толгоо тартып отуруп калды. Өргөө ичи тым-тырс болду.

Эмне жооп айтар экен? Бүгүн сыйлуу орунда отурган Теңирберди аксакал да күттү. Ойлой келсе тиги да туура, бу да туура. Бирок бир туура эмес нерсе бар болучу, бир күнөөлүү бирөө бар болучу. Абил бийби? Бекназарбы? Теңирбердинин акылы жетпеди.

- Сөзүң төркүндүү, баатыр иним ...- деди Абил бий кандайдыр бир армандуу күүгө бой салып, ичтен сыздагандай, башын акырын ийкегилей отуруп. - Элге карамсыз, албетте, ыйык тактын өзү эмес ордодогу кай бир эссиз адамдардын кутургандыгы, кесири ...

- Ал ким болмок эле?! Ошол ыйык тактын өз ээси ...

Абил бий Бекназарды түз карай берди. Бийдин ушул карашында бул ойдон алыс эместиги, ошону менен бирге, кантсе да, сактыкты талап кылган аярлык турду.

- Мүмкүн ...- деди Абил бий акырын сүйлөп. – Карап тураарбыз, азырынча күйүгүүгө себеп жок, элине карамсыз башты кудай өзү жазалайт, кудай көрөт. Эссиздери канчалык көп болсо да, ордо ойлонуп жаткан чыгар. Ким билет? Эси жок баш болсо, эртең эле ийининен учуп түшүп калышы да ыктымал ...

Бекназар буга макул болду:

- Мүмкүн ...

Бекназарга эмне болгон? Эмнеге жинин кактырган бакшыдай жоошуп калган? Муну көрүп, көптөн берки жүргүзгөн кылдат ишинин текке кетпегенин Абил бий сизди.

Элчи келгендеги жыйын Абил бийдин ниетиндегидей бүтпөй, эл ичиндеги буктар ортого ачык айтылып, кекенишүү менен тарабады беле. Өмүрүндө биринчи жолу бетке чапкан каккы угуп, Абил бий сынган. Теске салып коюшка ордонун күчүнүн чактыгын мурдараак билгенде, ал ошондо Бекназарга катуу сөз айтмакчы эмес. Хан амирин тутса тутуп, бирок аскер болууну токтото туруу керектигин Бекназардан озунуп сүйлөйт болучу. Алысты тиктеген шум ал катасына чөгүп калган жок. Катуу сөз – камчы, жылуу сөз - укурук (Алдын сызган А.Д.). Аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми жылуу сөз менен үйрүшкө өткөн. Эң оболу, элдеги аксакалдарды үйүнө бирден чакырып, ордо жактагы жумшак кабарлардан, нарктан сүйлөп отуруп, жакшы мейман кылып, эртеси ар бирине бирден ат тартып, кымкап тон жаап чыгарып турган. Өзү үйүнөн карыш жылган эмес, «табым жок» деп жайып койгон соң, муну уккан алысы, жакыны туугандык милдеттен кутулуш үчүн, бир даары ушундай учурда жагынып, бийдин көзүнө көрүнүп калыш үчүн убап-чубап келип, бийден зыянат сый көрүп кетишкен эле. Абил бий, албетте, атты, тонду куру желге сапырбайт. Ар бир уруктагы, ар бир топтогу аскер болуп жүргөн жигиттер жөнү жок топурабай, кандайдыр бир чырлуу ишке аралашпай, бабалар тутуп келген

наркты аттабай, адептүү болушун, өз тиричилигине ыгышын мыктап туюндурган. Кай бирлерге кыйытып айткан, кай бирлерге каар сездире катуу эле эскерткен.

Ушундан баштап, аскер ыдырап, Бекназардын жанынан эл суюла баштады. Эң акыры, өзүнүн данбагарларынан өзгө бир да киши ага түз көңүл менен катташпай калды. Муну токтотушка, тоскоол болушка Бекназар умтулбады. Умтулганда эмне кыла алмакчы? Же Ак Паша тараптан жортуул жок, же хан тараптан ачык кысым жок. Эл тынч турмушка жан тартып, өзгөчө бир эрдemsүүдөн чыгынып турган чакта агымга карабаса, элден чыгып калышы мүмкүн. Бекназардын жинин каккан, башына чалма түшүрүп, жоошутуп койгон мына ушул болучу.

Азыр Абил бий көзүн кылайтып, Бекназарды бир тиктеп койду. «И, жалгыз аттуу жанкечти! Кар баскан тоонун кийигиндей короого баш салып келип бердиңби?!» Абил бийдин көңүлүнө ушу келди. Ичи дүрт деп, кыжыр кайнап, асте кылып, эрдин кымтыды, Ал өзүн токтотуп, Бекназарга дагы бир назар салды. «Токто. Сен али мага керексиң! Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук. Ак сөз! Акылым кайдасың? Токто. Бу али керек мага!» деп жатты анын аяр көкүрөгү (К.Касымбеков. 1990: 355-357).

Текстке абай салып, тереңирээк ой жүгүртсөк, анын мазмуну Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук макалынын принцибинде жүзөгө ашырылгандыгын байкоого болот. Бир жагынан, макалдагы туюндурулган ой менен, кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөр аркылуу берилген текст мазмундаш колдонулду. Тексттеги Абил бийдин катуу сөз айтып каккы жегендиги, катуу сөзүнүн натыйжасы кекенишүүгө, араздашууга алып келгендиги, эл алдында бий башы менен катуу сынгандыгы, бул анын катасы экендиги жана ал катасын оңдоп, элди жылуу сөз менен эритип ийге келтиргендиги, сый-урмат көрсөтүп өзүнө тарткандыгы Катуу сөз – камчы, жылуу сөз - укурук макалы менен үндөштүктө турат. Экинчи жагынан, аталган макал текст тутумунда колдонулуу менен, тексттеги туюндурулган ойду тереңдетип, маңызын чыгарып, көркөмдүүлүгүн арттырып, турмуш чындыгынын далили катары көрсөтүлдү. Макал маанисин туура түшүнүп, анын жаралышы бекеринен эместиги, турмушта эскерткич акыл болоорун эске ала жүрүү керектиги, жыйынтыгы жакшы натыйжаларды берери тууралуу максат көздөлдү.

Абил менен Бекназардын ортосундагы пикир келишпестиктер, Абил бийдин бийлик үчүн күрөшү, иш аракети ушул чакан тексттин өзөгүн түзүп турат. Түпкүсү Абил бий менен Бекназардын ортосундагы карама-каршылык чагылдырылат. Ал карама-каршылык тексттеги: «Абил бий өкүнгөн болду: - Ортого чычкан жорголобой калгандын кесепети да». «Ойлой келсе тиги да туура, бу да туура. Бирок бир туура эмес нерсе бар болчу, бир күнөөлүү бирөө бар болучу. Абил бийби? Бекназарбы? Теңирбердинин акылы жетпеди». «- Элге карамсыз, албетте, ыйык тактын өзү эмес. Ордодугу кай бир эссиз адамдардын кутургандыгы, кесири...

- Ал ким болмок эле?! Ошол ыйык тактын өз ээси»,- сүйлөмдөрүнөн билинип турат. Тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү «Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук» макалынын 1- жөнөкөй сүйлөмү (Катуу сөз – камчы) менен 2-жөнөкөй сүйлөмү (Жылуу сөз – укурук) бири-бирине каршылаш мааниде колдонулгандыктан, тексттеги туюндурулган карама-каршы пикирлерге дал келип, өтө ыктуу колдонулду. Катуу сөз - камчы макалынын турмуштук көрсөткүчүн: «Элчи келгендиги жыйын Абил бийдин ниетиндегидей бүтпөй, эл ичиндеги буктар ортого ачык айтылып, кекенишүү менен тарабады беле» сүйлөмүнөн «Алысты тиктеген шум ал катасына чөгүп калган жок» деген сүйлөмгө чейинки туюндурулган ойдон көрүүгө болот. Ал эми Жылуу сөз - укурук макалынын турмуштук көрсөткүчү: «Аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми жылуу сөз менен үйрүшкө өткөн» сүйлөмүнөн «Бекназардын жинин каккан, башына чалма түшүрүп жооштутуп койгон мына ушул болчу» сүйлөмүнө чейинки эпизоддо камтылган. Булар макал мазмунуна тикеден-тике багытталган сүйлөмдөр. Арийне, текст ичинде колдонулган макал мааниси көрсөтүлгөн сүйлөмдөр менен гана чектелип калган жок. Анын мазмунуна мисалга алынган тексттин бүтүндөй түзүлүшү жана бул чакан тексттин мурдагы башталышы менен да чырмалышкан: «Айта бер, баатыр. Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет, айта бер», «Сөз мааниси кайда кетип жатканын түшүнүп, анын алдын тосуп, аяр күлүмсүрөдү», «-Сөзүң төркүндүү, баатыр иним...- деди Абил бий кандайдыр армандуу күүгө бой салып, ичтен сыздагандай, башын акырын ийкегилей отуруп», «-Мүмкүн...- деди Абил бий акырын сүйлөп», - сүйлөмдөрү Жылуу сөз – укурук макалынын ишке киришип жаткандагы милдетинен кабар берет. Мисалга алынбаган, тексттен сырткаркы эпизоддордогу: «Баатыр, ушби куш тилиндей ак кагаз менен барган дубай саламды жашы улуу агабыз Абилден экен деп билгейсиңер. Көптөн бери табым жок. Теңирберди акеми кашыңа алып, бир келип кет, баатыр. Өзүңө айтар өктөм, акыл-дашар ишим бар» (353-б), «... качан жанга жабыр түшүп, кара башка күч келгенде, алыс менен жакындын ортосу ченелип, кастын, достун кадыры билинет экен, Теңирберди аке» (354-б), «-Өз колуңду өзүң кесип таштай албайсың... Теңирберди аке. Дагы эле болсо сиз менен биз сакалыбызды сүйрөп тутунабыз. Жаш балдарга катуу тилибиз тийсе, аларды жаман болбосун дегенибиз го» (354-б) туюнтмалары Жылуу сөз - укурук макалынын өтөлгөсүн өтөөчү максат-мүдөөнү түздөн-түз көздөп турат. Катуу сөз – камчы макалынын мазмуну болсо, айрыкча, чыгарманын алда-канча башындагы төмөн-күдөй текстте ачык чагылдырган:

Абдрахман элчи жооп табалбай дабдырап отуруп калды. Абил бий күйүп кетип:

- Бекназар! Токтот! Бекназар!- деп чыңырып жиберди.

Бекназар токтобой элчиге тик кадалып сүйлөп:

- Тууган! Туугандык кылсаңыз, бизден ханыбызга бир ооз дубай

салам ала кетиңиз! - деди. –Ордо убара болбосун, биз карыш жыла албайбыз! Өзүңүз билесиз, ат биздин канатыбыз, канатыбызды жулдуруп боорубуз менен сойлоп калгыбыз жок, жигиттер биздин жүрөгүбүз, жүрөгүбүздү окко жылаңач тосор табытыбыз жок! Ушул аманаты таштабай, эмчектеш тууган, туугандыкка санасаңыз, ордого ала кетиңиз...

- Журт бузар! – деди Абил бий калчылдап, анын кичинекей кызыл көздөрү заардуу жылтылдай баштады.

- Ушул журт бузганбы, паңсат аке? Жок! Мен алаканда турган акыбалды айттым. Бөөдө өлүмдөн жигиттердин башын арачаладым. А болуптур, барам дегендин мен жолуна туура жатып албаймын, өлгүсү келген бара берсин, мен барбаймын! Эми ыраазысызбы?

- Бул кылыгың кара башыңа күч келтирет, айтып коёюн, кара башыңа күч келтирет, Бекназар! Чабармын! Биртике дан багардын туугандыгына карабайм, ой Бекназар! Ой Бекназар.....

Бекназар солк этпей тиктеп кекерледи:

- Чабасызбы? Каалаган күнү барыңыз. Айлыбыз өзүңүз көрүп жүргөн көк өзөндүн боюнда! - деди да: - Тарткыла - деп, жигиттерин дүбүрөтүп, артын карабай жүрүп кетти. Эч ким батынбады, эч ким алдына чыкпады. Элчи да, Абил бий да, өлүп гана көрбөгөн аяр карылар да шалдырап, орундан турбай отуруп кала беришти. Жыйындан бөлүнгөн азгантай караан токтолбой көздөн алыстап баратты.

- Ха, кан кускурлар - деп онтоп жиберди Абил бий, колдорунун учу титиреп, бели солкулдады (210-б).

Бул үзүм текстте Абил тарабынан айтылган катуу сөз камчы болуп чабылды. Муну асты сызылган сүйлөмдөр далилдеп турат. Текст тутумунда макал колдонулбаса да, анын мазмунунун аткарылуу процесси чагылдырылды. Катуу сөз камчы болору, анын башталыш жыйынтыгы

кандай кырдаалга алып келгендиги ушуга улай берилген эпизоддо сүрөттөлөт:

Жыйын демин тартып түйшөлө түштү. Жакын жерден кимдир бирөө:

- Кантебиз! Бя?.. – деди Ушуну менен тосмосу жарылып кеткен көл суудай бүт эл тилге кирип кетти, карбаластап, дүүлүгүп ордуларынан тура башташты.

- Барбайбыз кошуна! Барып чекебиз жылыды беле!

- Атасынын көрү! Ат турмак аттын тезеги да жок! Аттан ажырасак канатыбыздын кесилгени....

- Туура айтты баатыр! Бара берсин өлгүсү келген!

Үндөр абаны жарды.

- Бизди жоого минишке жарактуу кылкуйруктан ажыратып, анан баягы кыпчактардын таз кебин кийгизгилери бар окшойт....

- Ха, атаңа наалаттар!..

Кабактар чытылып, колго камчылар карышып, көпчүлүк селдей күүлдөп, ээ-жаа бербей, биринин үнүн бири укпай, ызы-чуу болуп, жабыла

атка чуркады. Ушунун баарын Абил бий баштаган топ бийлер, айыл аксакалдары, Абдырахман элчи дөң башында өңдөн кетип, кеңгиреп көздөн өткөрүп турушту. Бир заматта жыйындын жарымы түрүлүп, аттуусу аттуу, жөөсү жөө, учкашканы учкашып, атынын белин тартышка үлгүрбөй калгандары сүрдөөкдөн калбай атын жетелеп далдактап чуркап, чуудан, ат туягынан жер дүңгүрөп Бекназар кеткен тарапка калкылдап жөнөдү...

Жыйын бир сөзгө келбей тарап кетти.

Катуу сөз – камчы макалынын жыйынтык көрсөткүчү – ушул. Абил тарабынан катуу сөздүн айтылыш жөнү бар. Абил бий табиятынан бийликти көздөп келген жана бийликте жүргөн адам. Анын айтканы айткан, дегени деген болуп турган чакта, мындай катуу сөздүн айтылышын өз ишинин тууралыгы катары санап, «мен кайда оосом, эл ошоякка оойт» ишеними менен этибар алмак эмес. Ошон-дуктан ал капысынан, чукулунан өз жарлыгына каршы сөз сүйлөнөрүн эч күткөн эмес жана ага даяр эмес болучу. Өз пикиринен тайбай, Абил бийдин карапайым калың элге өктөм айткан жарлыгынын күчүн кармап калыш үчүн, андан тайбай тургандыгын билдириш үчүн, сес көрсөтүш үчүн Бекназарга катуу сөз айтып эскертүү берет. Бирок катуу сөз камчы болорун кеч болсо да сезген аяр бий ал катасын оңдоп, жылуу сөзгө өткөн. Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук болорун тунук акылынан өткөрүп, аны көңүлүндө туу тутуп, ушул макалдын принцибинде иш жүргүзө баштаган. Ошон үчүн мисалга биринчи келтирген текстте аталган макал Абил бий тарабынан эки жолу эске алынат. Макал Абил бий тарабынан ачык айтылбай ушуга байланышкан мындан аркы ишти бул макалдын принцибинде алып бара тургандыгын көңүлүнө төтөк кылып, улам эсине салып турат.

Макалдын биринчи колдонулушундагы функциясынан:

- туура эмес кылган ишинин кесепети Абилге оор сокку болгондугун;
- туура эмес кылган ишинен Абил сабак алып, андан жыйынтык чыгаруусун;
- тартуу тартып, белек берип, конок кылып элди өзүнө жакындата баштоосун;
- кылган иш аракетинин текке кетпегендигин, жакшы натыйжаларды бере баштагандыгын көрүүгө болот.

Макалдын экинчи колдонулушундагы функциясынан:

- тексттеги окуяларга байланышкан иш аракеттердин көрсөткүчүн, жыйынтыгын;
- жасаган иш аракеттеринин натыйжасында жеңишке ээ болуусун;
- али да болсо, элди өзүнө тартуу ишинин бүтө электигин;
- макал маанисин көңүлгө бекем түйүүсүн баамдоого болот.

Айрыкча, Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук макалынын турмуш чындыгы, турмуш көрсөткүчү катары натыйжасы, т.а., Абил бийдин ушул макалды көңүлүнө бекем түйүп иш алып баргандагы жыйынтыгы: «Ушундан баштап, аскер ыдырап, Бекназардын жанынан эл суюла баштады. Эң акыркы өзүнүн данбагарларынан өзгө бир да киши ага түз

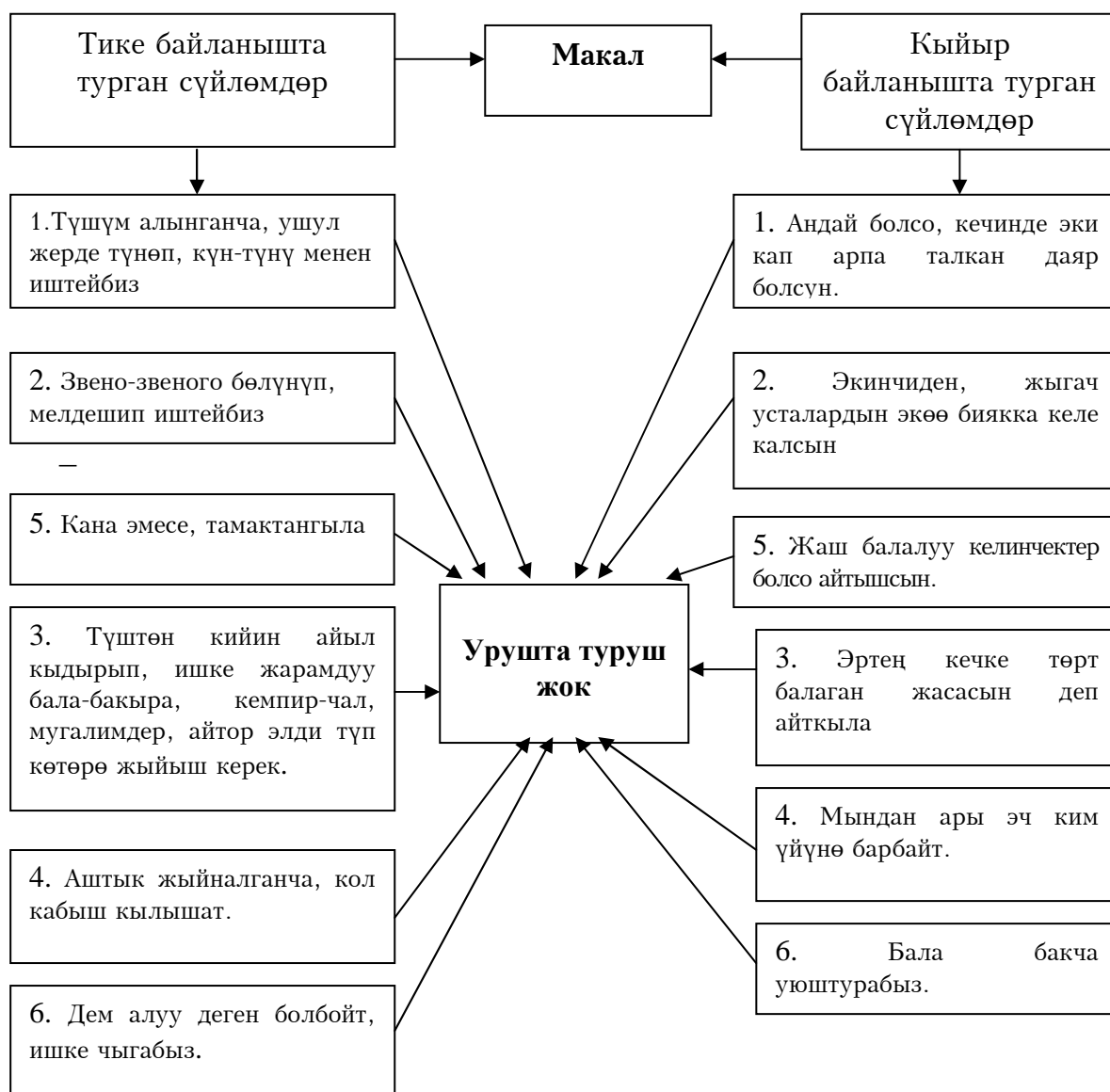
көңүл менен катташпай калды.» - эпизодунда ачык көрүнөт. Абил бий макал маанисин иш жүзүндө колдонуп жаткандыгын: «Теңирберди акеми кашыңа алып, бир келип кет, баатыр. Өзүңө айтар өктөм, акылдашар ишим бар»; «...ошону менен бирге, кантсе да, сактыкты талап кылган аярлык турду»; «Токто. Сен али мага керексиң! Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук. Ак сөз. Акылым кайдасың? Токто,» - ж.б. сүйлөмдөрүнөн андоого болот.

Факт катары мисалга алынып жаткан сүйлөмдөр чыгармада бири-биринен аралыкта турса да, алардын байланыштуулугу бекем сакталып турат. Логикалуу биримдүүлүгү бар сүйлөмдөр. Аралыкта турган ал сүйлөмдөрдүн уламалуу маанилик катышы, байланыштуулугу, биримдүүлүгү окуянын жүрүшүнө негизделип, жалпысынан карама-каршылыкка багытталган. Карама-каршылыктын бир тарабынын жеңиши, жеңишке ээ болууга жасалган аракеттер сүрөттөлөт. Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук макалы бул багыттагы ойлорду жыйынтыктап, жалпылап, ойдун логикалуу туюндурулушун камсыздап турат. Тексттеги сүрөттөлүп жаткан окуя, көрүнүш тык токтотулуп, аталган макал чекит менен атайын өз алдынча колдонулат. Андан соң, ой кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөр менен кайрадан уланат. Бул ыкма тексттеги ойду күчөтүү, тереңдетилген түшүнүктүүлүктү бекемдөө үчүн алынгандай. Мындай шартта, ойдун образдуулугу, көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү арта түшкөндүгү байкалып турат.

Макал тексти текст ичинде ар түрдүү ыкмада иш жүзүнө ашырылат. Айрымдары текст башында колдонулуу менен, акырындык менен чечмеленүүгө алынса, кай бирлери текст ортосунда пайдаланылып, кайсы бир даражада жыйынтыктоо мүнөзүндө келип, андан ары маани улай чечмеленсе, кээ бирлери текст акырында колдонулуп, ойду жалпылайт, тыянак чыгарат. Текст ичиндеги макал кандай шартта колдонулса да, өзүнүн ошол бир сүйлөмдүк турпаты, туюндурулган мааниси менен чыгарманын белгилүү өлчөмдөгү бөлүгүн аралап, өз айланасына маанилик катышта бириктирип турат. Айланасындагы, же аралыктагы бир канчалаган сүйлөмдөр макалга карата түз жана кыйыр катышта болот:

- Андай болсо кечинде эки кап арпа талкан даяр болсун. Экин-чиден, жыгач усталардын экөө биякка келе калсын. Эртең кечке төрт балаган жасашсын деп айткыла. Мындан ары эч ким үйүнө барбайт. Түшүм алганча, ушул жерде түнөп, күнү-түнү менен иштейбиз. Звено-звеного бөлүнүп, мелдешип иштейбиз. Жаш балалуу келин-чектер болсо айтышсын. Бала бакча уюштурабыз. Түштөн кийин айыл кыдырып, ишке жарамдуу бала-бакыра, кемпир-чал, мугалимдер, айтор, элди түп көтөрө жыйыш керек. Аштык жыйналганча, кол кабыш кылышат. Кана эмесе, тамактангыла. Дем алуу деген болбойт, ишке чыгабыз. Урушта туруш жок (А.Стамов. 2004: 199-б).

Ушул чакан тексти жыйынтыктап турган – «Урушта туруш жок» макалы. Тексттин ар бир сүйлөмү макал менен тике жана кыйыр байланышта турушат.

Тике жана кыйыр байланышта келген сүйлөмдөрдү бир бүтүндүккө бириктирип турган Урушта туруш жок макалында жалпылоо мүнөзү камтылган. Тексттеги кадыресе сүйлөмдөрдүн макалды көздөй багытталышы анализден синтезге өтүү формасында түзүлгөндүгү болуп саналат. Ал эми: «Атадан алтоо болсоң да, ар жалгыздык башта бар. Эл ушинтип бекеринен айтпаган чыгар. Тегерегинде сени коштогон эл-журт, жоро-жолдош, тууган-уругуң жүрөт. Көп ичинде алаксыган болосуң. Бирөөнүн кемчилдигин көрсөтүп, бирөөнү далыга кагасың. Айтор, өмүр деген уланып, турмуш өз нугу менен өтүп жатат. Бирок кез келгенде, жалгыздык, күйүт ар кимдин өз башына гана түшөт экен. Жаның ооруйт. Буулугасың, кысыласың, куду эле улуу толкун жээктеги кургакка серпип таштаган балыктай жанталашасың» (А.Ста-мов. 282), - деген тексттин башында колдонулган Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар макалынын ар бир адамдын башында болуучу жалгыздык маани

туюндурмасынын кийинки кадыресе сүйлөмдөр менен чечмелениши синтезден анализге өтүү формасын билдирип турат. Текст ичиндеги бир сүйлөмдүн тутумунда колдо-нулган макалдар да бар. Бир сүйлөмдүн тутумунда колдонулган макалдар оозеки кепте да, көркөм текстте да абдан көп учурайт. Алар-дын мындай активдүүлүгү туюндурулуучу ойдун жеткиликтүүлүгүнө, угумдуулугуна, таасирдүүлүгүнө негизделген жана кептин айтылыш ийкемдүүлүгү менен шартталган. Мындай учурда, колдонулган макалдын функциясы ошол сүйлөмдүн алкагында гана калбастан, алдыдагы айтылчу ойго чечмеленүү аркылуу тарайт. Ага байланышта келген аралыктагы эпизоддорду да кучагына камтыйт:

«Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат» дегендей, убагында өз теңин туура таппай калган тура кайран эр. Экөө бөлө экен. Ата-энелери баш байлап коюптур. Бир учурда ажырашмак да болуптур.

- Анан эмне ажырашпаптыр?

- Азыркы заманда катынынан ажыраган чоң кызматтан ажырайт. Кызматынан ажыраган чоң көптүн бири болуп калат. Кайрандар «кызмат, кызмат деп жүрүшүп катынга кор болушат. Сөздүн кыскасы, катыны экөөнүн ыркы жок экен» (А.Стамов. 2004: 20). Макал алды сызылган сүйлөмдүн тутумунда колдонулду. Дегеле, кандай макал тексти болбосун, орошон ойго ээ болгондуктан, бир катар маани туюнтмаларды өз ичине камтып турат. Көркөм тексттин тулкусунда даяр материал болуп колдонулган макалдар чыгарманын максат-мүдөөсүнө ылайыкталат, т.а., ошол макалдагы орошон ойдун кайсы бир маани туюнтмасына басым жасайт. «Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат» макалында жалпысынан төмөндөгүдөй туюнтмалар бар:

- аялдын жаман, жакшысы болору;
- аялдын жаман, жакшысынын кыз кезинде билинбестиги;
- аялдын жаман, жакшысы турмуш кургандан кийин ачыкка чыгары;
- өз теңин туура табуу керектиги;
- өз теңин туура табалбаган адамдын катачылыгы.

Булардын ичинен, салыштырмалуу алганда, тексттеги туюндурулган ойго «Өз теңин туура таба албаган адамдын катачылыгы» туюнтмасы дал келет. Өз теңин туура таба албаган адамдын катачылыгы туюнтмасы негизинен: жаңылышып үйлөнүү; айласыздан үйлөнүү; билбестиктен үйлөнүү маанилери менен аныкталат. Текстте колдонулган макал мазмуну жаңылышып жана айласыздан үйлөнүү маанилерин туюндурууга тике багытталган. «Өз теңин туура таппай калган тура кайран эр» сүйлөмү жаңылышууну, «Экөө бөлө экен. Ата-энелери баш байлап коюптур» сүйлөмдөрү айласыздыкты тастыктап турат. Бул макалдын текст тутумундагы колдонулуш мазмунунан улам, жаңылышып үйлөнгөн адам менен, анын аялынын ортосундагы мамилелер, аялынын терс сапаттары, күйөөсүнө тең эместиги тууралуу сөз болгондугун баамдоого болот. Демек, макалдын текст тутумундагы байланыштуулугу кенен. Кандай гана

макал болбосун, текст ичинде бекеринен колдонулбайт, жөн жеринен мисалга тартылбайт.

Жыйынтыктап айтканда, текст тулкусундагы макал текстинин функциясы:

- тексттеги ойдун түшүнүктүүлүгүн дагы тереңдетип ачуу;
- тексттин мазмундук көркөмдүүлүгүн арттырып, образдуу берүү;
- тексттеги ойдун ачык-айкын, так билдирилишин камсыздоо;
- тексттеги логикалуу ойду билдирүү;
- турмуштук тажрыйба, көрсөткүч катары мисал кылуу;
- тексттин мазмунун бекемдөө, ырастоо;
- тексттин мазмунун жалпылап, тыянактуу аякталышты берүү;
- тексттеги ойду баса белгилөө, күчөтүү;
- тексттеги туюндурулуп жаткан ойду көп сөздүүлүктөн арылтуу сыяктуу максаттарды көздөп колдонулат.

§7. Макал – поэтикалык текст

Макалдардын поэтикалык текст экендигин, ушуга тикеден-тике тиешеси бар дабыш кооздугун жаратуучу айтымын, таасир-угумдуулугун, тилдик бирдиктерин, андагы ыргактын, уйкаштыктын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачып берүү үчүн, эң оболу, поэтикалык тил жана анын табиятына токтолуп алуу кажет.

Поэтика деген термин узак убакыттардан бери колдонулуп келет. Өз мезгилинде Аристотель тарабынан поэзия, поэтикалык искусствонун түрлөрү, алардын өнүгүүсү жөнүндөгү илим жеке эстетикалык категория катары каралгандыгы белгилүү. Бара-бара эстетикалык мүмкүнчүлүктөрү кеңири ачылып, искусствонун түрү, көркөм адабияттын предмети, лингвистиканын объектиси делип талаш-тартыштын негизинде тактала баштады. Кийинки мезгилдерде Бахтин М.М. (1975), Барабаш Ю. (1973), Гей Н.К. (1975), Валери Поль (1976), Веселовский А.М. (1989), Винокур В.О. (1991), Виноградов В.В. (1959, 1963, 1971, 1972, 1976), Жирмунский В.М. (1977), Григорьев В.П. (1975), Волошинов В.О. (1930), Лотман Ю.М. (1972), Потебня А.А. (1976), Томашевский Б.В. (1959) сыяктуу ж.б. көптөгөн окумуштуулардын көркөм адабияттын поэтикалык мүнөзүнө, поэтикалык кептин табиятына, лингвопоэтика маселелерине, андагы тилдик каражаттардын функциясына ар түрдүү көз карашта ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүп келиши тил илиминдеги жигердүү иш аракеттерден кабар берет.

Поэтика деген түшүнүк өз ичине өтө кеңири маанини камтыгандыктан, поэзия тили, поэтикалык кеп, өзгөчө тил, көркөм каражат, көркөм адабияттын тили өңдүү бир катар терминдер менен аталып жүрөт. Биздин баамыбызда, эң башкысы, булардын түбү

поэтикалык тил деген түшүнүккө негизделген. «Поэтикалык тил - баарыдан мурда, поэтикалык чыгармаларда колдонулган тил. Мындай шартта, аны тилди пайдалануунун өзгөчө жолу катары кабылдап, кептин өзгөчө стили деп түшүнүү зарыл» (Г.О. Винокур. 1991: 26), «Поэтикалык тил - бөтөнчө милдетке, образдаштыруу функциясына ээ болгон прагматикалык тил» (Л.Н. Тимофеев. 1971: 18), «Поэтикалык сүрөттөөнүн каражаттары ар кыл адабияттарда, ар түрдүү мезгилдерде жаңыланып, кайталанып айкаша берет. Ошондуктан, дүйнөнүн түрдүү адабияттарындагы сүрөттөөнүн формалары менен каражаттарынын жыйындысын поэтикалык тил катары кабыл алууга болот.» (В.В. Виноградов. 1963: 132), «Поэтикалык тилди теориялык жактан сыпаттоонун татаалдыгы кадыресе тил, поэтикалык кеп жана көркөм чыгарманын мазмунунун карым-катышы менен шартталган. Мында база – табигый тил, надстройка – поэтикалык тил болуп дароо көзгө урунат» (М.Я. Поляков. 1978: 122). Окумуштуулардын мындай көз карашта-рынан жана изилдөөлөрүндөгү жалпы теориялык ойлорунан улам, биринчиден, поэтикалык тил күнүмдүк турмушта колдонулуучу кадыресе тилден олуттуу айырмаланып турарын, ошол эле учурда кадыресе тилден таптакыр башкача тил эместигин да байкоого болот. Теске-рисинче, күндөлүк турмуштагы колдонулуучу тилдин өзүнөн өнүп, азыктанып, форма, мазмуну жагынан атайын аң-сезимдүү өзгөрүүгө дуушарланып иштелип чыккан тил. Экинчиден, поэтикалык тил образдуу, жандуу тил. Анын структурасы семантикалык жактан бай келип, татаал маанилик структураларды берүүгө жөндөмдүү. Бул андагы тилдик каражаттардын синтаксистик-семантикалык ички катнаштары аркылуу жүзөгө ашырыларын билдирет. Үчүнчүдөн, поэтикалык тилдин күчү бизге мурдатан белгилүү эле болгон нерселердин белгисиздигин, же белгисиздиктин белгилүүлүгүн пайда кыларын, т.а. жаңылык эмес, кадыресе көрүнүшкө жаңыча мазмун киргизип, эстетикалык мүнөздү, баалуулукту жаратарын байкайбыз. Төртүнчүдөн, поэтикалык тилдин табият мүнөзүнө жараша аткара турган функциясы бар экендиги, натыйжада анын спецификалык бөтөнчөлүгү, жекече дисциплина катары карала тургандыгы белгиленген.

Кыргыз тили илиминде поэтикалык тилге байланышы бар көркөм чыгарманын, көркөм кептин тилинин өзгөчөлүгүнө арналган Ж.Мамытовдун «Көркөм чыгарманын тили» (1990), Б.Усубалиевдин «Көркөм чыгармага лингвистикалык илик» (1994), Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» (2000) жана түздөн-түз поэтика маселесине тиешелүү А.Абдыкеримованын «Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери» (2003), «Лингвистикалык поэтика» (2008) аттуу эмгектери бар.

Негизинен көркөм чыгарманын тили поэтикалык тил болуп саналгандыктан, проф. Ж.Мамытов көркөм чыгармадагы сөздүн ролуна, анын функциясына айрыкча назар буруп, андагы ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдардын ортосундагы катнашуунун башка функцияларынан айырмалап турарына маани берет. Көркөм адабиятта ар бир сөз ойду калыптандыруунун жана аны жүзөгө ашыруунун гана куралы болбостон, эстетикалык маанини туюнтуунун да куралы болуп кызмат аткарат. Демек, көркөм адабиятта пайдаланылган ар бир сөз, же тилдин башка элементи эстетикалык функцияга ээ болуу менен, адамдар ортосундагы катнаштын кадимки утилитардык, практикалык функцияларынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Сөздүн эстетикалык маанисинде, анын интеллектуалдык мазмунуна караганда, экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат. Ушундан улам, көркөм тилде сыйымдуулук жана көп пландуулук, ошондой эле кептик өзгөчө түстүн болушу келип чыгат. Көркөм чыгарманын тилинин башкы жана ажырагыс сапаты ушунда (9). Көркөм чыгарманын тилин, эстетикалык баалуулугун түшүнүүдө жана аңдап билүүдө контекст, анын тутумундагы сөз башкы көңүлдө туруп, чыгарманын текстинин бузулбастыгы, бөлүнбөстүгү бекем сакталышы керектиги эске алынат.

Профессор Б.Усубалиев бул багыттагы жарык көргөн орчундуу жана көрүнүктүү илимий изилдөөлөрдү тең катар коюп салыштырып, илимий-теориялык негизде кеңири талдоо жүргүзгөн. Көркөм кептин өзгөчөлүгүн аныктоодо адегенде, көркөм чыгарманын өзүнүн табият-маңызына назар буруу абзел. Анткени адабий (тилдик) образ көркөм образдын бир түрү болгон соң, көркөм чыгарма көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрү катары искусствого кирери белгилүү. Бул жагынан алганда, көркөм кеп менен кадыресе кептин негизги айырмачылыгы алардын колдонулуш өзгөчөлүгүндө, колдонулуш максатында жатат. Кадыресе кептин негизги максат-мааниси карым-катыш, информация жеткирүү жана алмашуу экендигин жакшы билебиз. Ал эми көркөм коммуникация (көркөм кеп) информацияны жеткирүү, алмашуу менен чектелбес-тигин (57) баса белгилейт да, анын эстетикалык функциясына да басым жасайт. Тилдин эстетикалык функциясын коммуникациялык функциясынан ажыратып кароого мүмкүн эместигин, эстетикалык функция коммуникациялык функциясынын өзгөчө бир татаалданышы, түрүн өзгөртүшү болуп саналарын, ушунун натыйжасында тил өзүнүн чылгый тилдик касиетинен жарым-жартылай ажырап, көркөм образга айланарын факт материалдардын негизинде көрсөтөт жана көркөм кептин тилдик табиятына карата оригиналдуу ойлорун айткан. Конкреттүү көркөм чыгармага, анын поэтикалык тилине лингвистикалык талдоо жүргүзүү аркылуу теориялык ойлорун чындыкка чыгарган. Ал эми проф.

Т.Ашырбаев поэтикалык чыгармалардын мисалынын негизинде көркөм стилдин белгилерин жаратуучу лексикалык, фонетика-стистикалык каражаттарына, сөздөрдүн эмоционалдык-экспрессивдик маанилерине токтолгон.

А.Абдыкеримова кыргыз тили илиминде жаңыдан колго алына баштаган лингвопоэтика маселесине тиш салып, кыргыз тилинин материалдарынын негизинде поэтикалык тилдин көркөм адабияттын тили жана адабий тил түшүнүктөрү менен болгон карым-катышын ачууга аракет кылат. Эң башкысы, поэтикалык тил деген түшүнүккө басым жасайт. Поэтикалык тил - бир бүтүн көркөм дүйнөнүн чындыгы. Ошондуктан тил поэтикалык тексттин формасы гана эмес, мазмуну да болуп саналат. Поэтикалык тилдин бардык элементтери эстетикалык жактан уюшулган түргө ээ болуп, кандайдыр бир мааниге ээ жана жалпы бир көркөм милдетке баш иет. Көркөм адабий чыгармада кабарлоочу-билдирүүчү аспект кошумча эстетикалык факторду талап кылат. Анткени бул жерде маани фразалык жана фразалардан жогору турган мазмун (тилдик структурадагы эки тегиздик) менен сөздөрдөгү, сөздөрдүн ортосундагы жана сөздөрдүн үстүндөгү байланыштардын контексттүүлүгүнөн келип чыгат. Поэтикалык тилде тилден сырткары элементтерсиз тилдик конструкцияларды түшүнүү мүмкүн эмес. Демек, поэтикалык структуралардын тилдик аспектиси грамматикалык жана синтаксистик эрежелер аркылуу эмес, маанини жаратуунун эрежелери, т.а., чыгарманын ички дүйнөсүн куруунун мыйзамдары аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми бул мыйзамдар, же көркөм ыкмалар, баарынан мурда, поэтикалык дүйнөнүн конструкциясы, андан кийин гана стилистикалык операциялар менен байланыштуу экенин белгилей кетүү зарыл (30-31). Бул көз караштын негизи поэтикалык тилдин мазмунуна, түзүлүш формасына жана аткарган милдет-функциясына байланышкан. Жогорудагы көптөгөн окумуштуулардын илимий эмгектерин мисалга тартып, тең катар коюп салыштырып, аларга кеңири илимий мүнөздөмө берүү биздин илимий ишибиздин милдетине кирбегендиктен, тек гана алардагы жүйөөлүү айтылган ойлорго таянуу менен, макалдын поэтикалык текст экендигин ачып берүүнү максат кылдык.

Кандай болгон шартта да, макал тексти поэтикалык текст болуп саналат. «Поэтикалык текст - тексттин типологиялык башка түрлөрүнө караганда өзгөчө текст. Анткени поэтикалык текст - таанып билүүнүн, дүйнө таанымдын, өзүн таанытуунун, билдирүүнүн жана коммуникациянын өзгөчө татаал формасы. Мунун өзгөчөлүгү, баарыдан мурда, анын ыргактык уйкаштык жана интонациялык-структуралык уюшулуш закон ченемдүүлүгүндө» (С.Мусаев. 2000: 113). Окумуштуунун поэтикалык текстке берген бул аныктамасы макал текстинин бардык шарттарына дал келип турат. Макал поэтикалык тексттин башка

түрлөрүнөн структуралык кыска түзүлүшү менен айырмаланып, дал ошо кыска көлөмгө омоктуу ой батырылып, таанып билүүнүн, дүйнө таанымдын, коммуникативдүүлүктүн өзгөчө формаларын камтып турат.

Макал тексти көп катмарлуулукту жаратуу менен катар, ар тараптуу табиятка да ээ. Түз түшүнүгү менен бир канча кыйытма туюнтмаларды кошо билдиргендиги анын көп катмарлуулугун шарттап турса (бул тууралуу жогортон сөз болуп келет), поэтикалык түзүлүшү, айтымы, логикалуу ойду туюндурушу, илимий мүнөзгө ээ болушу макалдын ар тараптуулугун аныктайт. Негизи макал - объективдүү чындыктагы нерселерден, көрүнүштөрдөн, коомдук мамилелерден тажрыйбаланып, жыйынтыкталып чыккан турмуштук эреже. Бул турмуштук эреженин таасир берүүчүлүк, кабыл алуучулук, угумдуулук жогорку деңгээлдери поэтикалык формасы менен шартталгандай. Демек, поэтикалык табияты анын структуралык-семантикалык түзүлүшүнө, андагы тилдик каражаттардын колдонулушуна, т.а., макал тутумундагы сөздөрдүн маанилик катмарлануусуна, экспрессивдик мүнөзүнө байланышкан. Ар кандай сөз поэтикалык мүнөзгө ээ болору алардын текст тутумундагы көркөм маанисине жана колдонулуш ыгына көз каранды болуп саналат. Көпчүлүк макалдар ыр түзүлүшүндө уюшулгандыктан, алардын поэтикалык табияты ачык билинип турат:

Эсеп-чоттун тагы жакшы,
эмгегиндин агы жакшы.
Жабагы жалдуу экен деп сатып алба,
жаманды малдуу экен деп жакын алба.
Адамдын көркү баш болот,
кабактын көркү каш болот.
Эңкейгенге эңкейгин,
башың жерге тийгенче,
атаңдан калган кул эмес.
Кайкайганга кайкайгын,
төбөң көккө жеткенче,
сыйрыганды сыйра жүр,
падышанын уулу эмес.

Өңчөй татаал сүйлөмдөрдөн келтирилген бул макалдардын түзүлүшү ыргакка, уйкаштыкка, традициялуу ыр саптарынын муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигине баш ийүү менен, белгилүү бир информативдик мазмунду, эстетикалык баалуулукту жаратты. Турмуштук көрсөткүч катары, пайдаланууга абдан ийкемдүү келип, омоктуу ойду туюндуруп, тексттик статуска ээ болуп турат. Ушул калыбында алар таасирдүү да, жеткиликтүү да. Арийне, кыргыз эл макалдарынын бардыгы дал ушундай түзүлүштө уюшула бербестиги белгилүү. Буга карата жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар мисал боло алат: 1. Адам тилинен табат. 2. Кебек жеген ат

байгеде чыкпайт. 3. Кө-мүрчүгө темирчи үйүр. 4. Дааналык менен кыскалык - сөздүн көркү. 5. Зыкым бай кедейден жарды. 6. Хан кебине кайруу жок. 7. Бозо-догу сөз бокко жарабайт. 8. Аңдыганга аңкоо көрүн ж.б. (Албетте, жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү - Кайраты бар кишинин, берекети бар ишинин – сыяктуу айрым макалдар да булардан айырмаланып ыр саптарында уюшулары ырас. Мындай макалдар факт материалдарда салыштырмалуу аз санда учурайт). Жөнөкөй сүйлөм түрүндөгү бул макалдар сырткы түзүлүшү боюнча кадимки кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмасы жоктой сезилет. Ушундан улам, булар ыр түзүлүшүндө уюшулбаса, поэтикалык мүнөздү жаратуучу белгилерге ээ боло албайбы? Поэтикалык текстке кирбейби? деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Так кесе жооп айтсак, кыргыз эл макалдары кандай түзүлүштө келбесин, кандай формада уюшулбасын, бардыгы тең поэтикалык текст катары каралууга тийиш. Анткени макалдын поэтикалык табияты ырга мүнөздүү уйкаштык, муун санынын бирдей өлчөмдөрү ж.б. белгилери менен чектелбейт. Ар бир макалда анын колдонулушунда ырга мүнөздүү ыргак болот. Ал ыргакты бүтүм чыгарыла кескин айтылган интонация коштоп турат: 1. Адамды адам кылган–эмгек. 2. Житкен окту аткан ок табат. 3. Жаштык кез - мастык кез. 4. Арткан ашты иттен аяба. 5. Эшегине жараша тушагы ж.б. Экинчи жагынан, макалдын поэтикалык табияты андагы тилдик каражаттардын синтаксистик катнаш биримдигинин, логика-семантикалык байланышынын негизинде сөздөрдүн семантикалык жылыштарга ээ болуусу, ички маанилик өзгөрмөлүүлүгү менен байланышкан. Мунун өзү макал табиятына мүнөздүү ой сыйымдуулугун кеңитип, туюндуруулучу ойдун маани-маңызын тереңдетип, логикалык түшүнүүнү талап кылат да, өз кезегинде, ошол ойду жерине жеткире айтуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Натыйжада бизге билинип-билинбеген макалдык айтым келип чыгат. Мындай шартта, макалдагы сөздөрдүн дабыш кооздугу жаралып, угум таасири артып, эмоционалдык-экспрессивдүү мүнөзгө ээ болот. Дегинкиси, изилдөөчүлөр тарабынан жалпы эле көркөм адабияттын тилиндеги сөздүн табияты иликтөөгө алынып, ар түрдүү көз карашта сөз болуп келет. Макал да көркөм жанрдагы дидактикалык чыгармалардын бир түрү болгондуктан, анын тутумундагы сөздүн көркөм функцияга ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан сөз маанисинин ролун, функциясын аныктоо-тактоо максатында биздин көз карашка туура келген бир катар пикирлерди келтире кетсек. «Ар бир сөз маанилик жактан ошол калыбында «таза» бойдон калбайт. Ал турмуштук көрүнүштөр, жагдай-шартка байланыштуу жана поэтиканын алкагында байып турат» (В.Н. Волошинов. 1930: 231). «Качан сөздөр көркөм чыгарманын алкагына түшкөндө, анын мыйзамынын негизинде өзгөрүүгө дуушарланат, түз маанилери менен катар кошумча маанилердин пайда болуу механизмдерин жаратат» (М.Я.

Поляков М.Я. 1978: 122). «Күндөлүк колдонулган кадыресе сөздөр көркөм алкакка түшкөндө, башкача айтканда, жаңы стилистикалык чөйрөгө кабылганда, кескин өзгөрүүгө дуушар болот, көркөм-экспрессивдик салмагы дароо өсөт. Ошондуктан поэзиядагы сөз жалпы элдик тилдеги ошол сөзгө караганда «чоңураак, көлөмдүүрөөк» болот» (А. Абдыкеримова. 2003: 34). «Көркөм алкакка түшпөгөн бир да сөз болушу мүмкүн эмес, бир жолу эле эмес, миңдеген жолу туш болуп, ар бир сөз өзүнө жараша түс, өң алат, өзүнчө доошко, мукамга, атүгүл жытка ээ болот. Ошентип, сөзгө дагы бир касиет кошулат, б.а., ал кандайдыр бир нерсени атап гана көрсөтпөстөн, өзүнө образдуулук касиетти камтууга (синирүүгө) да жетишет» (Б. Усубалиев. 1994: 4.). Демек, сөзгө чек коюуга мүмкүн эмес. Сөздүн көркөмдүүлүгү, семантикалык жылыштарга ээ болуусу, катмарланган көп маанилүүлүгү көркөм чыгармада айтылуучу ойго, ошол ойдун туюндурулуш жолуна, дегеле көркөм чыгарманын табият-маңызына байланыштуу болору белгиленген. Ушунун өзүнөн эле, көркөм чыгармадагы сөздү кадыресе колдонулган сөз катары эмес, адам көңүлүн өзүнө тарткан күчкө ээ, көркөм деталга, образга айланган сөз катары түшүнүүгө болот.

Макал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулган кыска текст болгондуктан, анын поэтикалык табияты сүйлөмдүк чектеги ички мазмунунда камтылган. Макалдын ички мазмуну көркөм мааниге негизделип, образдуулукка ээ болуп турат. Сөз күчүнө ныкталган кыскалыгы, тактыкты, таамайлыкты, курчтукту жаратып жаткан соң, андагы көркөм кудуреттин салмагы канчалык деңгээлде болору өзүнөн-өзү түшүнүктүү чыгар. Сөз мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири болгондуктан, образды жаратууда ал башкы орунда турат. Өйдөдө белгилегендей, макал текстиндеги тилдик каражаттардын синтаксистик-семантикалык өзгөчө катыш биримдигинин негизинде келип чыккан кыйыр түшүнүктөрдүн өзү поэтикалуулукту шарттап калат. Оюбуз так болсун үчүн, тилдик каражаттардын «синтаксистик-семантикалык өзгөчө катыш биримдиги» деген түшүнүккө түшүнүк бере кетсек. Адатта, формалдуу грамматиканын мыйзамына ылайык, сөздөр бири-бири менен маанилик жакындыктарына жана грамматикалык байланыш жолдоруна жараша катыш жасап, белгилүү бир ойду туюндурууга карай багытталат. Алсак, Акылдуунун акылынын пайдасын эл көрөт. Мисалындагы: Эл көрөт; пайдасын көрөт, акылынын пайдасын, акылдуунун акылынын сөз айкаштары бири-бирине карата грамматикалык жактан да, интонациялык жактан да ырааттуу байланышта тургандыгын көрсөтүп турат. Арийне, тилдеги сөздөрдүн баары эле бири-бири менен туш келди байланыша бербеси да анык. Буга: Акыл-дуунун көрөт, акылынын көрөт, акылдуунун эл өңдүү шарттуу түрдөгү сөз айкаштары мисал боло алат. Бирок ойду туюндуруунун жолдорунун ар түрдүүлүгүнөн жана сөз маанилеринин кеңдигинен улам, айрым

шарттарда, маанилик жактан да, грамматикалык жактан байланышы туура келбегендей сезилген сөздөрдүн сүйлөм, же текст тутумунда ички маанилик катышы бар болуп чыгат. Булар сөздөрдүн синтаксистик-семантикалык өзгөчө катыш биримдиги болуп саналат. Бул учурда сөздүн мааниси кеңиген, чоңойгон абалда купуя, кыйыр, каймана, же салыштыруу, теңештирүү сыяктуу маани-түшүнүктөрдү билдирип, түз маанисинен сырт, же ал түз маани менен жуурулушкан абалында поэтикалык күчкө, эстетикалык баалуулукка ээ болуп чыга келет: 1) Сөз - күмүш, унчукпоо - алтын; 2) Эр эмгегин жер жебейт; 3) Жылымчы сөздүн жыты жаман; 4) Жакшы сөз - жандын эшиги – макалдарындагы асты сызылган тилдик каражаттардын катышы ушундай абалды чагылдырып турат. Натыйжада ойду туюндурууга ылайык, сүйлөм, же текст тутумундагы сөздөр бири-бирине карай ички маанилик катыштын таасиринен семантикалык жылыштарга, көп маанилүүлүккө ээ болот да, аны туюндура, жеткизе берүү үчүн бөтөнчө интонациялык айтым талап кылынып, поэтикалык мүнөздү жаратат.

§8. Макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушу

Турмуштун көп кырдуу көрүнүштөрүнөн бүтүм чыгарыла айтылган ойду бир сүйлөм менен берүү мүмкүнчүлүгү макалдардын табиятына туура келет. Ошон үчүн «адам баласынын акыл-оюнун энциклопедиясы» деп бекеринен аталбаса керек. Экинчи жагынан, макал түзүлүш формасы, угумдуулугу, жандуулугу, таасирдүүлүгү менен да өзгөчөлөнүп турат. Анын мындай баалуулугун ыргакка негизделгенинен көрүүгө болот. Дегеле, кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын бардыгы тең мазмуну жана аталышы боюнча таасири күч чыгармалардан болуп саналат. Атактуу түрколог В.В.Радловдун: «Чечендикке абдан ыракаттанышкан эл ыргакка курулган сөздөрдү дүйнөдөгү көркөм искусствонун бийиги деп эсептешет. Ошондуктан кыргыздарда элдик поэзия жогорку баскычка жеткен. Алардын макалдары да, насыят, акыл сөздөрү да адаттагыдай уйкаштыктарга негизделет, тарыхый ыр, айтыштар, салт өлөңдөрү, кошоктор жана башка баары тең жыйын, тойлордо ар убакта ырдалат жана аларды эл ыракаттануу менен угушат.»,- деп белгилегени – кыргыздарды сөз барктаган, сөз күчүнө баш урган, ага олуттуу мамиле жасап, кадыр туткан эл катары баалаганы. Бул багыттагы ойду окумуштуу Ж.Субанбеков да билдирет: «Кыргыз эли байыртадан эле уйкаштыкка, мааниси терең сулуу сөздөргө, сөздү кыябы менен сүйлөгөн чечендикке айрыкча маани беришкен. Ушул себептүү метафара, салыштыруу, эпитет жана башкалар жеке гана элдик оозеки материалдарда: эпостордо, табышмактарда, макал, ылакаптарда, кошоктордо кеңири кездешпестен,

жөнөкөй гана сүйлөө речтеринен да бир топ кездешет» (Ж.Субанбеков. 1970: 228). Элдик оозеки чыгармалар тууралуу мындай пикирлерди, көз караштарды жетишерлик санда келтирүүгө болот. Ушундан улам, сөз атасы макалды поэтикалык текст катары баалап, анын поэтикалык табият-касиетин синтаксистик-ритмикалык уюшулушу менен байланыштырабыз. Уйкаштыкка негизделген макалдар көбүнчө татаал сүйлөм түзүлүшүндө болот да, кадимки эле ыр формасында уюшулат. Поэтикалык кепке мүнөздүү интонация менен айтылгандыктан, ырга тиешелүү ыргак бекем сакталат. Мындай типтеги макалдар кыргыз тилинде абдан кеңири учурайт:

Жаман болор жигиттер, жакынына кас болот.
 жарды болор жигиттер, дөөлөтүнө мас болот.
 Аргымак аттын куйругу,
 бирде жибек, бирде кыл.
 Азаматтын жакшысы,
 бирде мырза, бирде кул.
 Туура бийде тууган жок,
 туугандуу бийде ыйман жок.
 Илим - окуу булагы,
 билим - өмүр чырагы.

Албетте, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын бардыгы эле уйкаштыкка негизделе бербейт. 1) Күн караган суукка тоңот, бай караган ачтан өлөт. 2) Алган эри жарашса, кара катын ак болот. 3) Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат ж.б. Ушундан улам, С.Закиров макал-ылакаптарды структуралык түзүлүшүнө карай прозалык структурадагы жана поэзиялык ыр системасына ээ болгон макал-ылакаптар (С.Закиров. 1962: 123) - деп эки чоң топко бөлөт. Окумуштуунун бул бөлүштүрүүсүнө макалдардын сырткы түзүлүшү жана уйкаштыгы негиз болгон көрүнөт. Биздин оюбузча, кара сөз түрүндөгү макалдар сырткы формасы жагынан кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө болгону менен, анын ички түзүлүшүндө, макалдык табиятында ырга мүнөздүү ыргак (ритм) бар. Ыргак бар жерде ыр бар, т.а., жок дегенде, ырдын элементтери сакталат. Макалдардын ички маңызында, кептин айтылышында ырдын табиятына мүнөздүү үн, ыргак коштолуп турат. «Ырдын жаны – ритм», - деп бекеринен аныктама берилбесе керек. «Жалпыга белгилүү, ритм – бул бир түрдүү окшош көрүнүштөрдүн катарынан кайталанышы. Окшош көрүнүштөр белгилүү тартипте, белгилүү көлөмдө кезектешип кайталашмайынча, ритм да чыкпайт» (К. Рысалиев. 1965: 14).

Макалдарда поэтикалык кепке мүнөздүү интонациялык айтылыш өзгөчөлүк, бир түрдүү окшош көрүнүштөрдүн кайталанышы, тыбыштык айрым бирдей айтылуулар, тең салмакта айтылган синтагмалар, синтаксистик бирдиктер, параллелизм күчтүү сакталган. Демек, кандай

гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, алардын уюшулушу синтаксистик-ритмикалык түзүлүшкө негизделген.

Кара сөз түрүндөгү макалдардын түзүлүшүндөгү ыргақтауулукту шарттап турган төмөндөгүдөй факторлорду көрсөтүүгө болот. Макалдардагы сөздөрдүн айрымдары бири-бирине карата тыбыштык жактан үндөштүктө айтылат да, кайсы бир даражада синтаксистик ыргакты жаратат: 1) Эр эмгегин жер жебейт. 2) Ырыс алды - ынтымак. 3) Сен деген сенек сөз. Сырткы түзүлүшү жагынан кара сөз түрүндөгү бул сүйлөмдөрдө поэтикалык кепке мүнөздүү бөтөнчө интонация сүйлөмдүн токтоосуз, шыр айтылышына байланыштуу келип чыкты. Мында акыркы жер жебейт, ынтымак, сенек сөз синтаксистик бирдиктерине басым түшүп, көтөрүңкү эпкин менен айтылды да, ой кескин аякталды. Бир караган адамга мындай жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда эч кандай деле ырга мүнөздүү ыргактын бар экендиги байкалбайт. Нагыз кара сөз түрүндө, т.а., кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө айтылган макалдар катары кабылданары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени, Асан мыкты окуйт, Биздин группада жыйырма беш студент бар – сыяктуу кадыресе айтылган сүйлөмдөрдөй грамматикалык түзүлүшүндө да, стилдик колдонулушунда да эч кандай көзгө көрүнөрлүк, көңүлдө сезирерлик айырмачылык жок. Чынында, дал ушундай кара сөз формасындагы макалдардын ички табиятына, түзүлүшүнө баам салсак, андагы катышкан айрым сөздөрдө тыбыштык окшош айтылуулардын бар экендигин байкоого болот. 1-макалдагы э,э,ж,ж, 2-макалдагы ы,ы, 3-макалдагы с,с,с, тыбыштарынын бир канча сөздөрдүн башталыштарында кайталанып колдонулушу үндөштүктү шарттайт да, жогоруда эскертилгендей, кайсы бир даражадагы синтаксистик ыргакты белгилүү деңгээлде жаратып тургандай: эр эмгек, жер жебе; ырыс ... ынтымак; сен ... сенек сөз. Тыбыштык окшош, бирдей айтылыштарды адабият таануу илиминде аллитерация деп аташат. Аллитерация ырдын ритмдик бөлүгүн, ритмдин жүрүшүн уюштурууда көмөкчү боөктордон болуу менен ырдын көркөм, добуштуу, даана, уккулуктуу чыгышына өз үлүшүн кошуп, инструменттовкалык ык катары милдет аткарып турат (Б. Керимжанова. 1980: 58). Ошону менен катар, келтирилген макалдардагы сөздөрдүн бир кылка ичке, бир кылка жоон үндүүлөр менен коштолуп туруусу ыргакты жаратуудагы колдонулган кошумча каражаттар болуп саналат: 1) Эр эмгегин жер жебейт макалы $\text{э} > \text{э} > \text{э} > \text{э}$ өңчөй ичке үндүүлөр менен; 2) Ырыс алды- ынтымак $\text{ы} > \text{а} > \text{ы}$ жоон үндүүлөр аркылуу. 3) Сен деген сенек сөз макалы $\text{э} > \text{э} > \text{э} > \text{э}$ ичке үндүүлөр менен коштолду. Арийне, бардык эле макалдагы катышкан сөздөр бир кылка жоон, же бир кылка ичке үндүүлөр менен коштоло бербеси белгилүү. Бирок аларда ыргакты шарттап турган өбөлгө-жөлөк бар. Ал интонациялык айтылыш өзгөчөлүгү болуп саналат.

2) Макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушунун дагы бир маанилүү каражаты интонация болуп эсептелинет. Интонация сөз тизмектерин, синтагмаларды, сүйлөмдөрдү уюштурууда, ошол эле учурда бири-биринен айырмалоодо жана аларга кошумча маани киргизүүдө негизги тилдик каражат. Адам баласы айтып жаткан оюн, чындыкка болгон мамилесин ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөр менен ар кандай деңгээлде айтат. Аны жеткилең түшүндүрүүдө, кылдат билдирүүдө интонация синтаксистик жана лексикалык каражаттар менен бирге негизги мааниге ээ. Профессор Ж.Сыдыков: «Интонация фразадагы белгилүү бир маанинин башка маанилер менен болгон байланыштуулугун айкындоочу жана билдирүүчү функцияга ээ. Аны менен ойдун толук айтып бүткөндүгүн, же айтылбагандыгын, айрым маанинин атайын белгиленгендиги, же күмөндөр калгандыгы сездирилет», - деп белгилейт (Ж.Сыдыков. 2002: 147).

Семантикалык жана грамматикалык байланышта турган интонациялык топтор жалпы маанилик бүтүндүккө биригет. Жалпы маанилик бүтүндүк макалдарда көбүнчө өтмө, саласал, кыйыр, каймана маанилерде туюндурулат:

Жаманды мактасаң, жардан алыс кетет;

Таш менен урганды, аш менен ур;

Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер;

Аккан арыктан суу агат;

Алма сабагынан алыс түшпөйт ж.б.

Тике мааниде колдонулган макалдар да кездешет: 1) Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес; 2) Ач кадырын ток билбейт; 3) Бирөөгө өлүм тилегиче, өзүңө өмүр тиле. Макалдар өтмө, каймана, же тике ойдо айтылабы, эң башкысы, аларга мүнөздүү интонациялык айтылыш бар. Ал жыйынтык, корутунду, бүтүм чыгарылган ойго карата айтылган интонация. Мисалы, Аккан арыктан суу агат, - макалындагы мазмун, тажрыйбалардан жыйынтыкталган ой бүтүм чыгарыла айтылган интонация менен коштолду. Ушул турпатында байланыштуу кепке көз каранды болбостон, кепте мурдатан даяр колдонулуп, синтаксистик жактан калыптанып калган бүтүн текст катары өз алдынчалуулукту шарттагандыктан, сүйлөмдөгү мындай кыска текстке бөтөнчө интонациялык айтылыш мүнөздүү болору өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ал эми кадыресе сүйлөмдөрдө макалдык маанидеги бүтүм чыгарылган ой камтылбайт. Кепте макалдар сыяктуу даяр материал катары колдонулбайт. Алар кырдаалга, шартка жараша ошол учурда түзүлөт да, синтаксистик-семантикалык мазмунуна карата өздөрүнө ылайыкташкан ар түрдүү: суроолуу, жай, күчтүү эпкин менен айтылган, кабатталган интонациялар колдонулат.

Эр эмгегин жер жебейт деген макалды Эр эмгегин жер жебеди деп шартка, кырдаалга жараша нагыз кара сөз түрүндөгү кадыресе сүйлөмдөрдөй кылып колдонсок, макалдагы тажрыйбалардан улам келип чыккан бүтүм ойдун мааниси кемий түшөт, тарый түшөт. Далилдейли, Эр эмгегин жер жебейт - макалынан сызылып чыккан ой маанилери: адам эмгек кылса, акыбети кайтат; эмгек кылсаң көгөрөсүң; адам эмгек менен таанылат, эр атанат; адамдын эмгегин жер кайтарат; жер эмгекти гана талап кылат; эмгек жашоонун ырахаты ж.б. практика көрсөткөн дал мына ушундай туюнтмалардын синтези, топтому макалдык мазмунду жаратты. Кадыресе сүйлөм формасына келтирилген Эр эмгегин жер жебеди сүйлөмүнүн акырына жалганган өткөн чактын –ды мүчөсү макалдык маанидеги ойго өзгөртүү киргизди. Макалдык маанидеги ой чектелди. Натыйжада сүйлөмдүн мазмуну конкреттүү бир эмгек кылуунун акыбети кайткандыгы жөнүндө гана сөз болду. Макалга тиешелүү ритм сакталган жок.

3) Макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушун шарттаган дагы бир маанилүү каражат - синтагма. Синтагма бир интонацияга бириккен жана маани жагынан бирдикти түзгөн сөз тизмектери (сөз топтому) болуп саналат. Айрым учурда бир эле сөз сүйлөм тутумунда, өзүнчө интонациялык айтылышка ээ болгондугуна, б.а., тынымга ээ болгондугуна байланыштуу синтагма катары эсептелинет. Кээде эки, же үч сөз тизмегинен турган синтагма маанилик ажырагыс бүтүндүктө келгендиктен, бир эпки менен айтылат да, синтаксистик жактан бир эле сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бул учурда экинчи бир синтагма менен ыргактык шайкештике айтылат: 1) Адам аласы \\\ичинде, мал аласы \\\сыртында. Тең байланышта келген татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү бул макалдын жөнөкөй сүйлөмү (адам аласы \\\ичинде) эки синтагмадан турат. Жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн 1-синтагмалары болуп түшкөн адам аласы, мал аласы эки сөздөн турса да, макал мазмунунда ажырагыс маанилик бүтүндүктү түзүп, сүйлөм ээсинин гана милдетин аткарды. Баяндоочтук кызматта турган ичинде, сыртында жеке сөз синтагмаларына карата ырааттуулукту шарттаган ыргакты жаратты. Ошол эле учурда 1- жөнөкөй сүйлөмү 2- жөнөкөй сүйлөмү менен тең салмактагы айтылыш интонациясына ээ болду, семантикалык жана грамматикалык байланышта турган топтому синтагмалар өз ара жалпы маанилик бүтүндүккө биригип кетти.

С.Закиров: «Макалдарда рифма, ритмден башка да ички уйкаштык күчтүү өнүккөн» (С.Закиров. 1962: 38) - деп айтат да, буга карата Эр эмгегин жер жебейт, Ырыс алды - ынтымак макалдарын мисалга тарткан. Биздин оюбузча, кара сөз түрүндө айтылган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү мындай бардык макалдарда ритм бар. Тең салмакта айтылган ал ритмдер макалдарды синтагмаларга ажыратып турат: Чулдурдун тилин// энеси билет. Мында чулдурдун тилин - 1-синтагма,

энеси билет - 2-синтагма. Экөөнүн чеги тыным аркылуу бөлүнүп турат. Булар бири-бирине карай тең салмакташ айтылды да, ушунун натыйжасында бирдиктүү синтаксистик ыргакты пайда кылды. 1-синтагма өзүнө тиешелүү ыргакка ээ, 2-синтагма өзүнө мүнөздүү ыргакка ээ. Эки ыргак менен айтылган макал. Эки ыргак биригип келип, бир бүтүн ритмди, экөөнүн кошулуп айтылгандагы синтаксистик ыргакты пайда кылды, синтагмалардын мына ушундай өз өзүнчө ыраатта, бирок тең салмакта айтылган өзгөчөлүгүн С.Закиров адабияттык багытта ички уйкаштык деп атагандай.

4) Айрым макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушунда кээ бир сөздөрдүн кайталанып колдонулушу да чоң роль ойнойт. Мындай шартта, макал тутумундагы кайталануучу сөзгө маанилеш синоним сөздүн табылбай калышынан эмес, тескерисинче, ал сөздүн ыргакты күчөтүүчү касиетке ээ экендигин туя билүү керек. Өзүнчө стилдик ыкмада берилген сөз каражаты катары таануу керек. Кайталанган сөздөр ошондой эле ой маанисин баса белгилөө максатында макал тутумунда зарыл элемент катары колдонулат. Ушунун натыйжасында логикалык басым да, ошол сөзгө түшүп турат. Маселен, Эр - элдин көркү, токой - жердин көркү, - деген тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда көркү сөзү эки кайталанылып колдонулду. Биринчиден, элдин жүзү эр адамга, жердин сулуулугу токойго байланыштуулугу, эр адамдын жана токойдун сапаттык белгилери көркү сөзүнүн кайталанылышы аркылуу ачылды. Экинчиден, кайталанылган сөздөр ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн акырында келип жыйынтык сөз катары берилди. Ушунун негизинде логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыгы ачык байкалып турат. Үчүнчүдөн, кайталанган сөздөрдүн таасири менен макалдагы биринчи жөнөкөй сүйлөм менен экинчи жөнөкөй сүйлөм бири-бирине карай тең салмакташ мааниде айтылды. Эки жөнөкөй сүйлөм тең симметриялуу бирдей өлчөмдө параллель колдонулду. Натыйжада окшош ыргактык маанай түзүлдү.

Сөздөрдүн кайталанып колдонулуш стили көпчүлүк макалдарга мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Буга 1) Чечинген суудан коркпойт, кезенген жоодон коркпойт; 2) Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу; 3) Акыл баштан чыгат, асыл таштан чыгат; 4) Жамгыр менен жер көгөрөт, эмгек менен эл көгөрөт; 5) Акылы бар билимди самайт, акылы жок кийимди самайт - сыяктуу көптөгөн макалдарды келтирүүгө болот. Көрүнүп тургандай, кайталанган сөздөр жалаң татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда жолугары байкалат.

Поэзия тилинде салыштыруу негизги орунда турат. Бир жагынан алып караганда, салыштыруунун өзү эле поэзия. Салыштыруу макалдарда да кенен орун алат д□□ ал кайталанып □□ткан сөздөрдүн сапаттык, сыпаттык нерселерди тең катар коюу аркылуу жүзөгө ашат: 1) Жакшы кызга жаман кыз, багы менен теңелет, жакшы эрге жаман эр, малы менен

теңелет. 2) Актын иши оңолот, каранын иши кор болот. Мында кызга... кыз, эрге... эр; жакшы... жаман, жакшы... жаман; иши... болот, иши болот, - деген сыяктуу бир эле маанидеги сөздөрдүн кайталанылышы, салыштыруучулук маанилери көңүлдү өзүнө бөлүп, таасирдүү интонацияга ээ болуп турат. Сөздөрдүн бир нече жолу кайталанылышы менен макалдын уйкашы да, ритмикалык тыныгуусу да уккулуктуу уюшулган. Эгерде проза түрүндөгү кадыресе сүйлөмдөрдө сөздөрдүн кайталанып колдонулушу сүйлөмдүн жалпы мазмундук уккулуктуулугун төмөндөтсө, макалдарда ойдун көркөмдүк деңгээлин арттырып, эмоционалдык таасирин күчөтүп турат. Мунун өзү макалдын синтаксистик-ритмикалык уюшулушунун өзү дегендик болуп саналат. Сүйлөмдүн бир, эки мүчөсүнүн, же болбосо бир фразанын кайталанып колдонулушу макалдардын түзүлүшүндөгү өзүнчө стилдик ыкмалардан. Кайталоо элдик поэзияда да, айрыкча, орошон колдонулушу бекеринен эместир.

Ошентип, тыбыштык үндөшүүлөр, интонациялык айтылыш өзгөчөлүктөр, тең салмакташ айтылган синтагмалар жана синтаксистик айрым бирдиктердин кайталанышы макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушундагы негизги каражаттар болуп саналат.

§9. Макал текстинин илимий мүнөзү

Улуу «Манастан» тартып опол тоодой ой батырылган бир сап макал да кыргыз элинин салт-санаасынан, рухий дөөлөтүнөн, маданий мурасынан, дүйнө таанымынан кабар берет. Дал ушул бай казынанын калың катмарында объективдүү чындыктагы жаратылыш кубулуштарына, өнүгүп-өзгөрүү процесстерине, материалдык дүйнөгө карата элибиздин илимий көз караштары катылып жатат.

Кыргыз эли илим жөнүндөгү түшүнүккө совет бийлиги мезгилинде гана ээ болду деген көз караштар бир жактуу (Кыргыз совет энциклопедиясы. 1983: 286). Анткени табият сырлары, жаратылыш кубулуштары, заттын касиет сапаттары тууралуу байыртадан эле сөз кылып келишкен жана ал ой жоруулары илимдин башаты катары элдик оозеки чыгармаларда сакталып калган. Проф. Т. Маразыков: «Биздин пикирибиз боюнча, илим, билими жок айрым адамдар болушу мүмкүн, бирок илим, билими жок эл болбойт. Ошондуктан ар бир элде турмуштук, акыл-эстик жана башка илим, билимдерди туюндуруунун стили, ыкмалары каражаттары, формалары, системасы ошол элдин үрп-адатына, жашоо образынын өзгөчөлүгүнө жана элдин дүйнө таанымына ылайык иштелип чыгат. Ушул өңүттөн алып караганда, кыргыз элинде илим, билимди туюндуруу оозеки формада ишке ашкан да, оозеки формада муундан-муунга мурас катары калтырылган. Илимий түшүнүк-туюмдар угумдуу,

жугумдуу, көркөм, кыска, нуска, так жана таамай туюндурулган. Кыргыз эли сөз багып, сөздү сыйлаган эл болгондуктан, өзүлөрүнүн илимий концепциясын, илимий кредосун поэтикалуу, көркөм эстетикалуу негизде туюндурушкан. Ошондуктан кыргызда илимий корутунду-ой-пикирлер, жалпылоолор, жыйынтыктар, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилген. Мына ушул жагдайларга байланыштуу кыргыз эли оозеки түрдө түзгөн байыркы тексттер полуфункциялуу табиятка ээ болгон. Башкача айтканда, андай тексттерди бир эле учурда көркөм чыгарма катары да жана илимий, илимий публицистикалык эмгек катары баалоого татыктуу. Буга мисал катары макалдарды алсак болот» (Т.Маразыков. 2005: 160-161),- деп айтканы - чындык. Илимий түшүнүктөрдү, көз караштарды, айрыкча, кыргыз эл макалдарынан, табышмактарынан кыйыр, каймана айтылган ой катары көп кездештирүүгө болот. Көпчүлүк макалдардын, табышмактардын көп катмарлуу мазмунунда кыргыз илиминин учугу келкикелки түрүндө жобо катары иштелип чыккандай. Буга карата: Бош челек катуу каңгырайт; Беш тогоол өтпөй, бел чечпейт; Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бөз болбойт; Алтынды эрите билбеген иритет, терини ашата билбеген чиритет; Бука мүйүздүү уйдун сүтү болбойт, уй мүйүздүү буканын күчү болбойт; Кечинде күн кызарса, келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн, эртең менен күн кызарса, элиңе жоо тийгендей күйүн; Көп көчүрүлгөн дарак бүрдөбөйт; Ай катаалы – айда жаайт, күн катаалы - күндө жаайт; Айгыр салсаң, үндүүдөн сал, кочкор салсаң, жүндүүдөн сал; Бешимден кийин тийген күндүн жылуусу болбойт; Керегеде кулак бар, кеңешчү болсоң ыраак бар өңдүү макалдарды, Бүт дүйнөгө көгүш төшөк; Үчөө ынтымактуу дешет: бирөө куюлуп түшөт, бирөө кубанып ичет, бирөө кулпунуп өсөт; Суюк, бирок суу эмес, ак, бирок кар эмес; Чымчыйын десе, жүнү жок, чыңырайын десе, үнү жок, алты буту бар, эки кирпичи бар; Алоолонгон от болду, андан кийин жок болду; Чойсоң чоюлат, ойсоң оюлат сыяктуу табышмактарды да ого эле көп келтирүүгө болот. Буларды ар түрдүү илим тармактарына байланыштуу чечмелөөгө болот. Илим - коомго жана айлана-чөйрөгө таасир кылуу жолдорун ачуучу билимдердин, маалыматтардын системасы жана айрым бир тармагы (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ф., 1969: 248). Илим – эл акылынын көрөңгөсү, улуттук даанышмандык дара-жасы. Илим жок эл болбойт (Накыл сөздөр. 1991: 42). Демек, жаратылыштын закон ченемдүүлүктөрүн, объективдүү чындыктагы нерселердин касиет сапатын чагылдырган маалыматтар, алардын ачылышына карата жем ташталган ойлор макал менен табышмактардын мазмунунда жатат.

Макалдар турмуштук чындыкты, көрүнүштү, практикалык көрсөткүчтөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болгондуктан, алардын спецификасында илимий мүнөз кошо камтылат. Кыргыз эл макалдары

туондурган маанилерине жараша илимдин дээрлик бардык тармактарына (физика, химия, астрономия, биология, анатомия, психология, философия, этнопедагогика ж.б.) тиешелүү жаралгандыгы байкалат. Бул багыттагы илим тармактарына түздөн-түз тиешеси бар ой жоруулар, түшүнүктөр, көз караштар күнүмдүк турмушта практикалык көрсөткүч, акыл-насаат, турмуштук сабак катары пайдаланылат, эске алынат. Аларды көңүл борборуна түйүп, маани-маңызын илимий негизде талдоо, таразалоо, чечмелөө маселелери да коомдук өнүгүшкө өз салымын кошпой койбойт.

Маселен, Жети күнкү жаандан,

желип өткөн суу жакшы - деген макал илгертеден эле айтылып келет. Эгерде муну жаан менен табигый агын сууну салыштырып берүү үчүн белгилүү бир ыргак – маанайда жаралган, көркөмдөлүп айтылган макал катары эле кабыл алсак, анда макал маңызын толук түшүнбөй, баалабай, аткарган функциясына маани бербеген болор элек. Чынында, макалдын мазмундук функциясы суу түрлөрүнүн, т.а., жаан суусу менен агын суунун сугат иштерине пайдаланылышына, өсүмдүктөргө тийгизген таасирине байланышкан. Жети күнкү жааган жаан жердин жети катмар түбүнө кирип, өсүмдүктөрдүн толук сугарылышына мүмкүнчүлүк түзөрүндө шек жок. Ошондой болсо да, макал мазмунунда жети күнкү жаандан бир жайпап өткөн табигый суунун артыкчылыгы көрсөтүлүп жатат. Турмуштук көрсөткүчтөн улам, тажрыйбалаңган чындык жаан суусунун сапатына караганда табигый агын суунун сапаттык көрсөткүчү сугат иштеринде мыкты экендигин айгинелеп турат. Макал мазмунунан улам, аталган суу түрлөрүнүн составдык айырмачылыктарынын бар экендигин ачык баамдоого болот. Химия илиминде суу, суунун түрлөрү, составдык түзүлүштөрү аныкталган. Суу - суутектин кычкылтек менен болгон химиялык бирикмеси. Анын составында 88,8% кычкылтек жана 11,2% суутек болот. Негизи жаратылыштагы суу таза болбойт, ал ар дайым аралашмалардан турат (таза сууну буулантып айдоо жолу менен алышары белгилүү). Агын сууда көп туздар болгондуктан, бардык өсүмдүктөрдүн өсүшүнө жагымдуу келет. Ошондуктан өсүмдүктөр арыктагы суулар менен сугарылат. Жаратылыштагы сууларды алардын ичиндеги эрип жүргөн заттардын массалык үлүшүнө байланыштуу ичүүгө арналган, минералдык, туздуу деп бөлүштүрүшөт. Ичүүчү жана сугат иштерине пайдаланылуучу суулар гигиенанын бардык талаптары боюнча ГОСТ 2761 – 57, 2874-54кө ылайык келиш керек. Суудагы эрип жүргөн аниондор SO_4^{2-} , Cl^- , NO_3^- , CO_3^{2-} жана катиондордун K^+ , Na^+ , Mg^{2+} , Ca^{2+} , NH_4^+ , суудагы темирдин массалык үлүшү $50mg^3/l$ де – суунун ичинде Fe^{2+} темир түрүндө, ал эми суунун үстүнкү бетинде Fe^{3+} түрүндө кездешет. Ал эми жаандын суусу өйдөдө көрсөтүлгөн агын сууга салыштырмалуу алганда, катиондору, аниондору аз болот. Жаан суусу менен лабораторияда алынган дистирленген суунун составы окшошураак болот. Дистирленген

суу медициналык препараттарды жууп тазалоодо, металлургияда түстүү металлдарды, балык жана өсүмдүк майларынан керектүү заттарды бөлүп алууда, органикалык заттарды тазалоодо колдонулат (Жалпы химия. 2005: 282-293; 527-530). Агын суунун составы аталган иондордон тургандыгына, жаан суусунда иондордун аз болгондугуна байланыштуу өсүмдүктөрдүн өсүшү, түшүмдүүлүгү жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча айырмаланып турары илимде далилденип келет. Ушундан улам, Жети күнкү жаандан, желип өткөн суу жакшы, - макалынын бекеринен жаралбагандыгын, түпкү маани-маңызынын тереңдигин, анда илим жаткандыгын ачык туюнууга болот.

Кыргызда «Бош челек катуу каңгырайт» деген макал бар. Биринчиден, бул макалды насаат катары, кырдаалга, шартка жараша кептеги максатка ылайыктап, ар кандай маанилерде колдонсок болот. Маселен, бош челек катуу каңгыраарын унутпа; бош челек катуу каң-гырайт деген элибизде кеп бар; дайыны жок кыйкырба, бош челек катуу каңгырайт ж.б. Экинчиден, бош челек эмне үчүн катуу каңгыраары жөнүндө да ой жорушубуз керек. Албетте, бул бош челек менен ичи толтура челекке сырткы күчтөрдүн таасир этишинен келип чыккан физикалык закон ченемдүүлүктөргө байланышкан ичи толтура челек бош челек сыңары каңгырай бербеси да бештен белгилүү. Мунун түбүндө нерсенин сапаттык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ой жоруу бар.

Бир эле макал объективдүү турмуштун бардык тарабын, албетте, өз ичине камтый албайт. Ал ошол турмуштун бир үзүмүнүн, көрүнүшүнүн көп кырлуу жагын туюндурат. Ал эми туюндургуучу жолу макал тутумундагы тилдик каражаттардын түз, өтмө, кыйыр, каймана маанилеринин жуурулушу жана илимий мүнөзгө ээ болушу аркылуу жүзөгө ашырылат. Муну кеңирирээк түшүндүрүү үчүн, физика илимине тикеден-тике тиешеси бар макалды алалы. Бирок иштин максатына ылайык, макал элдик оозеки чыгарма болгондуктан, адегенде, филологиялык жаатта түшүндүрмө бере кетүү оң: **«Жыгачты кессең, узун кес, кыскарышы – оңой иш, темирди кессең, кыска кес, узарышы – оңой иш».**

Келтирилген макал - тең байланыштагы эки татаал сүйлөмдөн турган поэтикалык текст. Негизинен, сүйлөмдүн логика-грамматикалык түзүлүшүндө объект менен субъектинин ортосундагы мамиле-катыш чагылдырылат. Мисалда объект катары алынган лексемалар жыгач жана темир. Ал сөздөр - коомдук турмушта көп эле кездешүүчү, а тургай, активдүү колдонулуучу заттар. Макал мазмунунда алардын иштетилиши, керектелиши жөнүндө сөз болуп жаткандыгы да анык. Акыйкатта, ушул тууралуу гана сөз болуп жатса, анда аны макалдатпай эле: «Жыгачты узун, темирди кыска кес, жыгачты кыскартып, темирди узартып коюу оңой эле», - деп кадыресе кара сөз түрүндө колдонуп койсок болбойбу? Мунун мазмуну деле макал мазмуну менен окшош, тагыраак айтканда, бирдей

туюндурулуп жатпайбы? Буга карата бир катар мисалдарды (Кеп поэтикалык формадагы макалдар жөнүндө да болуп жатат) келтирсек болот:

«Алгыр болсо тайганың, алтындан алып каргы так, ала албаса түлкүнү, айлансын аштан, башка чап» - Тайганың алгыр болсо, алтындан каргы так. Түлкүнү ала албаса, башка чап, аштан айлансын. «Бирөөбүз эрте, бирөөбүз кеч, барабыз кербен жолуна» - Кербен жолуна бирөөбүз эрте, бирөөбүз кеч барабыз. «Кедейдин келди заманы, байлардын кетти амалы» - Кедейдин заманы келип, байлардын амалы кетти. Сыртынан караганда, проза жана поэзия стилинде берилген варианттарда, чынында эле, мазмуну боюнча айырмачылык байкалбайт. Экинчи жагынан, кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө деле биз сөз кылып жаткан узун, кыска антонимдери эч өзгөрүүгө учурабай, өз формаларында сакталып, ал эми кыскартып, узартып антонимдери морфологиялык өзгөрүүгө учураганы менен, макалдагы маанилеринен айырмасыз колдонулду. Анда эмне ыр түзүлүшүндөгү ар кандай эле макалдарды кара сөз түрүнө айландырып, пайдалана берсек болобу? Жок. Макал - өз алдынча статуска эгедер дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү. Тилде кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдөй дароо түзүлбөй, мурдатан калыпташкан тексттик ой, мазмунга ээ даяр материал. Ырга мүнөздүү ыргак коштолгон, ойду образдуу, элестүү туюндурган поэтикалык чакан текст:

Жыгачты кессең узун кес,
кыскарышы - оңой иш
Темирди кессең, кыска кес,
узарышы - оңой иш.

Мындагы: «Жыгачты узун, темирди кыска кес, аларды кыскартып, узартып коюшуң оңой эле иш», - деп II жакка карата айтылган түз маани менен катар, түпкүрдө макалдык табиятка энчиленген: акылга салып, ойлонуп иш кылуу - жети өлчөп бир кесүү; бүтүн ишти бүлдүрүп албоо; натыйжалуу, сапаттуу иш жасоо; бир жумушту эки кылбоо; ашыкча түйшүккө, машакатка кабылбоо; ишти тездетүү, ыкчамдатуу деген кыйыр маанилерден келип чыккан каймана ойдогу маңыз жатат. Дал ушундай омоктуу ойлордун салтанаты макал табиятын шарттап, узун сабак кеп кылуучу «акылдардан» арылтат. Кара сөз вариантына айландырылган сүйлөм түзүлүштөрүндө чү дегенде эле образдуулуктун ооматы кеткендиги, ыргактын ыдырашы, кыйыр маанилердин кыйрашы байкалат да, макал табиятына мүнөздүү каймана ой «кайып» болот.

Эми макалдын логика-грамматикалык түзүлүшүндөгү каймана (подтексттик ой) ойдун карама-каршылыктуу маанилерине кайрылып келели. Арийне, кандай гана макал болбосун, алардын логика-грамматикалык түзүлүштөрү бөтөнчө интонациялык айтымга негизделерин баса белгилөө керек. Макал тутумундагы узун, кыска;

кыскарышы, узарышы антонимдери объект маанисиндеги жыгач, темир сөздөрүнүн көп кырдуу сапаттык белгилеринин бирин – жумшак, катуулугун аныктоого багытталды. Макал табиятына ылайык, аталган сапаттар ачыкка чыккан жок. Бирок узун кес, кыскарышы оңой, кыска кес, узарышы оңой деп каршы маанидеги сөздөрдү кайра-кайра кайталап, эскертип жатышы бекеринен эмес. Кеп түйүнү мына ушунда. Турмушта белгисиздиктерди билүүгө болгон кызыгуудан жана ынтызарлыктан улам, эмне үчүн, эмне себептен, эмнеге, кандайча, кантип?- деген суроолордун пайда болору белгилүү. Ошол сыңары, эмне үчүн жыгачты узун, темирди кыска кесүү керек? Эмне үчүн экөөнү бирдей узун, же кыска, же болбосо, тескерисинче, эмнеге темирди узун, жыгачты кыска кесүүгө болбойт? – суроолорунун жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өз мезгилинде адамдардын алдында мындай суроолордун коюлушу аталган заттардын касиет сапаттарын ачууга түрткү болсо керек.

Бардык заттар өз ара аракеттенишкен жана тынымсыз кыймылда болгон атомдордон, молекулалардан турары, заттардын катуу жана жумшак касиеттерине жараша, анчалык алыс эмес, же аралыкта тыгыз жайгашары физика илиминде эбак эле далилденген. Молекулалар затта канчалык тыгыз жайланышса, ал ошончолук бекем, катуу болот. Жыгач темирге салыштырмалуу алганда, жумшак материал, темир жыгачка караганда катуу, бекем зат. Жыгач жумшак болгондугу үчүн, аны узун кесе берсе болот, себеби анын ошол сапатына байланыштуу кыскартып коюш жеңил. Ал эми темирди узун кесип, кайрадан кыскартуу жыгачтын жумушуна караганда оор, кошумча түйшүктү, ашыкча эмгекти талап кылат. Жыгачты кыска кесип, аны кайрадан узартууга, сапатын бузбай чоюуга мүмкүн эмес, темирди кыска кесип туруп, узартып койсо болот. Бул касиет алардын сапаттык мүнөзүнө, составдык элементтерине жараша аныкталат. Макалдагы объект катары алынган жыгач менен темирдин мындай касиеттерин кыргыз эли кылымдар мурда эле турмуштук тажрыйбалардан улам байкашкан окшобойбу, сөз атасы болгон макал тутумуна кынаптап киргизип, ойлонуп, акыл өстүрүү маанисинде астейдил каңкуулап коюптур. Физика илиминде: «Затты түзгөн бөлүкчөлөрдүн (атомдордун, молекулалардын) ортосундагы аракет этишүү күчүнө жараша зат катуу, суюк же газ абалында болушу мүмкүн... Эрүүнүн натыйжасында катуу нерсе суюктукка айланат» (М.М.Кидибаев, К.Шаршеев. 2004: 9); «Ысытуудан катуу нерселердин бөлүкчөлөрүнүн тең салмактуу абалынын аймагындагы термелүүсү күчөп, амплитудасы чоңоет. Ар бир бөлүкчөнүн термелүүсү ар кандай багытта жана ар башка фазада болушкандыктан, нерселердин кеңейүүсүн тупадан-туура амплитуданын чоңоюшу менен байланыштыруу туура эмес. Амплитуданын чоңоюшу бөлүкчөлөрдү бири-бирине көбүрөөк жакын келишине шарт түзөт. Ал бөлүкчөлөрдүн ортосундагы түртүшүү күчүнүн

чоңоюшуна алып келет. Ысытуу менен катуу нерселердин бөлүкчөлөрүнүн ортосунда тартышуу күчүнө караганда түртүшүү күчү тезирээк чоңоюп, бөлүкчөлөрдүн ортосундагы тең салмактуу аралыгынын чоңоюшуна себепчи болот (Т.Карашев ж.б. 2002: 362), - деп темирдин ысытуудан улам чоңоюшуна, узарышына карата айтылса, химия илиминде: «Өтө жогорку температурада катуу зат суюк болуп калат. Балкып эрүү жүргөн температура балкып эриген затка мүнөздүү. Эгер суюк затты муздатса, кайра катуу абалга келет» (Б.М.Кособаева. 1999: 24), - деп аныкталат. Илимдеги дал ушул далилденген теориялык ойлор карапайым кыргыз элинин кара-пайым макалындагы темирдин сапатына, анын узарышынын эмне үчүн «оңойлугуна» түздөн-түз тиешелүү болуп айтылып жатпайбы? Эң кызыгы, биз өзүбүз «жазуу-сызуубуз кечээ, Октябрь революциясынан кийин эле пайда болгон, ал эми илим жөнүндө сөз кылуунун кажети жок» деген «ачылыштарыбызды» «Манасты» айтпай ак коюлу, байыркылык мүнөзгө ээ макал, жаңылмач, табышмак сыяктуу элдик чыгармаларыбыз жокко чыгарып отурбайбы. Кыргызда:

Ойсоң оюлат,

Чойсоң чоюлат, - деген төрт гана сөздөн турган табышмак бар. Жообу -темир. Мына факт! Эч кандай комментарийдин кереги жок. Кайран кыргыз, Демокрит менен Дальтонду, Ломоносов менен Больцманды окубай эле, карапайым макалы, табышмагы менен биз кеп кылып жаткан темирдин сапаттык касиетин, физиканын законунун башатын эчак эле ачып салган турбайбы! Макалда айтылган каймана ойдун маңызы да ушунда жатат. Жыгачты узун кес, темирди кыска кес деген эскерткич маанайдагы акыл кеп бул мисалдын логика-грамматикалык түзүлүшүндө ачык туюндурулбай, эмне үчүн узун, кыска кесиш керек экендигин, эмне үчүн оңойлугун узун сабак сөз кылып, чечмелеп отурбай, кыска түзүлгөн нуска кептин эрежесине салып, жобо катары иштеп чыгып коюптур. Кандай гана зат болбосун, эгерде адам баласы аны турмушунда пайдаланып көрбөсө, маани-маңызы тууралуу малыматы жок болсо, анда ал жөнүндө чыгарма эмес, сөз да кыла албайт. Ошол сыңары, кыргыздар темирди иштеткенди билишпесе, канчалык ысыктыкта көлкүлдөп эрири жөнүндө түшүнүктөрү жок болсо, аталган макал да, табышмак да жаралмак эмес. Демек, бул макал менен табышмактын жаралышы тээ темир дооруна барып такалат.

II БӨЛҮМ МАКАЛДЫН СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫ

§1. Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык маселесине карата

Тилдин философиясынан, салыштырма-тарыхый тил илиминен, романтикалык, психологиялык, логикалык, младограмматикалык ж.б. багыт агымдардан өнүп чыккан азыркы структуралык лингвистиканын башаты дүйнөгө белгилүү окумуштуу Ф.де Соссюрдун «Тил - бул форма, субстанция эмес», «Тил - бул шарттуу алынган белгилердин системасы», «Тил – бул семантикалык система», «Тилде бардыгы байланышка негизделет» деген атактуу жоболорунан башталат. Мында тилдин ички элемент каражаттары бири-бири менен тыгыз байланышта болгон структура экендиги, тилдик каражаттар туюндурган маани жеке-жеке туруп бири-бирисиз тилдик белги боло албастыгы, демек, тилдик системанын структуралык ар бир элементи белги катары аныкталары, алардын ортосундагы байланыш, карым-катыш негизге алынары, тил жана кеп, текст жана система, структура жана модел болуп жиктештирилип, схема деңгээлдері белгиленет.

Тил илиминдеги структурализмдин жанданышы жана өнүгүүгө бет алышы ХХ кылымдын 20-30-жылдарына туура келет. Прага лингвистикалык мектебинин көрүнүктүү өкүлдөрү (С.Карцевский, В.Матезиус, В.Скаличка, Р.Якобсон, Н.Трубецкой) тилди функционалдык система, ушунун негизинде тил белгилүү бир максатка багытталган, же белгилүү бир максатты туюндуруучу, билдирүүчү каражаттардын системасы; фонология, грамматика, адабий тил жана кеп маданияты; тилди териштирүүнүн синхрондук жана диахрондук методду колдонуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрү сыяктуу маселелерди көтөрүшсө, Копенгагендик глосемантика өкүлдөрү (В.Брендаль, Л.Ельмслев) тилдин иманенттүү мүнөзүн, андагы карым-катыш, байланыштын структурасын изилдөөнү глоссематиканын теориялык максаты деп эсептеп, «тил» деген түшүнүктү өтө кеңири мааниде карашат. Табигый тыбыштык тил кеңири маанидеги «тилдин» бир гана көрүнүшү, б.а. кеңири маанидеги тилге тыбыш, тамга, телеграф белгилери, символдор, жарык сигналдар ж.б. кирет. Мындай тилге структуралык мамиле жасоону, лингвистиканын аксиоматикалык, универсалдуу теориясын түзүүнү принцип тутушкан. Америкалык дескриптивдүү лингвистиканын (Ф.Боас, Л.Блумфильд) жаралышында жана өнүгүшүндө негизинен эки өзгөчөлүктү белгилеп жүрүшөт: 1) Тилдердин бардыгы бири-бирине тектеш, жакын болгондуктан, т.а., көпчүлүк тилдер өз ара кескин айырмаланышкандыктан, ар бир тил өзүнүн тыбыштык типтерине, формаларына жана маанилерине жараша индуктивдик принциптин негизинде жекеден жалпыга карай сыпатталышы керек. Чындыгында буга чейин традициялык грамматикалар тилдин жеке

өзгөчөлүгүндө эмес, бардык тилге мүнөздүү жалпы орток белгилерге таянуунун негизинде гана иштелип келген. 2) Тил-дик материалдарды ошол элдин маданияты, тарыхы, психологиясы менен тыгыз байланышта карашкан. Ошондуктан тилди адам ишмердиги, кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, элдин жалпы психологиясы менен ажырагыс биримдикте деп билишкен. Негизинен тилдин кайталангыс кубулуш экендиги жөнүндөгү маселеге да басым жасашкан.

Кийинки мезгилдерде структуралык лингвистиканын туура багытына ылайык, бул маселелер жана тилдин өнүгүш тенденциясындагы системалык, функционалдык, коммуникативдик ж.б. негиздери улам кеңитилип, улам тереңдетилип ар тараптуу көз караштагы илимий-изилдөөлөрдүн объектисине айланууда. Структура катары каралган объектинин табияты ар түрдүү тилдик бирдиктерден уюшулгандыктан, алардын өз ара карым-катышы, системалуулугу, бүтүндүгү тилдин татаал түзүлүш экендигин ачыкка чыгарды. Маселен, аталган проблеманын бир салаасы - сүйлөмдүн синтаксиси проблемасындагы лексикалык каражаттар, алардын семантика-грамматикалык мүнөзүнө, өз ара карым-катышына, байланышына, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмунуна, жалпы классификациясына негизделет. Муну мындайча түшүндүрсөк болот:

1) Сүйлөм, анын тутумундагы элемент-бирдиктер бири-бирине карата грамматикалык байланышта турушат. Бул жагдай байланыштын ар түрдүүлүгүн (тең жана багыныңкы байланыштагы ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык) шарттоо менен, интонациялык жана морфологиялык каражаттар аркылуу жүзөгө ашырылат. Сөздөр грамматиканын мыйзамына ылайык, бири-бири менен ыраат-биримдикте айкаша келип, мазмундук биримдикти, бир бүтүндүктү түзгөндө гана сүйлөм грамматикалык жактан уюшулган болот: 1. Келечек тууралуу кыялдарым бүгүнкү күндөн да сонун, романтикалуу сезилет (С.С.). 2. Таң кашкайып сүргөн кезде, Равад дарбазасынын босогосунда аянычтуу бирөөнүн элеси көрүндү (А.Т.). Келтирилген сүйлөмдөрдүн элемент-бирдиктери катары каралган ар бир сөзүнүн бири-бирине карата жактык, чактык, таандык, жөндөмөлүк, кызматчы сөздүк байланыштары, жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн өз ара байланышы, түрлөрү, сүйлөмдүн аталыш бөтөнчөлүгүнө жараша интонациялык жабдылышы, ага байланышкан касиеттери сыяктуу синтаксистик маселелер сүйлөм жана анын грамматикалык табияты деген статусту шарттайт. Сүйлөм бирдиктеринин ыраат системалык биримдигинин байланышын тейлөөчү морфологиялык (жөндөмө, таандык, жак, чак, мамиле, ыңгай ж.б.) каражаттар, алардын байланышуу жолдорунун, маанилеринин ар түрдүүлүгү, алардын негизинде жаралган сүйлөмдүн грамматикалык табияты, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрү сүйлөм синтаксисинин бир жак гана өңүрү болуп саналат, б.а., мындай маселенин чечилиши менен сүйлөмдүн жалпы табиятын аныктап, жыйынтыктап салуу мүмкүн эмес.

2. Сүйлөм тутумундагы элемент-бирдиктер бири-бири менен синтаксистик катышта болушат. Эскерте кетүүчү нерсе, синтаксистик катыш жана синтаксистик байланыш деген аталыштарды бирдей түшүнүктө, же синоним катары кабыл алууга болбойт. «Карым-катыш» байланышка караганда кеңири түшүнүк: эки нерсенин ортосунда «карым-катыш» болгону менен, алардын ортосунда байланыш болбошу толук мүмкүн. «Карым-катыш» «байланышсыз» эле ишке аша берет ...Арийне, ар нерсенин экинчи бир нерсе менен болгон «карым-катышын» аныктоо үчүн, алардагы жалпы окшоштуктар менен өзгөчөлөнгөн айырмачылыктарды көрсөтүү жетиштүү. Бул, жогорто белгиленгендей, аларды бири-бирине салыштыруу аркылуу ишке ашат да, «карым-катыш» нерселердин сырткы касиети катары аныкталат. Ал эми байланыш болсо, нерселердин ортосундагы карым-катыштын өзүнчө бир өзгөчө түрү, анын өзгөчө бир көрүнүшү катары нерселердин ички касиетине мүнөздүү түшүнүк. Бул карым-катышта турган нерселердин ортосунда байланыштын болушу да, болбой калышы аркылуу да мүнөздөлөт. Анткени кандай гана байланыш болбосун, ал сөсүз түрдө «карым-катыштын» болушун шарттайт, бирок бардык эле «карым-катыш» «байланыштын» болушун шарттай бербейт (С.Мусаев. 2000: 34-35). Демек, синтаксистик катыш термин түшүнүгүнүн автономдуулугу сүйлөмдүн татаал кубулуштук табиятын шарттап турган факторлордун бири болуп эсептелет. Синтаксистик эң кичине бирдик болуп эсептелген сөздөр сүйлөмдө өзүлөрү тиешелүү болгон сөз түркүмдөрүнүн категориалдык табиятына ылайык кандайдыр бир грамматикалык формада туруп, башка бир синтаксистик катышты, грамматикалык маанини пайда кылат. Сүйлөм тутумунда келген мындай толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыш алардын биринин экинчисине карата багыныңкылык абалын шарттап турган лексикалык маанилерине жана грамматикалык формаларына негизделет (А.Сапарбаев. 1997: 5). Сүйлөмдүн элемент-бирдиктеринин бири-бирине карата көз карандылыгы алардын лексика-грамматикалык табияты аркылуу эмес, ошол сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен болгон байланыш-катыш өзгөчөлүктөрү аркылуу аныкталат. Натыйжада сүйлөмдүн синтаксисинде ал элементтердин көз каранды абалдагысы - багыныңкы түгөй, башкарып турган бирди-ги - багындыруучу түгөй деген түшүнүктөрдү шарттайт. Синтаксистик катышта турган сөздөр белгилүү бир грамматикалык мааниге негизделери анык. Грамматикалык мындай маани өзгөчөлүктөрүнө ылайык, кайсы бир белгилүү форма көрсөткүчтөр менен жабдылат да, синтаксистик катыш мүнөздөрүнүн ар башкалыгын көрсөтүп турат. Ушундан улам, алар негизинен өз ара объектилик катыш, атрибу-тивдик катыш, бышыктоочтук катыш деген түрлөргө бөлүштүрүлүп жүргөндүгү белгилүү. А.А.Шахматов сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы синтаксистик катыштарды

предикативдик, атрибутивдик, предикатив-атрибутивдик, объектилик релятив-атрибутивдик, релятивдик катыштар (А.А.Шахматов. 1947: 35) деп бөлүштүрөт. Биз синтаксистик катыштын негизин көрсөтүү максатында жалпыга белгилүү объектилик, атрибутивдик, бышыктоочтук түрлөрүнө учкай токтолуп, эске салабыз.

Объектилик катыштагы сөздөрдүн багыныңкы түгөйү нерселик, заттык маанидеги сөздөрдөн уюшулуп, кыймыл-аракеттик маанидеги багындыруучу түгөйүнө карата кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп, же жандоочтор аркылуу катыш жасайт: 1. Кийин эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм (Ч.А.). 2. Жумушчулар үчүн толгон нерселерди камдайт (Ч.А.). Асты сызылган тилдик бирдиктер – объектилик катыштагы сөздөр.

Синтаксистик катыштын экинчи бир түрү - атрибутивдик катыштын негизин грамматикалык табияты жана мааниси жагынан заттык маанидеги сөздөр түзөт. Алар аныктагыч жана аныкталгыч элемент-бирдиктеринен турат да, аныктагычы багыныңкы түгөй, аныкталгычы багындыруучу түгөй болуп саналат: 1. Хутордон отуздай казак жазгы лагерге кетмек (М.Шол.). 2. Көйнөктүн кирип жууса кетет, көңүлдүн кирип айтса кетет (М.). Мисалдагы белгиленген сөздөр атрибутивдик катышты шарттады. Синтаксистик катыштын бул түрүнүн да грамматикалык маанилик ички өзгөчөлүктөрү бар.

Синтаксистик катыштын үчүнчү түрү болуп саналган бышыктоочтук катыш да багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдөн уюшулат: 1. Уркуя чогулушта жакшы сүйлөдү, - деди райондун өкүлү (Н.Б.). 2. Сыртта гүлүн жаңыдан ачкан алча көрүндү (К.Жус.).

Бышыктоочтук катыштагы бышыкталып жаткан сөздөрдүн ар кыл касиетин айкындоо жагынан, сүйлөмдүн башка айкындооч мүчөлөрүнө караганда, маселен, аныктооч мүчөлөр толуктооч мүчөлөргө караганда, бышыктооч мүчөлөрдүн синтаксистик аткарган милдети алда-канча кеңири да, ар кыл да келет (А.Жапаров. 1979: 171). Мунун себебин андагы грамматикалык каражаттардын лексика-семантикалык мүнөздөрүнөн, байланышуу жолдорунан жана түгөйлөрүнүн грамматикалык маанилик уюшулушунан көрүүгө болот.

Сүйлөмдүн белгилик касиетин, тилдик татаал кубулуш экендигин камсыздоочу жана көрсөтүүчү объектилердин бири – синтаксистик катыш принциби. Мунун маани-маңызын, сүйлөм тутумундагы кызматын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачпай туруп, сүйлөмдүн семантика структурасын толук сыпаттоого мүмкүн эмес. Ошондуктан синтаксистик катыштагы элемент-бирдиктер сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасында өз орду бар факторлордун бири болуп саналат. Бул оюбузду бекемдөө үчүн жана сүйлөмдүн семантика структурасындагы синтаксистик катыштын ордун, аткарган функциясын бышыктоо үчүн, бир

катар окумуштуулардын биздин көз карашка жалпысынан туура келген пикирлерин белгилей кетели: «Башка ар кандай структуралар сыяктуу эле, сүйлөмдүн семантикалык структурасы элемент-бирдиктердин ортосундагы тармактанган ички көз карандылыктар жана мамиле-катыштар орун алган белгилүү бир бүтүндүк» (Ю.Степанов. 1966: 117-118). «Катыш фактору сүйлөмдүн жалпы семантикасын калыптандырууда жана бирдей сырткы формага ээ структураларды ажыратууда таяныч факторго айланат» (Арютунова Н.Д. 1976: 35). «Семантикалык структура - маанинин жалпыланган элементтеринин байланыш-катыш системасы» (Н.Ю.Шведова. 1974: 113). Сүйлөмдүн семантика-структурасын ачуу үчүн андагы элементтердин спецификасын, алардын уюшулушун жана карым-катыш мүнөзүн аныктоо зарыл (И.К.Ахматов. 1983: 74). Чынында эле, ар бир сүйлөмдүн мааниси – семантикалык структурасы компоненттердин эки гана түрүнөн: сүйлөмдөгү сөздөрдүн жеке лексикалык маанилеринен жана ошол лексикалык маанилердин ортосундагы синтаксистик катыштардан турат» (Кыргыз тили жана адабияты журн. 2005: №9, 105). Бул пикирлер менен катар өз учурунда синтаксистик катыш маселесине анча назар салынбай, синтаксистик катыш көйгөйүнө караганда синтаксистик байланышка көбүрөөк көңүл бурулуп, же алар менен айырмасыз бирдей түшүнүктө каралып, же сөздүн семантикалык функциясына алмашылып келгендиги белгилүү. Ошондой болсо да, жогорудагы синтаксистик катышка карата айтылган окумуштуулардын көз караштарынан улам, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы синтаксистик катыштын маанилүүлүгү, аткарган функциясы, алган орду боюнча тил илиминде мурдатан сөз болуп келгендигин байкоого болот. Албетте, синтаксистик катыштын сүйлөм тутумундагы табиятын ачууда ар түрдүү көз караштардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Булардын ичинен: «Чынында эле ар бир сүйлөмдүн мааниси - семантикалык структурасы компоненттердин эки гана түрүнөн: сүйлөмдөгү сөздөрдүн жеке лексикалык маанилеринен жана ошол лексикалык маанилердин ортосундагы синтаксистик катыштардан турат,» - деген ойго негизинен кошулууга болбойт. Мында сүйлөмдүн семантика структурасы анын тутумундагы компоненттер аркылуу гана жүзөгө ашырылат деген пикир ачык туюндурулду. Биздин түшүнүгүбүздө сүйлөмдүн семантика-структура маселеси алда-канча кеңири болууга тийиш. Биринчиден, сүйлөмдүн семантикалык структурасы анын тутумундагы элементтер менен гана, өз сөзү менен бышыктаганда, «компонеттердин эки түрү» аркылуу гана аныкталбайт. Сүйлөмдүн семантика структурасында «сүйлөм» аттуу «кит» бар. Ал түзүлүшү, синтаксистик-семантикалык мазмуну, типологиялык мүнөзү ж.б. боюнча аныкталып, шексиз түрдө, сүйлөмдүн семантикалык структурасында каралат. Экинчиден, эч кандай эки түрдөгү компоненттерге ээ эмес, жеке сөздөн турган «атама сүйлөм»

деген да объект бар. Анын табиятын семантика-структура сызыгынан сырткары карай албайбыз. Бирок кантсе да, кандай гана өнүгүү болбосун, ар кыл багыттагы иш аракеттерге, көз караштарга туштукпай койбойт. Алар аркылуу аныкталат, такталат, бекемделет. Негизинен бул көз караштын түпкүлүгүн жокко чыгарууга болбойт.

3. Синтаксистин негизги объектилеринин бири - сүйлөм. Сүйлөмдүн грамматикалык табияты негизинен түзүлүшү жана айтымдык өзгөчөлүктөрү боюнча аныкталат. Сүйлөм түзүлүшүн уюштуруп турган бөлүктөрдүн бөтөнчөлүктөрүнө, маанилик туюундурулуш ыгына жараша, ошондой эле синтаксистик категориялардын катышына карата жөнөкөй жана татаал сүйлөм болуп эки негизги түргө бөлүнөт. Булар өз кезегинде ички мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу, т.а., баш мүчөлөрүнүн сүйлөм тутумунда катышып турушуна жалпы эле сүйлөм мүчөлөрүнүн толук, толук эмес болушуна, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланыштуу жолдоруна, алардын маанилик мүнөзүнө карай өз ич ара дагы башка түрлөргө ажырап классификацияланат. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн табияты сүйлөм мүчөлүк милдет аткарган сөздөр менен жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр менен да уюшулуп, алардын негизинде келип чыккан өзгөчө сүйлөм түрлөрүн шарттайт. Бул аркылуу тилде сүйлөмдүн түзүлүш мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири экендигин көрүүгө болот. Бир жөнөкөй сүйлөм экинчи бир кеңи-тилген, же татаал сүйлөмдүн уюшулушунда база болуп, уютку болуп кызмат аткарат: 1. Мен келдим. 2. Мен шаардан келдим. 3. Мен шаардан кечээ келдим. 4. Мен келдим, иш бүткөн жок ж.б. Мисалдагы 1-жөнөкөй сүйлөмдүн базасында 2-жана 3-жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кеңейтилген, конкреттештирилген түрлөрү келип чыкса, 4-сүйлөм 1-сүйлөмдүн негизинде татаал сүйлөмгө айланды. Ырасында, ар бир сүйлөм өзүнчө түзүлүштүк бүтүндүктө, маанилик ажырымдык түшүнүктө уюшулуп калды.

Татаал сүйлөмдүн табияты болсо, эки, же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маани жактан да, структуралык жактан да бир бүтүнгө биригиши, айланышы аркасында шартталат да, биринчи деңгээлдеги синтаксистик категориялардын өз ара катыш базасында турат (А.Жапаров. 1979: 13). Негизинен сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүндө жөнөкөй жана татаал, бир составдуу жана эки составдуу, кемтик жана толук, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр сыяктуу маселелер каралат да, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү териштирилет. Айтымдык табияты боюнча жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөр деп бөлүштүрүлөт да, маанилик мүнөзү жагынан ар кыл өзгөчөлүктөргө ээ болуп тургандыгын көрсөтөт. Жалпысынан сөз болгон бул маселелер жана алардын ар биринин ички мүнөздүү өзгөчөлүктөрү тууралуу салттуу грамматикада көптөгөн илимий-

изилдөө иштери жүргүзүлүп келгендиги маалым. Ошондуктан биздин илимий-иликтөөбүздүн багытына тууралап буларга учкай гана токтолдук.

Аталган пункттардан улам, тилдин татаал кубулуш экендигин анын негизги бирдиги болгон сүйлөмдүн мисалында көрсөтүүгө туура келди. Анткени бул бөлүмдөгү биздин иликтөөбүздүн негизин түзгөн «семантикалык структуранын» башаты дал ушул маселелерден өнүп чыгат.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасын анализге алууда анын алгачкы баскычын жогорудагы маселелер түзөрүн, ал грамматикалык талдоодон башталарын Н.Ю.Шведова (1974: 107), В.Г.Адмони (1976: 6), О.И.Москальская (1974: 46), Т.Б.Ульянова (1974: 4), И.Х.Ахматов (1983: 116) сыяктуу окумуштуулар белгилеп келишкен. Алар сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоодо салттуу грамматиканы биринчи баскыч деп эсептеп, андан соң, сүйлөмдүн синтаксистик моделдериндеги лексикалык орундук толуктоолорду, сүйлөмдүн маанилик структурасындагы жана семантикалык компоненттердин калыптанышындагы маселелерди карашат. Синтаксистик окуунун эң зарыл маселеси катары жеке тилдердеги сүйлөмдүн синтаксистик жана семантикалык моделдеринин тизмелерин түзүүнүн, ачык айкындуулугун камсыздоону көпчүлүк окумуштуулар колдоого алышкан да, ушул багытта иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Ушундан улам, XX кылымдын 70-жылдарынан баштап, айрыкча, сүйлөмдүн семантикалык структурасына олуттуу көңүл бурулуп, теориялык эмгектер жарала баштайт. Бул багыттагы илимий-изилдөөлөрдүн чордон-негизин түзгөн Б.Г.Гактын (1979), Г.Б.Алисованын (1971), И.Х.Ахматовдун (1983), В.С.Храковскийдин (1973), В.В.Богдановдун (1977), Б.Тойчубекованын (1983), И.П.Сусовдун (1973), Н.Д.Арутюнованын (1976), Т.П.Ломтевдин (1979), С.Н.Абдуллаевдин (1992), ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектерин баса белгилөөгө болот.

Илимий изилдөөлөрдө сүйлөмдү татаал тилдик белги катары кароо менен, анын семантикалык структурасын ар кыл көз караштардан туруп, ар тараптуу талдоолорго алышат. Мында биринчи кезекте, сүйлөмдүн семантика структурасынын маңызы, андагы тилдик элемент-бирдиктердин маани-мазмундук мүнөзү, байланыш, катыш өзгөчөлүктөрү, алардын номенклатурасы, типологиясы, семантика-структуралык моделдештирүү, мазмун жана форма маеселелери каралат. Сүйлөм татаал тилдик белги катары эки тараптуу: форма жана мазмун жагынан мүнөздөлөт. Сүйлөмдүн формасы жана мазмуну бел-гилүү структурада болот. Предикативдик тилдик белги катары сүйлөмдүн толуктугу, бүтүндүгү, ар тараптуулугу эске алынып, ал мазмундук жана формалык жактары менен шартталат. Методологиялык принциптин тартибинде сүйлөмдү семантикалык-структуралык талдоого алууда, анын негизин мазмун менен форма түзүп

тургандыгын, алар диалектикалык ажырагыс байланышта караларын көңүл борбо-рунда тутуу керек. Экинчи жагынан, мазмун менен форманын жаралышы тилдик компоненттерге көз каранды болоору өтмө катар ички түшүнүктү шарттап турат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо андагы семантикалык компоненттердин (элемен-бирдиктердин) сүйлөмдө алган ордуна, мүнөзүнө, лексикалык табиятына, байланыш, катышына, функциясына айрыкча маани беришет. Арийне, азыркы тил илиминде семантикалык компоненттердин функциясын такталган, далилденген, башкача айтканда, бир нукка салынган универсалдуу системасы жок. Ушуга байланыштуу бир катар илимий эмгектерде семантикалык компоненттердин функциясын ар түрдүү аталыштар менен ар түрдүү мүнөздөп жүрүшөт. Атап айтканда, В.Г.Гакта муну актант деп атап, жети түрүн көрсөтсө, Н.П.Сусов семантикалык функциянын, же релятеманын сегиз түрүн келтирет. Семантикалык структуранын орус тилиндеги үч мүчөлүү конструкциясын И.В.Альтман алты мүчөлүү конструкция деп киргизет. Т.Б.Алисова менен В.В.Богданов белгилүү каражаттар менен берилүүчү семантикалык функциянын он төрт түрүн келтиришет. У.Л.Чейф семантикалык катыштын жети түрү жөнүндө жазып, алардын зарылдыгын белгилейт. Ч.Филлмордун акыркы эмгегинде семантикалык жөндөмөлөрдүн: агенс, субъект, кабыл алуу, адресат, курал, объект, булак, максат, орун, мезгил түрлөрү сунуш кылынарын В.Б.Касевич белгилейт. Ю.Д.Апресян семантикалык валенттүүлүктүн 25 түрүн аныктайт. Ал көрсөтүлгөн валенттүүлүктүн тизмеси толук эместигин, аны дагы көбөйтүүгө мүмкүн экендигин айтат да, алардын жардамы менен сүйлөмдүн кеңейтилген, тереңдетилген структурасын ачып берүүгө боло тургандыгын ишенимдүү билдирет. Бул маселенин лингвистикалык адабияттарда мындан да көп түрү белгилегендигин көрсөтүүгө болот. Маселен, Н.Н.Леонтьева семантикалык мамилелердин 50 түрүн аныктайт. Н.Н.Арват сүйлөмдүн семантикалык структурасынын өзгөчөлүү компонентти сунуш кылат. Семантикалык компоненттердин эң туурасы да, эң ишенимдүүсү да, эң далилдүүсү да Арваттыкы болуп саналат. Сүйлөмдүн семантикалык компонент катары ал предикатты, субъектини, объектини, атрибутту жана ал-абалдын, же кыймылдын конкретизаторун сунуш кылат да, аталган семантикалык компоненттердин ар бири өздөрүнчө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү алып жүрөрүн көрсөтөт. Сүйлөмдүн семантикалык структурасы маселесине арналган көптөгөн эмгектерди кеңири жана ар тараптуу талдоого алган И.Х.Ахматов мындай көз караштарды салыштыра келип, алардын ар түрдүү аталыштарын жана ар кыл сандык көрсөткүчтөрүнүн келип чыгыш себептерин көрсөтүп, объективдүү баа берип, булардын ичинен ынанымдуусу катары Н.Н.Арваттын көз карашынын тууралыгын (1983: 68-70) белгилейт. Н.Н.Арваттын

бөлүштүрүүсүн колдоого алган И.Х.Ахматов сүйлөмдүн маанилик түзүлүшүндөгү семантикалык компоненттерди жана алардын ар бирине тиешелүү маанилик өзгөчөлүктөрдү эскертүү ме-нен предикат-субъект-объект-конкретизатор-атрибут тартибинде (1983: 112) берет. Чынында, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги факторлор катары алынган семантикалык компоненттердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү алардын ортосундагы катыш-мамилелер аркылуу аныкталат. Субъектинин субъектилик, объектинин объектилик, предикаттын предикаттык касиети жалпы маанилеринен сырткары (жалпы маанилер сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүндө деле ачык билинип турат), алардын ички манилери, мүнөздөрү өздөрү менен грамматикалык байланышта, синтаксистик катышта турган компоненттердин сапат-касиетинен да келип чыгат:

Асан үйдөн келди.

Асан үйгө келди.

Шарттуу алынган бул эки сүйлөм грамматикалык түзүлүштөрү боюнча эки составдуу жөнөкөй сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрүнүн (ээ-бышыктооч-баяндооч) катышы боюнча да окшош. Сүйлөмдүн келди, келди этиштик баяндоочтору кыймыл-аракеттик жалпы маанилери жагынан бири-биринен негизинен эч айырмасыз. Бирок сүйлөмдүн семантикалык структурасында келди, келди компоненттери предикат катары Асан, Асан субъектилери, үйдөн, үйгө объектилери менен катышта туруп, кыймыл-аракеттик маанилеринин белгилүү бир өзгөчөлүктөрүн шарттайт. 1-сүйлөмдөгү келди предикатынын кыймыл процессии кай-дан башталгандыгын үйдөн объектисинин негизинде так билдирип турса, 2-сүйлөмдөгү келди предикаты 1-сүйлөмдөгү келди предикаты менен кыймыл-аракеттик маанини туюндурушу жана формасы жагынан эч айырмасыз келсе дагы, кыймыл процессинин кайдан башталгандыгы таптакыр белгисиз. Экинчиден, 1-сүйлөмдөгү үйдөн объектилик катыштагы компоненти келди этиштик предикатына багыныңкы абалда туруп, кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирсе, 2-сүйлөмдөгү үйгө объектилик катыштагы компоненти келди этиштик предикатына багыныңкы байланышта келип, кыймылдын багытын ачык көрсөттү.

Ошондой эле тилде сырткы түзүлүшү жагынан окшош келген сүйлөмдөр колдонулат: 1. Жан кирди. 2. Түн кирди. 3. Асан кирди. 1-жана 2-сүйлөмдөрдө кыймылды аткаруучу субъект катышкан жок. Субъектини катыштыруунун зарылдыгы да жок, так айтканда, мындай сүйлөмдөрдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүгү кыймыл-аракетти аткаруучу субъектини талап кылбайт. Б.Тойчубекова: «Булар сырткы формасы боюнча эки составдуу сүйлөмдөргө окшош өңдөнүп турганы менен, кыймыл-аракетти, ал-абалды, кыймылдык белгини алып жүрүүчү жандуу заттар менен эч кандай жакындыгы жок. Алар аркылуу

жаратылыштын бир көрүнүшү, өзүнчө бир бүтүн процесси гана баяндалат. Мына ошону үчүн буларда кыймыл-аракеттин, белгинин субъектиси жок. Дегеле мындай сүйлөмдөр кыймыл-аракеттин, белгинин субъектисине ээ эмес» (Б.Тойчубекова, 1983: 23-24),- логикалык объективдүү баа берет. Бул ойду толук кубаттоого болот. Кошумчалай турган нерсе, Жан кирди. Түн кирди сыяктуу структуралык түзүлүштөгү сүйлөмдөр предикаттан гана турат. Сүйлөм тутумундагы: жан, кирди; түн, кирди компоненттери өз ара ажырагыс байланышта келди да, лексика-семантикалык бир бүтүндүктү түздү - Жанданды. Караңгыланды. Компоненттердин ширешүүсү дал ушул лексика-семантикалык бир бүтүндүктү уюштуруп, предикативдик мүнөздү жаратты. Натыйжада Асан кирди сүйлөмдөрүнөн айырмаланган семантикалык-структуралык түзүлүштү шарттады. 1. Жан кирди. 2. Түн кирди сыяктуу сүйлөмдөрдүн лексика-семантикалык бир бүтүн-дүгүн суроо берүү менен да тактасак болот: -Эмне болду? -Жан кирди. -Эмне болду? -Түн кирди. 3-сүйлөмдөгү (Асан кирди.) кирди сөзү жандуу заттын ачык кыймыл-аракетин жекече лексикалык мааниси аркылуу туюндуруп турат. Ошон үчүн өз алдынча суроого жооп болуп түшө алат: - Асан эмне кылды? - Асан кирди. Бул сүйлөм – эки составдуу жөнөкөй сүйлөм. Кыймыл-аракеттин аткаруучу субъектиси – Асан, кирди-предикат. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке мүнөздүү суроолордон да алардын семантикасындагы өзгөчөлүктү байкоого болот. 1-2-сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке эмне кылды? деген суроону коюуга болбойт. Анткени, эмне кылды? деген суроо жандуу заттын гана кыймылдык маанисин аныктоочу суроо. Дагы бир белгилей кетчү жагдай, 1-2-сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин, ал-абалдын аткаруучу субъектилери катышпастан, жандын жана түндүн кыймылы гана туюндурулгандыктан, кирди сөздөрү түн жана жан сөздөрүн өздөрүнө сиңирип алгандай. Муну айтып жатканыбыздын жөнү, аталган сүйлөмдөрдө жан жана түн зат атооч сөздөрү катышып турса да, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмуну кыймыл-аракеттик мааниге оодук болуп турат. Сүйлөмдүн ушул мазмунунда, ушул түзүлүшүндө аларга мүнөздүү мындай жалпылыктарды: а) сырткы түзүлүш формасы боюнча окшоштугун; б) кыймылдык процессти туюндургандыгын; в) кыймыл-аракетти аткаруучу субъектилердин катышпастыгын; г) лексика-семантикалык бүтүндүктөгү биримдигин көрсөтүүгө болот. Бирок бири-биринен айырмасыз көрүнгөн бул кыймыл процессинде, компоненттеринин ажырагыс биримдигин шарттаган карым-катышында кандайдыр бир семантикалык өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин баамдоого болот: а) 1-сүйлөмдөгү кирди компоненти нерсенин кыймылынын абалын атаса, 2-сүйлөмдөгү кирди компоненти аркылуу жаратылыштык көрүнүштүн кыймылы аталды. б) 1-сүйлөмдө ошол учурда пайда болгон кыймыл, 2-сүйлөмдө дайыма болуучу кыймыл. Тилдин коммуникативдик функциясында, пикир алышууда ойду билдирүүнүн ар

түрдүү жолдору колдонулат. Алардын ар түрдүүлүгү айтымдык өзгөчөлүгү боюнча да аныкталат. Айтылыш ыгына карай сүйлөмдүн маанилик типтеринин келип чыгышы да ушундан улам болуп саналат. Кыргыз тилинин материалдарында айрым учурларда жогорудагыдай сырткы формасы боюнча окшош түзүлүштөгү сүйлөмдөр гана учурабастан, сүйлөмдүн структурасындагы компоненттердин санынын бирдейлиги, ошол эле сөздөрдүн пайдаланылышы, байланышуу жолдорунун окшоштугу боюнча да эч айырмасыз түзүлүштөгү сүйлөмдөр колдонулат. Чынында, эч айырмасыз көрүнүшү мындай сүйлөмдөрдү бир сүйлөм катары кароого негиз берет:

Айылга барышым керек.

Айылга барышым керек.

Келтирилген сүйлөмдөр бир сүйлөмдүн кайталанышы болуп калгандай кабыл алынат. Арийне, айтылыш максатына, айтылыш өзгөчөлүгүнө жараша ал сүйлөмдөр семантикалык структурасы боюнча бири-биринен олуттуу айырмаланган сүйлөмдөр болуп саналат. 1-сүйлөмдө айылга сөзүнө логикалык басым түшүрүлүп айтылды да, сүйлөмдүн структурасында конкретизатор, синтаксистик планда бышыктоочтук милдетти аткарды. Барышым керек татаал этиши грамматикалык маанилик бир бүтүндүктө баяндоочтук кызматты аткарып, логикалык планда предикат катары келди. Эки гана сүйлөм мүчөсү катышты: бышыктооч+баяндооч. Сүйлөмдөгү барышым керек татаал этиштик предикатынын семантикасынын негизинде мен субъектисинин кыймыл-аракетин ачык билдирди. Мындай шартта, Мен айылга барышым керек деген сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмуну келип чыгат. Ал эми Айылга барышым керек 2-сүйлөмдө логикалык басым барышым сөзүнө түшүрүлүп айтылгандыктан, сүйлөм мааниси өзгөрүүгө дуушарланып, Менин айылга барышым керек деген мазмундагы сүйлөмдү шарттады. Натыйжада биринчи Айылга барышым керек сүйлөмү Мен айылга барышым керек сүйлөмүнүн, экинчи Айылга барышым керек сүйлөмү Менин айылга барышым керек сүйлөмүнүн мазмундары менен шартталган. Эң башкысы, мындай мазмундагы сүйлөмдөрдүн жаралышы ошол сүйлөмдөрдүн айтымдык өзгөчөлүктөрүнө негизделгендигин баса белгилеп коюу керек. 1-сүйлөмдөгү барышым сөзү керек сөзү менен лексика-семантикалык бир бүтүндүктө келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарып, субъектинин нагыз, ачык кыймыл-аракетин туюндурса, 2-сүйлөмдөгү барышым жана керек компоненттери 1-сүйлөмдөгүдөй биригип бир бүтүндүктө келип, бир эле сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткарабастан, алар жекелик мүнөздөгү өз алдынчалуулукка ээ, барышым компоненти - грамматикалык ээ, керек компоненти – баян-дооч. Мында баруу зарылдыгы баса белгиленип, сүйлөм маз-мунунун өзөгүн, негизин ээлеп турган компонент катары функция аткарды. 1-сүйлөмдө эки

компонент (айылга+барыш керек) катышса, 2-сүйлөмдө үч компонент (айылга+барышым+керек) бар. Б.Тойчубекова ушул жана ушул түзүлүштөгү сүйлөмдөргө анализ берип келип, сүйлөм ээси – барышым компонентине карата пикирин мындайча билдирет: «Мындагы сүйлөмдүн ээси болуп турган кыймыл атоочтун аягындагы таандык мүчө өзү уланып турган сөздү реалдуу субъектиге айландырат, б.а., биринчи жакка таандык болгон кыймыл-аракеттин процесси, же аты сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарат да, грамматикалык ээнин эмнеге дуушарланарын, ал-абалын көрсөткөн керек сөзү сүйлөмдүн баяндоочу болот. Мындай учурда керек сөзү туз ке-рек, нан керек деген сүйлөмдөрдөгү баяндоочтордой болуп колдонулат. Ал эми сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарып турган аныктоочтук айкаштын илик жөндөмөсүндөгү биринчи компонентинин сүйлөмдө катышып турушу деле анчалык роль ойнобогондуктан, ал айрым учурда сүйлөмгө катышпай да калат, анткени таандык мүчө жалганган бөлүк (аныкталгыч) анын жоктугун билгизбестен, сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарып кала берет. Анын материалдык мааниге ээ болуп туруучу сапаты ушунда» (Б.Тойчубекова. 1983: 32). 1-сүйлөмдөгү айылга компоненти барышым керек татаал этиштик предикаты менен синтаксистик катышта туруп, кыймыл-аракеттин багытын билдирсе, 2-сүйлөмдөгү айылга компоненти барышым компоненти менен синтаксистик катышта туруп, кыймылдын аты аталган логикалык субъектинин (барышым) багыттык орду катары келди. Ал эми логикалык субъекти - барышым предикат -керек менен синтаксистик катышта келип, ошол учурдагы зарылдык катары туюндурулду.

Демек, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы кандай гана компоненттер болбосун, аң-сезимдеги ойдун туюндурулушуна ылайык, өз ара байланышта, катышта уюшулуп, айрым шарттарда, грамматикалык бирдей формада келсе да, айырмалуу маани өзгөчөлүктөрдү жаратуу менен, белгилүү бир максат-мүдөөгө багытталат. Семантикалык компоненттердин карым-катышы, байланыш мүнөзү, логикалык биримдүүлүгү, системалуулугу, интонациялык-айтымдык жабдылышы, белгилүү бир максаттык функциясы структуралык бүтүндүктү түзөт. Айрым окумуштуулардын: «Башка структуралардай эле, сүйлөмдүн семантикалык структурасы анын элементтеринин ортосундагы мамилелерден жана чырмалышкан көз карандылыктардан турган бүтүндүк» (Ю.Степанов. 1966: 117). «Ошондуктан сүйлөмдүн семантикалык-структуралык спецификасын ачып берүү үчүн компоненттердин спецификасын, алардын уюшулушун жана карым-катыш мүнөзүн аныктоо зарыл. Бул үчүн аталган элементтердин кантип калыптангандыгын билүү керек. Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын калыптанышы кандай татаал болсо, анын элементтеринин жаралышы да ошончолук татаал» (И.Х.Ахматов. 1983: 74). «Бардык

синтаксистик структура сүйлөм тутумундагы элементтердин байланышынын саны менен гана эмес, байланышынын мүнөзү боюнча да аныкталат» (Г.А.Золотова, 1973: 14), «Сүйлөмдүн семантикалык структурасы семантикалык компоненттерден: предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибуттан турат. Булар компоненттердин жөн гана жыйындысы эмес, а өз ара түркүмдөшкөн мүнөзгө ээ жыйынтыктуу синтез» (С.Н.Абдуллаев. 1992: 10), - деп айткандары өйдөдөгү биздин көз карашты бекемдеп турат.

Ошентип, сүйлөмдүн семантикалык структурасынын калыптанышы, анын негизи: 1) сүйлөм тутумундагы семантикалык компоненттери, алардын функциялары; 2) сүйлөм түзүлүшүндөгү компоненттердин грамматикалык байланышы, синтаксистик катышы; 3) сүйлөм компоненттеринин синтаксистик позициясынын спецификасы жана бул позицияны категориалдык-лексикалык толуктоо; 4) сүйлөм компоненттеринин өз ара мамилелеринин, катышынын таасири, жыйынтыктары, алардын мүнөзү; 5) лексикалык жана синтаксистик семантиканын өз ара аракеттенишүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат.

§2. Макал текстинин семантикалык структурасына жалпы мүнөздөмө

Макал - сүйлөм түзүлүшүндөгү текст. Ошон үчүн ал эң кыска көлөмдө уюшулуп, өз ичине кадыресе сүйлөмдүк мазмунду эмес, тексттик ойду камтып турат. Мындагы тексттик ой түз түшүнүгү менен катар, кыйытма, саласал түшүнүктөрдү - алардын айкалышкан чегиндеги ойду, же бир катар кыйытма туюнтмалардан турган подтексттик ойду туюндурат. Муну ачык жана кеңирирээк түшүнүү үчүн, шарттуу түрдө Быйыл кыш катуу болот кара сөз түрүндөгү кадыресе сөздү алсак, мында быйыл кыштын суук болору жөнүндө кабар берилди. Бирок кабардын айланасында белгилүү бир бүткөн ой айтылган жок. Сүйлөм кандайдыр бир белгилүү ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондуктан, ал кабар сүйлөмдүк мазмун аркылуу чагылдырылды. Ушул сүйлөмгө байланышкан ойду жаратуу үчүн, ага маанилик байланышы бар сүйлөмдөрдү улоо менен аны, ойду туюндурган текстке айландырууга болот. Негизинен текст кайсы бир максат-мүдөөгө багытталып, бир канча сүйлөм, же бүтүндөй сүйлөмдөр системасы аркылуу жүзөгө ашырылган болот. Маселен, Быйыл кыш катуу болот. Аба ырайынын кескин өзгөрүшүнөн улам, кыштын суук болоору сезилүүдө. Ошондуктан кышка азыртадан даярдануу керек... деп, андан ары маани улай баштасак, кышка тиешелүү белгилүү бир ой айтыла баштаган болот. Ал эми макал жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө гана келип, ошол калыбында башталбай жатып бүтөт. Кадыресе сүйлөмдөн түзүлгөн тексттердей болуп, ойду ишке ашыруучу андан ары

маани улоочу сүйлөмдөрдү талап кылбайт. Талап кылынуучу түшүнүк маанилердин баардыгы бир сүйлөмгө батырылып берилген. Бир сүйлөм көлөмүндөгү макал текстинде олуттуу жана омоктуу ойдун сыйдырылып берилиши макалдын спецификасына байланыштуу болуп саналат. Анын спецификасы баарыдан мурда аз сөздүүлүккө негизделген. Ушуга байланыштуу тексттик ойду билдирүү функциясын аткарып жаткан, дагы бекемдеп айтканда, тексттик ойдун калыптанышын, жаралышын теске салган аз сандагы компоненттердин сүйлөм структурасындагы семантикалык көлөмүнүн көбөйүшүнө, чоңойушуна, жайылышына алып келет. Мунун өзү макалдын семантикалык структурасындагы компоненттердин ички катыш биримдигин, семантикалык жылыштарга ээ болуусун, ойду билдирүүдөгү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигин, айрым сөз айкаштарынын лексикалык бир бүтүндүккө биригүүсүн, позициялык ордун, сапаттык мүнөзүн, тике жана кыйытма маанилердин катмарлануусун шарттайт. Макалдын семантикалык-структуралык бүтүндүгү, кадыресе сүйлөмдөрдөн болгон маанилик түзүлүшү ушул өзгөчөлүктөрү аркылуу аныкталат. Адатта кадыресе сүйлөмдөгү компонент жеке керт башына тиешелүү болгон конкреттүү лексикалык маанисинен (айрым шарттарда башка компоненттер менен синтаксистик катышынын байланышынын негизинде пайда болгон конкреттүү лексикалык маанисинен алыстап кетпеген кошумча маанилерди билдиргенине карабастан) негизинен четтеп кетпейт, же ошол лексикалык маанисинен сырткаркы маанилерди кошо туюндурбайт, кошумчалай айтсак, кадыресе сүйлөмдөгү бир компонент бир лексикалык маанини туюндурдуу мүмкүнчүлүгүнө гана ээ: 1. Мен мектепте окуйм. Бул жөнөкөй сүйлөмдө: Мен, мектепте, окуйм деген үч компонент катышты - Мен I жактагы кыймыл-аракеттин аткаруучу субъектиси, лексикалык-грамматикалык мааниси боюнча ат атооч сөз. Сүйлөм тутумунда мектепте окуган адам мен экендигин билдирген лексикалык мааниден сырткаркы мааниге ээ эмес. Мектепте компоненти кыймыл-аракеттин аткарыла турган ордун көрсөтүү да, предикат менен синтаксистик катышта туруп, ушул формасындагы (мектепте) маани-синен бөлөк лексикалык маанини туюндурган жок. Окуйм компоненти сүйлөм структурасындагы субъектинин кыймыл-аракетинин ал-абалын, ал кыймылдын кайда аткарылгандыгын билдирген предикат катары келип, I жактык иш аракетти туюндурду. Сүйлөм тутумундагы катышкан бул компоненттердин синтаксистик байланыш, синтаксистик катыш мамилелеринин негизинде Менин мектепте окуурум жөнүндөгү сүйлөмдүк мазмундан тышкаркы, экинчи бир кошумча туюнтмаларды, түшүнүктү билгизүү функциясын аркалай алган жок. Сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмуну муну максат да, талап да кылбайт. Албетте, сүйлөмдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүгүн шарттоочу белгилердин бар экендиги анык. Бул башка кеп.

Ал эми макалдагы компоненттердин өз ара аракетке келүүлөрү, бири-бирине тийгизген таасирлери макалдын семантикалык-структуралык түзүлүш өзгөчөлүктөрүн шарттоодо негизги ролду ойнойт. Кандай гана макал болбосун, андагы компоненттердин катыш-биримдигинин түпкүлүгү, семантикалык-структуралык бүтүндүгү акыл-наасат мүнөзүндөгү бүтүм-жыйынтыкты билдирет. Дал ушул бүтүм-жыйынтыкты, б.а., макалдын макалдык табиятын жаратуудагы, шарттоодогу негизги өбөлгө-себептердин бири катары төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Макал тутумундагы айрым компонент, же компоненттер туюндурган лексикалык маанисинен башка кошумча маанилерди алып жүрүү милдетин өтөйт. Бул учурда тиешелүү элемент-бирдиктердин синтаксистик катышынын негизинде ошол компонентте семантикалык катмарлануу процесси жүрөт да, жалпы макал мазмунуна тарайт. Мындай функцияны аткаруу менен, биринчиден, макалдын көркөм табитинин жаралышына өбөлгө түзсө, экинчиден, сүйлөмдүк мазмундан макалдык мазмунга айландыруучу процессти жүргүзөт.

1. Эл кулагы – элүү.
2. Адам болуу - арзан,
адамды билүү - кымбат.
3. Басыгын бузган ат аксайт,
алкымын бузган эр аксайт.
4. Ак ийилет, бирок сынбайт.

Келтирилген мисалдардагы элүү; арзан, кымбат; алкымын бузган, аксайт; ак, ийилет, сынбайт компоненттери семантикалык жылыштарга дуушарланды. Булардын ичинен Эл кулагы – элүү жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалга токтололу. Макал тутумундагы элүү сөзү лексикалык мааниси боюнча ондук цифралардын катарындагы конкреттүү сандык түшүнүктү билдирет. Ага 1 санын кошуп, же андан 1 санын алып койсок, өзүнүн сандык маанисинен ажырайт. Ошон үчүн ал конкреттүү лексикалык мааниге ээ. Макал түзүлүшүндө атоочтук предикат. Эл кулагы субъектиси менен катышта туруп, алардын синтаксистик катышынын негизинде, бири-бирине тийгизген ички маанилик таасиринин натыйжасында элүү предикаты конкреттүү сандык түшүнүктү туюндурбастан, ошол сандык түшүнүгү аркылуу башка бир максат-мүдөөнү көздөп колдонулду. Ал максат-мүдөө Эл кулагы-элүү макалынын жалпы мазмуну аркылуу төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмаларды жүзөгө ашырды. Аны шарттуу түрдө эки топко бөлүп көрсөтүүгө болот: 1. Эл баарын көрүп турат. Элден эч нерсени жашырууга болбойт. Жашырган нерсең акыры бир күнү угулат. Ар бир кылган, ар бир жасаган ишиң ачык болсун. Сенин ишиңе эл тараза, эл сынчы ж.б. 2. Эл баарын угат. Элден абайлап иш кыл, абийириң ачылат. Элден сак бол ж.б. Чыныгы турмуштан иргелип, тажрыйбаланып чыккан көз караштар катары белгилүү болгон

бул эки топтогу кыйытма туюнтмалар макал текстинде жуурулушуп берилди да, акыл-насаат мүнөзүндө чагылдырылды, Макал текстиндеги мындай кыйытма туюнтмаларга негиз болгон элүү компоненти болуп саналат. Анткени элүү сандык түшүнүгүнөн өнүп чыккан көп, угат, абайла, сак бол, жашырууга болбойт өндүү бир нече маанилер бар. А тургай, Абайлап сүйлө, Баары угат, Сөзүнө, ишиңе сак бол ж.б. сыяктуу сүйлөмдүк тариздеги маанилерди да элүү предикаты каңкуулап турат. Мындай маанилер макал текстиндеги элүү компонентинин тулкусунда бир эле учурда жаралып, бир эле учурда реализацияга өтөт. Бул процессти семантикалык катмарлануу, семантикалык жылышуу деп түшүнүү зарыл. Тил илиминде полисемия - көп маанилүү сөз кубулушу да бар. Бул түшүнүк менен семантикалык катмарлануу кубулушун бир сызыкта, бир ченемде, т.а., бирдей кароого болбойт. Себеби көп маанилүү сөздөр өз алдынча туруп деле бир нече маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. «Сөздүн көп маанилүүлүгү дегенибиз, бир эле сөздүн бир нече мааниге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, сөз катары кызмат аткарган бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык оболочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Мисал келтирелик: Бир эле баш деген сөз төмөндөгүдөй маанилерди билдирет.: 1. адамдын, жаныбарлардын башы (орган); 2. Эгиндин башы; 3. ист. Начальник, башчы (жүз башы, кербен башы); 4. бир нерсенин жогорку бөлүгү, чокусу (тоонун башы, теректин башы); 5. бир нерсенин башталышы (суунун башы, иштин башы); 6. бир нерсенин учу (үч колу менен тууралган эттен бир алды); 7. адам, жан (адамдарды саноодо: биздин үй-бүлө беш башпыз); 8. даана (кээ бир нерселерди саноодо: бир баш пияз) ж.б.» (Ж.Мамытов. 1999: 114). Көп маанилүү сөздөрдүн кайсы маанилери жөнүндө сөз болуп жаткандыгы контекст ичинде ачыкка чыгат, конкреттештирилет. Ошондой эле жеке тургандагы абалынан алардын көп маанилүү сөз экендигин ажыратууга, баамдоого болот. Тилде бардык эле сөз контекст ичинде, айрыкча, көркөм кеп алкагында колдонулуш ыгына жараша семантикалык жылышууларга (маанилик катмарланууга) ээ болуулары толук мүмкүн. Демек, бул бир маанилүү сөздөргө да тиешелүү: «Убагында жумушка чыкпасаң, гезитинди окутам», - деген сүйлөмдөгү гезитинди сөзү бир маанилүү сөздөрдүн катарына кирет. Сүйлөмдүн структурасында ал семантикалык жылышууларга ээ болуп: чара көрүүнү, жооп кылууну, тарбиялоону туюндурду. Контекст тутумундагы семантикалык жылышууларга дуушарланган компоненттин бардык маанилери бир эле учурда пайда болуп, бир эле учурда реализацияланарын өйдөдө белгилеп өттүк. Ушуга байланыштуу анын кайсы бир маанисин негизги маани катары эсептеп, так кесе бөлүп көрсөтүү кыйын. Бул тууралуу Б.Усубалиев мындай дейт: «Мындай катмарлануу, өзгөрүү өтө кубулма келет, мына мындай өзгөрүлгөн экен деп, бир маанисин кармайын десең, ал ошол замат балыктай култ этип, колундан суурулуп чыгып кетет да, экинчи бир мааниси башын кылтыйтат, ал да карматпайт. Айтор, логикалык бир

алкакка кууп кирип, мына мобул сөз момундайча өзгөрүптүр, жаңы маанилери мына мобулар деп карандай түшүнүк менен санап берүү өтө кыйын, анткени ал кандай гана кубулбасын, маанилик жактан кандай гана тарамдалып кетпесин, психоэмоционалдык кандай гана нюанстарга ээ болбосун, бул касиеттеринин баары жуурулушуп келип бир эле маалда кыймылга келет.» Ушуга эле улай: «... бирок алардын баарынын тең эле маанилик деңгээли бирдей болбойт көрүнөт, айталы, түпкү мааниси толук болот, ал эми кайра жаралуудан кийинки маанилери ар кандай – бири түпкү мааниден кичине кемирээк, экинчиси жарым-жартылай эле мааниге ээ, үчүнчүсү жарым-жартыдан төмөн, айтор, кийинкилерден мына момундай маанини билдирип жатат деп бирөөнү так сууруп чыгууга болбойт жана жарым-жартылай маанилери бири-бирине жуурулушулуп, кошулуп отуруп, бирин экинчиси толуктап, толук кылып көрсөтөт» (Б.Усубалиев. 1994: 158). Адилет ой. Бирок макалдын семантикалык структурасында маанилик жылыштарга ээ болгон компоненттин түпкү мааниси салыштырууга алынып, аталып көрсөтүлүп, катмарлануудан келип чыккан маанилеринин бүтүндүгү негизги орунга чыгат, дал ошол маанилерге басым жасалат, ошол маанилерди туюндуруу максаты көздөлөт. Ушундан улам, жогоруда келтирилген мисалдардагы элүү сөзүнүн так цифралык көрсөткүчү эмес, андан өнүп чыккан көп, угат, абайла, сактан маанилери; арзан, кымбат сөздөрүнүн баалоо сапаты эмес, оңой, жеңил; оор, кыйын маанилери; аксайт компонентинин төкөрөндөө мааниси эмес, кемчилдик, баасы түшүү маанилери; ийилет сөзүнүн формасын өзгөртүүсү эмес, туруштук берүү, чыдоо; сынбайт формасын бузбоо эмес, туруктуулук, бекемдик маанилери жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, макалдар мазмунунда алар биринчи планга чыкты. Албетте, элүү, арзан, кымбат, аксайт, ийилет, сынбайт компоненттери салыштырууга, негизге алынып жаткандыктан, макалдын семантикалык структурасында алардын түпкү, баштапкы маанилери эске алынбай койбойт. Алар да бекеринен колдонулган жок, демек, белгилүү даражада роль ойнойт. Макалдын семантикалык структурасын аныктоодо компоненттердин маанилик катмарланууларга ээ болуусу шексиз түрдө көңүл борборунда болууга тийиш.

2. Макал табиятынын жаралышында ажырагыс сөз тизмегинин колдонулушу айрыкча мүнөздүү. Ажырагыс сөз тизмегинин аты айтып тургандай, контекст тутумунда анын түгөйлөрү бири-бири менен ажырабастан ширелишкен түрдө бирге берилет. Ушуга байланыштуу алар синтаксистик жактан бөлүктөргө ажырап мүчөлөнбөйт, сүйлөм тутумунда бир гана суроого жооп болуп түшүп, бир гана сүйлөм мүчөлүк милдетин аткарат, эркин сөз айкашынын составындагы сөздөр сыяктуу багыныңкы жана багындыруучу түгөй болуп ажыратылбайт. Бул жагынан алып караганда, туруктуу сөз айкаштарына жакын келет, бирок ажырагыс сөз тизмектери менен туруктуу сөз айкаштарынын табияттары таптакыр башкада болуп саналат. Туруктуу сөз айкаштары лексикалык бир

бүтүндүктү, бир гана маанини билдирип, өтмө мааниде колдонулуп, кепте мурдатан калыпташкан даяр материал катары белгилүү болсо, ажырагыс сөз тизмеги кепте түз мааниде эле колдонулуп, даяр материал катары келбестен, кырдаалга, шартка жараша контекст ичинде дароо уюшулат. Жалпысынан, ажырагыс сөз тизмеги сүйлөм тутумунда сөз сыяктуу эле кызмат өтөйт. Ошентсе да, сөз маанилеринин өркүндөтүлгөн, кеңейтилген формаларын өз ичине камтып тургандыгы анык. Ал эми сөз формаларынын өркүндөтүлгөн формалары макал табиятына ылайык келгендиктен, аларда ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулушу да баймабай:

1. Изденүү – ийгиликтин жолу.

2. Баш көбөйсө – ырыс,
кас көбөйсө – уруш.

Көпчүлүк бар жерде токчулук бар.

Көзүнө чөп салган - душмандыктын белгиси.

Адамдын көркү баш болот,
кабактын көркү каш болот ж.б.

Келтирилген мисалдардагы: ийгиликтин жолу; баш көбөйсө, кас көбөйсө, көпчүлүк бар жерде, душмандыктын белгиси; адамдын көркү, кабактын көркү сыяктуу белгиленген сөз тизмектери макал тутумунда ажырагыс сөз тизмектери катары келди. Ажырагыс сөз тизмектеринин макал структурасында көп колдонулушунан улам (Албетте, макал табиятынын өзгөчөлүгү жалгыз гана ажырагыс сөз тизмектеринин катышуусу менен аныкталбасы белгилүү), алардын белгилүү милдет аткарышы байкалбай койбойт:

а) Компоненттердин лексикалык, грамматикалык бир бүтүндүккө биригүүсү - ажырагыс сөз тизмеги катары уюшулуп колдонулушу макалдын көркөмдүүлүгүн арттыруучу, айтымдык ыргагын жогорулатуучу милдет аткарат. Макал табиятынан ажырабай туруп аталган ажырагыс сөз тизмектерине абай салсак, метафоралык, метонимиялык, салыштыруучулук мүнөздөрү, көркөм сөз каражаттарынын белгилери ачык сезилет. Макалдын экинчи бир бөлүктөрү менен синтагмалык тең салмакта айтылып, поэтикалык ыргакты сактап, угумдуулугун күчөтүп турат: 1. Изденүү // ийгиликтин жолу. 2. Баш көбөйсө // ырыс, кас көбөйсө // уруш. 3. Көпчүлүк бар жерде // токчулук бар. 4. Адамдын көркү // баш болот, кабактын көркү // каш болот...

б) Макал текстиндеги ойду түюндүрүүдө ажырагыс сөз тизмеги материалдык-көлөмдүк кыскартууга, сапаттык-маанилик күчөтүүгө өбөлгө болот, маанилик туюнтмалардын нык берилишине негиз түзөт. Муну мындайча түшүндүрүүгө болот. Макал тексти кыскалыкка негизделгендиктен, андагы узун сабак сөз болуучу айрым шарттарды кыскартуунун жолу ажырагыс сөз тизмегине бириктирүү болуп саналат. Маселен, Изденүү ийгиликтин жолу болуп саналат, же Изденүү

ийгиликтин жолу экендиги белгилүү деген маани-мазмунду Изденүү - ийгиликтин жолу деп макал структурасына салсак, анда алардын ортосунда бизге байкалып-байкалбаган олуттуу айырмачылыктын бар экендигин көрүүгө болот. Кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө берилген мисалдарда (Изденүү ийгиликтин жолу болуп саналат; Изденүү ийгиликтин жолу экендиги белгилүү) тек гана жайынча баяндалган маалымат-кабар билдирилди. Мында кадыресе сүйлөмдүк айтым менен мурдатан бизге белгилүү болгон нерсени эске салуу, билдирип коюу мүнөзү айтылды. Макал формасына түшүрүлгөн (Изденүү - ийгиликтин жолу) мисалда изденүү эмне үчүн, кандайча ийгиликтин жолу болууга тийиш өңдүү суроолордун тегерегинде пайда болуучу кандайдыр бир ой катылып жатат. Чындыгында, макалда белгилүү эле нерсе туюундурулганы менен, белгилүү белгисиздик бар. Бул ойдук маани жөн жерден эле пайда боло калган жок. Аны ой катары кабыл алдырып турган, белгисиздикке айлан-дырып турган макал табиятына мүнөздүү интонациялык айтым болуп саналат. Макалдык айтым коштолгондугуна байланыштуу андагы ой тереңдейт, кошумча түшүнүктөрдү жаратат.

Макалдардагы ажырагыс сөз тизмегине байланыштуу токтоло кетчү дагы бир жагдай бар. Ажырагыс сөз тизмеги кадыресе сүйлөмгө да, макалга да бирдей тиешелүү, б.а., экөөндө тең колдонуучу тилдик бирдик. Айрым учурда макалдын тутумунда колдонулган ажырагыс сөз тизмеги кадыресе сүйлөмдө эркин сөз айкашы болуп калат. Мындай шартта, алар макал тутумунда кабыл алынган лексикалык бир бүтүндүктү түзбөстөн, синтаксистик жактан бир эле сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбастан, өз алдынча толук маанилүү сөздөр катары ар бири жеке-жеке сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып калат. «Адамдын көркү кийген кийиминен билинет» деген кадыресе сүйлө-мүндө көркү компоненти грамматикалык ээ болуп, билинет баяндоочу менен синтаксистик катышта келди – Көркү билинет. Бул ар башка айкындооч мүчөлөрсүз эле тилде өз алдынча сүйлөм боло алгандыктан, көркү компонентинен адамдын компонентин жекече катыш-тагы сөз катары бөлүп кароого негиз бере алат. Натыйжада адамдын компоненти көркү компонентине грамматикалык эркин байланышта турган аныктоочтук милдетти аткарып калат. Ал эми макал структурасында эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын эки сөздүн (адамдын+көркү) биримдиги билдиргендиктен, экөө ажырагыс байланышта туруп - эмне баш болот? деген суроого - Адамдын көркү деп жооп болуп түшөт. Кадыресе сүйлөмдө болсо көркү жөнүндө сөз болуп, ал жеке туруп сүйлөмдүк мазмундун негизин ээлеп турган сөз катары келди.

Ажырагыс сөз тизмектери табышмактардын да материалдарында кеңири кездешкендиктен, алардын синтаксисттик катыш мүнөздөрүнө да оюбузду билдиргенбиз:

1. – Төрт жолоочу бир үйгө ыйлайт.
- Уйдун эмчеги.
2. – Котур төөм күлгө оонайт.
- Көмөч.
3. – Кызыл атым туруп кетти,
кара атым жатып калды.
- от, күл ж.б.

Асты сызылган сөздөр тутумдаш ээлер болуп саналат. Бул тутумдаш ээлер прозада эркин сөз айкаштары катары колдонулуп, биринчи түгөйлөрү (төрт; котур; кызыл, кара) аныктоочтук, экинчи түгөйлөрү (жолоочу; төөм; атым, атым) жөнөкөй түзүлүштөгү ээлик милдеттерди аткарышмак, анткени алар тике мааниде келип, өз алдынча ким? канча? эмне? кандай? эмне? кандай? деген суроолорго жооп болуп түшмөк. Негизинен лексикалык толук мааниге ээ сөз жеке сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Табышмакта болсо, булар каймана маанидеги ажырагыс сөз тизмеги катары келип, бир гана лексикалык маанини туюндурду, б.а., жандырмактагы бир сөздүн маанисин табышмакта эки сөздүн биримдиги аткарып калды: эмчек – төрт жолоочу; көмөч – котур төөм; от – кызыл ат, күл – кара ат» (А.Дунганаев. 2004: 44-45). Табышмактардын, макалдардын спецификасына байланыштуу алардын семантикалык структурасы кадыресе сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасынан айырмаланып турарын ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулуш мисалы көрсөттү.

3. Макал табияты, анын семантикалык структурасы андагы айрым компоненттердин семантикалык жылыштарга ээ болуусу жана ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү аркылуу гана аныкталып, алар менен гана чектелбейт. Муну айтып жатка-ныбыздын себеби, бардык эле макал тексттеринде колдонулган компоненттер семантикалык катмарланууларга дуушар боло бербестиги, бардык эле макалдар ажырагыс сөз тизмектеринен уюшула бербестиги ырас. Макалдагы тексттик ой эксплициттик жана имплициттик мүнөздө ишке ашарына мүмкүн болушунча токтолгонбуз (Караңыз: II бөлүк 2,4). Көпчүлүк макал тексттериндеги компоненттер түз түшүнүктө колдонулуп, жалпы мазмуну тике айтылган ойду билдирүү менен катар, экинчи бир кыйытма туюнтмаларды кошо жараткандыгы менен өзгөчөлүү да, баалуу да:

1. Адамды адам кылган – эмгек.
2. Ар ким ич оорусун өзү билет.
3. Жээринде майда чайна,
айтарында мыкты ойло.
4. Калпычынын чын сөзү да калпка чыгат.
5. Адам болоор кишинин
адам менен иши бар,
адам болбос кишинин

адам менен неси бар.

Келтирилген макалдардын мазмуну тутумундагы компоненттердин түз маанилеринен келип чыккандыгы байкалып турат. Натыйжада негизинен тике маанидеги эле ойду түшүнүүгө болот. Бирок ошол эле компоненттердин жыйындысынан келип чыккан түз маанидеги тексттик ойдо экинчи бир кабатталып туюндурулган кыйыр ойлордун да бар экендигин акылыбызда ачык сезебиз. Мындай өзгөчөлүк макалдын семантикалык-структуралык уюшулушунун татаалдыгын көрсөтөт. Бул баарыдан мурда, макал структурасындагы компоненттердин мүнөзүнө, алардын ички маанилик катышына, сапатына функциялык милдетине көз каранды.

Мисалга алынган макалдардын ичинен биринчи макалга үлгү катары кыскача түшүндүрмө берип, калган макалдарды ушул багытта түшүнүүгө боло тургандыгын эске алалы. Адамды адам кылган – эмгек макалы адамды, адам кылган, эмгек деген үч компоненттен турат. Ушул аталган элемент-бирдиктердин синтаксисттик синтезинин түз түшүнүгүндө адамды адам кылган эмгек экендиги, адамдын адамдык сапаты эмгек менен аныкталары туюндурулду. Бул маани менен кошо Адам эмгек менен өнөт, өсөт, эрезеге жетет; Эмгек аркылуу адам өз жүзүн көрсөтө алат; Адамды адам кылып айырмалап туруучу белги - эмгек; Эмгек кылуу - адамга гана мүнөздүү сапат; Адамдын адамдык турмушундагы, жашоосундагы негизги фактор–эмгек ж.б. кыйытма туюнтмалар чагылдырылды жана эмгекти даңа-залоо; эмгекке үндөө, чакырык; эмгектин зарылдыгы сыяктуу тарбиялоо мүнөзү купуя камтылып турат. Ошондой эле адамдын адам катары саналашы анын физиономиясы, тили, аң-сезими, ой жүгүртүүсү өңдүү белгилери менен гана чектелбестигин, мындай сапаттар адамдын адам болушундагы негизги белгини көрсөтө албастыгын өтө жабык түрдө кыйытылган мүнөздө каңкуулап турат.

Ошентип, макал тексттик ойду билдиргендиктен, аны кадыресе сүйлөмдөрдүн табиятына, туюндурган мазмунуна тең катар коюп, анализге алуу оң натыйжалардын көрсөткүчүн толук бере албайт. Макалдын семантикалык структурасынын жаралышында жана аны аныктоодо өйдөдө белгиленген: макал тутумундагы айрым компоненттердин маанилик катмарлары, анын таасириндеги натыйжалары; ажырагыс сөз тизмегинин ролу, функциясы; баарыдан мурда, макалдын компоненттерине негизделген эксплициттик жана имплициттик мүнөзү; тике жана кыйытма туюнтмалардын ширелишкен абалында бир бүтүндүктө туюндурулушу көңүл борборунда турууга тийиш. Анткени мунун баары андагы компоненттердин синтаксистик катышына, мамиле мүнөзүнө, өз ара таасир күчүнө, сапаттык-маанилик-функциялык түрлөрүнө байланыштуу чечиле турган маселе. Ошондуктан макал структурасындагы предикаттын, субъектинин, объектинин конкретизатордун, атрибуттун мүнөздүү

өзгөчөлүктөрүн ачып алуу башкы милдеттерден болуп саналат. Макалдын семантикалык-структуралык маңызын ача турган, аныктай турган бул компоненттерге конкреттүү кайрылуудан мурда, оболу, алардын семантикалык жалпы табиятына токтоло кетүү иликтөөбүздүн максатын жеңилдетет деген ойдобуз.

§3. Макалдагы компоненттердин семантикалык табияты

Макал тутумундагы терең ойдун бир канча сөздөр менен гана туюндурулушу, ал сөздөрдүн семантикалык табиятын, көп бооктуулукка ээ экендигин билдирет. Муну кененирээк да, тереңирээк да чечмелеп, далилдеп бериш үчүн, төмөнкү макалды талдоого алып көрөлү;

Жазда магдырасан,
күздө жалдырайсың,
кышта дабдырайсың.

Аталган макал алты сөздөн туруп, үч жөнөкөй сүйлөмдү шарттады да, мезгилге тикелей байланыштуу айтылган ар бир жөнөкөй сүйлөмү жалпы жактуу сүйлөмдөрдөн түзүлүп, өз-өзүнчө бүткөн ойду билдирип, алардын синтаксистик-семантикалык мазмун-биримдигинен татаал сүйлөмдөн турган макал жаралды. Макалдын ыр түзүлүшүндө айтылышына, биринчиден, эң башкысы, андагы ритм чоң роль ойноду. Ритм (ыргак) болгон жерде ыр да болору белгилүү. Ошондуктан ырдын жаны ритм деп айтылат. Экинчиден, ырга мүнөздүү айтылышты шарттап турган тең катар уюшулган синтагмалар бар: жазда магдырасан//күздө жалдырайсың//кышта дабдырайсың. Ар бир синтагма алты муундан туруп, тең салмактагы интонациялык айтымга ээ болду, үч саптык муун теңдештиги сакталды. Кыргыз ырларынын түзүлүшүн изилдеген К.Рысалиевдин «Муун теңдештигин сактаган кыргыз ырларынын ар бир жолу ритмикалык единицаны түзөт. Кыргыз ырларында ритмдин жаралышы үчүн эки ритмикалык единицанын, мындайча айтканда, эки жолдун параллелдүү колдонулушу жетиштүү. Эки жол ыр – кыргыз поэзиясындагы ритмикалык единицалардын катар колдонулушундагы эң төмөнкү чеги, ошону менен бирге конкреттүү ритмдин жаралышына мүмкүндүк түзүүчү эң алгачкы зарыл базасы,» - (К.Рысалиев 1965: 13) деп айтканы - макалдын накта ыр түзүлүшүндө келгендигин далилдеп турат. Үчүнчүдөн, экинчи жана үчүнчү саптардагы жалдырайсың, дабдырайсың сөздөрү бири-бирине карата уйкаштыкта уюшулду.

Макалдагы ойдун образдуулугу «магдырайсың», «жалдырайсың», «дабдырайсың» предикаттарынын семантикасынан келип чыгат. Анткени элестүүлүк, көркөмдүүлүк функциясын аталган этиш сөздөр аткарып турат. Бул сөздөрдүн семантикасы көрүү сезимине негизделип, адамдын ар

кайсы мезгилдеги (жаз, күз, кыш) сырткы көрүнүштөрүнүн түрдүү (магдыроо, жалдыроо, дабдыроо) абалдарын чагылдырат. Мында убактылуу тынчтыкка бөлөнүүнүн, жыргалчылыкка (магдыроого) батуунун акыры кейиштүү аянычтуулукка (жалдыроого), андан соң, айласыз аргасыздыкка (дабдыроого) кептелген элес көз алдыга тартылбай койбойт. Убактылуу жыргалчылык, кейиштүү аянычтуулук жана айласыз аргасыздык – үчөөнүн биримдик семантикасы азабын тартуу процессин камсыздайт, б.а., иш кылбай магдырасаң – жалдырайсың, дабдырайсың, акырында азабын тартасың деген эскертүү белги бар. Макал мазмунунун образдуулугу элестүү этиштердин колдонулушу менен көркүнө чыгып турат. Демек, образдуулук түшүнүгү элестүүлүк, көркөмдүүлүк, мүнөздүүлүк, жандуулук жана ачык-айкындуулук менен шартталышкан.

Бир түзүлүшүндө келип, образдуу айтылган макал текстинде көп катмарлуу уюган ой жатат. Бүтүндөй бир тексттин алкагында туюндурулуучу бул чулу ойдун бир сүйлөм ичине сыйдырылышынын сыры - андагы ар бир сөздүн ат көтөргүс жүк аркалап турушуна байланыштуу. Макал текстиндеги түз маанилер менен катар, кыйытылып айтылган кыйла маанилердин чокмороктошкон абалда келиши логикалык бир бүтүндүккө баш ийдирилип, бириктирилип, белгилүү бир максатка көздөлүп, багытталып айтылды. Тике жана кыйыр маанилердин жуурулушунан келип чыккан каймана ойдун учугун чубасак, жетишерлик көлөмдөгү текст жаралары өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Макал мазмунунун тээ терени, түпкүрү, учугу «эмгек» деген улуу сөзгө барып такалат. Эмгек – акыл-эстин, күч-кубаттын жумшалышы аркылуу белгилүү максатка ылайык жүргүзүлүгөн иш аракет, жумуш, адамдын ишмердүүлүк сапатынын белгиси (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1969: 761). Андай болгон соң, макал мазмунунун түпкүрүндө эмгекти купуя даңазалоо да бар экендигин моюндашыбыз керек. Эмгек менен кошо кабатталып, «Эмгек кылуу керек» накыл сөзү катылып жатат. Макалдагы алты сөздүн бирөө дагы эмгекке байланыштуу маани туюндурбаса да, «Эмгек», «Эмгек кылуу керектиги» жөнүндө бир ооз сөз ачык айтылбаса да, эмнегедир алар айтылбай туруп, айтылып калды. Болгондо да, эмгек кылбагандыктын акыбети кандай болору кошо камтылып, аны мезгил таразалап коөрүн ачуу эскертип койду. Эмгектин улуулугун, эмгек кылуу зарылдыгын, адамды адам кылган - эмгек экендигин, эмгексиз жашоо жоктугун канчалык саймедиреп, ар тараптан сүрөттөөгө алып, улуу-улуу нерселерди мисалдатып айтсак да, мынчалык деңгээлге жеткире айталат белек, ким билет. Эмгектин бир тамгасын кеп кылбай туруп, анын маңызын ачып салган макал күчүнө таң бербей коё албайсың. Мунун сыры эмнеде? Мунун сыры сөз мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигинде, табышмактуулугунда.

Кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөм тутумунда айрым сөздөрдүн маанилери күнүрт, бүдөмүк, же жарым-жартылай ачылган түрдө берилиши

да толук ыктымал: 1. Ошо узак үчүн сизден жооп сурап жатпаймынбы ? (Т.С.) 2. Ошону менен бала кезинен бери эмнегедир улам мээнетке тынымсыз умтулуп турчу Кошойдун ээликме кыялы алеп-желеп болуп, бир эле убакта алты-жети курулушту каз катар баштатып алып, анан заматта эле бүтө калсачы деген аракетте алардын улам бирине сабыла чуркап, кара жанын өлчөөсүз азапка салууда (К.А.).

Мисалдардагы асты сызылган узак үчүн, ошону менен, мээнетке сөздөрүнүн сүйлөм тулкусунда маанилери бүдөмүктөлүп ачык эмес. Мындай шартта, аларды маани туюндуруучу мүмкүнчүлүктөрүн тар, же чектелген мүнөздө карап, же болбосо, сүйлөм тутумунда туура эмес колдонулган, өз ордун таппай калган сөздөр катары баалоо сөз семантикасын түшүнбөгөндүк болор эле. Стилге, же башка шарттарга байланыштуу колдонулган, андай сөздөр ошол турпатында баалуу, ошол турушунда сырдуу. Сөздөрдүн семантикалык табияты бир сүйлөмдүн чегинде гана эмес, тексттин тулкусунда ар тараптан аныкталат. Ошондуктан, биздин оюбузча, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунун, сөздөрдүн семантикасын, атүгүл, синтаксистик жактан сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратып талдоодо да, экинчи сүйлөмгө байланыштырып, ага катышта карап, б.а., текст алкагында карап үйрөнүү максатка ылайык келет. Кандай шартта болсо да, сөздөрдүн колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүнүн тар, же кең, туюндурулуш маанилеринин ачык, же күнүрт, келегей, же көркөм экендигин текст мазмуну аныктары айкын. Экинчи жагынан, дегеле, сөз күчүн салмактап көрүү азап, анын баалуулугун, таасирин, тек гана, сезиминде андап туясың: «Хандын колу майда боз адырдын этегинде капкара болуп уюп жаткан эле. Бир убакта күн чыгып келе жаткан адырдан кыпкызыл болуп, кызыр аңызга жайнап чыккан кызыл гүлдөрдү алысыраактан көргөн барбы, куду ошондой жердин бетин көрсөтпөй лыглык толкуп, кыпчактар каптап чыкты. Кара туман көп кол селт эте түштү. Заматта дабылдар дүңгүрөп, чуру-чуу, кымгуут, аттуусу аттуу бойдон, жөөсү жөө бойдон куралга жабышты. Эч эс алдырбай, эч убакыт бербей, жер титиреткен, мээ каңгыткан кыйкырык салып, селдей каптап келатты. Тандалма сыпайлар араң үлгүрүп, көкүрөгү менен тосту. Эки жоо күүлдөп бетме-бет келип, өлүм сүрү токтоттубу, бирпас тиреле түшүштү. Жекеге баатырлар чыгышы керек эле адатта. Бирок кыпчактар куралы эмес, тиши менен чайначудай жапан айкырык салышып каптап берди. Эки жак тең аёону да, аянууну да унутуп, жаралуу жырткычтай бырчылдашып киришти» (Т.Касымбеков. 1 том, 1990: 298-299). Бул чакан үзүндү тексттеги сөздөрдүн кайсынысы тар, кайсынысы кең, кайсынысы келегей, кайсынысы көркөм маанилерде колдонулгандыгын ажыратуу кыйын жана антүүнүн кажети да жок. Бир сөздүн маанисин экинчиси чыңалтып, бир сүйлөмдүн мазмунун экинчиси күч алдырып, биринин артынан экинчиси үзүлбөй куюлушуп уланып,

маанилик биримдикте чырмалышып уюшулган. Бир дагы ашыкча сөз, артыкбаш сүйлөм көңүлгө урунбайт. Мындагы сөздөрдүн бардыгы көркөм, баарынын таасири күч. Текст тулкусундагы сөздөр, сөз тизмектери, сүйлөмдөр өз ордуларында колдонулгандыгы, көп бооктуулугу, таасир күчкө ээ болгондугу менен сыйкыр күчкө айланып, арбап, майдан талаасына жетелеп кирип барат. Өзүңдү куду аралашып жүргөндөй сезесиң, бирде жүрөгүң канаса, бирде тынчың кетип, энтигип, делөөрүп, бирде кайратың башыңа чыгып кошо өрөпкүп чыгасың. Мындай акыбалга кириптер кылып жаткан сөз кудуретине баш ийбей коо албайсың. Ошондой болсо да, көпчүлүктөн айырмаланып, көңүлгө оролуша келип, көкүрөккө кыттай уюй түшкөн тексттеги алды сызылган сөздөрдү элес албай коюуга болбойт. Сөз жок, баары-көркөм, бирок кандайдыр бир даражада ал сөздөр башкалардан коомайланып, өзгөчөлөнүп тургандай сезилет. Алардын семантикалык маанилеринин таасирдүүлүгү, салмактуулугу текст алкагында гана ачылат. Буларды текст тутумунан ажыратып, момундай семаларга ээ деп мисалга алып санап берсек да болор эле, арийне, кандай сууруп алсак, алардын текст тутумундагы маанилери дал ошондой күбүлүп түшөрү анык. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы баштан-аяк ушул күүсүнөн жазбай, ушул ыргагынан бузулбай, бир дем менен жазылгандай. Чыгарманын жаралышы автордун зор талант экендигин айгинелеп койду. Романды окуп чыккандан кийин өзүңдү XIX кылымда жашап жаткандай сезесиң, ошол турмушту башыңдан өткөргөндөй болосуң, бир топко чейин анын таасиринен кутула албай жүрөсүң. Бул – сөздүн күчү.

Эми жогорудагы макалга кайрылып келели. Макал текстинде өтө кайманалашып берилген «эмгек», «эмгек кылуу керек» деген ойдон берирээк, макал мазмунуна жакындаштырылган «жалкоолук», «жалкоолуктун кесепети» тууралуу дагы бир подтексттик ой жашырылып жатат. Ал подтексттик ой «эмгек», «эмгек кылуу керек» деген каймана ойго салыштырмалуу алганда, макал мазмунунда даанараак туюндурулуп жатат, бирок ал жөнүндө да ачык сөз жок. Эмнеси болсо да, макалдагы «эмгек», «эмгек кылуу керек», «жалкоолук», «жалкоолуктун кесепети» деген кыйыр айтылган накыл кептин наркын туя билүү үчүн, адегенде, андагы алты сөздүн ар биринин түз түшүнүктөрүнө түшүндүрмө сөздүк аркылуу токтоло кетели. Жаз – кыш менен жайдын ортосундагы жыл мезгили. Жер жарылып, чөп чыгып, жан-жаныбарлардын жону жылып, кызуу кыймыл башталган учур. Жер көрктөнүп, жашоо-тиричилик жанданып, аба ырайынын жагымдуу шарттары да ушул учурга туура келет. Магдыроо – жагым-дуу таасирден улам, көшүлүңкү тартуу, үргүлөгөнсүп тынчтануу, ык-сыроо, мемирөө. Мындай учурда кыймыл-аракет жасоо болбойт, мүнөздүү эмес. Күз – жайдан кийинки келе турган мезгил. Ысыктык күчүнөн кайтып, аба ырайы салкын тарта баштайт.

Түшүм жыйналып, кышка камылга көрүлүп жаткан учур. Жазда кылган эмгегиндин акыбетин көрсөтчү мезгил. Жалдыроо - өтүнүч менен кароо, көңүлү менен берилип жана бир нерсени күткөндөй болуп кароо, көзүнөн оту чыгып балбылдап туруу, эч нерсени сезбеген абалда нес болуп калуу, түшүнбөгөн таризде карап калуу. Кыш - жылдын күздөн кийин келүүчү суук мезгили. Жыл мезгилдеринин эң катаал учуру. Суук күчүнө кирип, жаз, күздөгүдөй эмгек кылуу токтолот. Дабдыроо - алсыроо, алы кетип бошой түшүү, не кылаарын билбей калуу. (Муш-тап өтсө желкеге, муунум калат дабдырап (Калык). Аталган алты сөз макал тутумунда ушул тике түшүнүктөгү маанилеринен ажырабай колдонулуу менен катар, Жазда жалкоолонсоң, күздө кур каласың, кышта азабын тартасың деген каймана ойду кошо туюндуруп жатат. Мындай кыйыр ойдун жаралышына макал мазмунундагы сөздөрдүн кошумча маанилик жүктөрдү кабыл алышы, т.а., семантикалык жы-лыштарга ээ болушу, катмарлануу процессин баштан кечириши негиз болду. Ушундан улам, түз маани менен бирге төмөндөгүдөй кошумча маанилер чогуу камтылган: 1. Жаз – эмгек кыла турган мезгил. Жазда эмгек кылып калбасаң, кийин кур жалак каласың, бардык шарттарга кам көрүлө турган мезгил. Улуу эмгектин башталышы ушул жаз учуруна туура келет. Ошон үчүн, макал мааниси да «жазда» деп атайын башталып отурат. 2. Магдыроо-жалкоо тартуу, иш кылбоо, убактылуу жан жыргалын көрүү. Кыш суугунун запкысын тарткан адам жазга жеткенде, анын жагымдуу таасиринен улам магдырабай да койбойт, магдыроо адамды иштен алаксытат. Макалдагы «жазда магдырайсың» деген кыйытма туюнтма ушунда жатат. Жаз сөзүнүн мааниси менен магдыра сөзүнүн мааниси куймакка каймак кошкондой эле төп келди. Анткени магдыроо сөзүнүн мааниси жылуулукка да түздөн-түз тиешеси бар. Суук тарта баштаган күз мезгили менен суук күчүндө турган кыш учурунун маанисине магдыроо сөзүнүн мааниси дегеле коошо бербейт. Күздө магдырасаң, же кышта магдырасаң деп айтсак, биринчиден, айкашкан сөздөрдүн табияттык маанилери окшошпой калса, экинчиден, макал мазмунундагы туюндурулуучу ойго таптакыр туура келбей калат. Магдыроо сөзүнүн семантикасы жаз лексемасына гана туура келет – «Жазда магдырасаң». Ушул эки сөздүн айкашынан уюшулган сүйлөмдө мыкты түзүлгөн көркөм образдуулук бар. Сүйлөмдүн теренинде жазга тиешелүү сапат жашырылып жатат. Бул сүйлөмдү «Жазда жалдырасаң» деп өзгөртүп айтсак да болот, бирок «магдырасаң» сөзү билдирген семантиканы толук чагылдыра албай калат, себеби, «жалдырасаң» лексемасында кыймыл-аракет жасоо мүнөзү жок болгондуктан, эч иш кылбоо мааниси күчтүрөөк орун алган, ал эми «магдырасаң» сөзүндө ушул эле маанилерге коштолгон жалкоолук бар, магдыроонун маңызы – жалкоолукта. 3. Күз - эмгегиндин акыбети көрүнө турган мезгил. Күз - бардарчылык, токчулук, бирок эмгек кылбасаң булар камсыздалбайт.

Макалдагы жазда магдыроонун көрсөткүчү күз сөзүнүн семантикасында жатат. Ошон үчүн күз сөзү бекеринен колдонулган жок. 4. Жалдыроо - эмгек кылбагандыктын натыйжасында ушундай акыбалга кириптер болуу. Бул жайынча жалдыроо эмес, магдыроонун кесепетинен бардыгынан кур жалак, эч нерсеге ээ болбой калуу, кеч калуудан келип чыккан жалдыроо. Жалдыроодо аргасыздык да бар, эми ал аргасыздыктан кутулуунун жолу жок. Трагедияга кабылуу, анын башталышы өтө туюк мааниде берилген. 5. Кыш-катаал сыноо учуру, эмгек кылбагандыктын «үзүрүн» тата турган мезгил. Жазда, күздө кылбаган ишиндин натыйжасы кышта көрүнөт. 6. Дабдыроо – эмгек кылбагандыктын жообу, анын натыйжасында тарткан азап. Жалкоолуктун кесепети трагедияга алып келерин эскертүү. Негизинен, бул лексемалардын түз жана кыйыр маанилеринин жуурулушуп, бир бүтүндүккө биригиши – жазында эмгек кылбай жыргасаң, күзүндө эч нерсеге ээ болбой жалдырап каласың, жыйынтыгын кышында көрөсүң, кышында эмне кыларыңды билбей, дабдыраган абалга жетесиң, мунун өзү трагедия, ошон үчүн эмгек – улуу, эмгек кылуу керек деген каймана ойду билдирди. Ошентип, Жазда жалдырасаң сүйлөмүндө жаз - жарыш, адамды адам кылган – эмгек, жалкоолук - жаман адат, ал убактылуу жыргалчылык; Күздө жалдырайсың сүйлөмүндө күз - күрөш, адам эмгеги жерде калбайт, анын акыбети кайтат, эмгек кылбаган адам коомдон сыртта калат, эмгек – адам күзгүсү; Кышта дабдырайсың сүйлөмүндө ар бир нерсенин сыналчу мезгили болот сыяктуу маанилер жана эскертүүлөр бар. Жазда магдырасаң сүйлөмүнүн мазмуну Күздө жалдырайсың сүйлөмүн шарттады. Логика боюнча, жаздагы магдыроонун натыйжасы күздөгү ишсиздикке алып келди, иштейин десе да иши жок, иштей турган объектини «магдыроо» жок кылып койгон. Макал мазмунун Кышта дабдырайсың сүйлөмү жыйынтыктайт.

Макал текстиндеги ой боюнча жыйынтык:

1. Макалдагы сөздөр, жаз-эмгек;
алардын негизги маани- магдыроо-жалкоолук;
лери: күз-акыбет;
жалдыроо-көрсөткүч;
кыш-үзүр;
дабдыроо-натыйжа;
2. Макал тутумундагы сүйлөмдөрдүн маани-
лери: жазда магдыроо – эмгекке көңүл жоктук,
жалкоолук;
күздө жалдыроо – акыбети кайтпай калуу,
анын көрсөткүчү;
кышта дабдыроо – үзүрүн көрбөй калуу, анын

3. Макал мазмунундагы тексттик ой:

натыйжасы;
 эмгек, эмгек кылуу мезгили, улуу эмгектин башталышы;
 эмгекте көңүл жоктук, эмгектен качуу, жалкоолук;
 жалкоолуктун кесепети, көрсөткүчү, акыбети кайтпай калуу;
 эскертүү жана натыйжасы – трагедия

§4. Макал текстинин семантикалык структурасындагы предикат, анын ар тараптуулугу

Предикат – сүйлөмдүн семантикалык структурасынын борбордук бөлүгүн түзүүчү элемент-бирдик. Анын семантикалык табияты кыймыл-аракет, ал-абал, мамиле, катыш, шарт, атоо, сапат, сыпат ж.б. ар кыл маанилери аркылуу мүнөздөлөт. Сүйлөмдүн структурасында мындай маанилердин биринде турган предикат белгилүү бир маани-мазмундун аякталган чегин билдирүү менен, предикаттык эмес мүнөздөгү башка элемент-бирдиктердин өзүнө карата көз карандылыгын шарттап, алардын маанилик иретин, грамматикалык байланыш ыраттуулугун уюштуруп теске салып турат. Лингвистикада предикаттын сүйлөмдө ээлеген ордуна, башкаруучулук мүнөзүнө, жыйынтыкталган чекти туюндурушуна, дегеле, предикатка тиешелүү сапат-касиеттерге, мүнөз-өзгөчөлүктөргө көпчүлүк окумуштуулар атайын кайрылышып, илимий-изилдөөнүн объектисине алышып, өз ойлорун, көз караштарын билдирип келишет. Сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин жаралашында, ошондой эле бардык синтаксистик конструкциялардын уюшулушунда, предикат аныктоочу ролду ойнойт... Субъектинин семантикалык сапаты анын лексикалык мааниси менен гана аныкталбастан, предикаттын спецификасына түздөн-түз көз каранды (И.К.Ахматов. 1983: 80). Предикат предикаттык эмес белгилердин карым-катышын жөнгө салуу менен, предикаттык катышты уюштуруп, анын структурасын аныктоодо негизги милдет аткарат. Ошон үчүн ал сүйлөмдүк мазмундун борборунда турат (В.В.Богданов. 1977: 39). Сүйлөм тутумундагы предикаттын функциясына карап классификацияланышын, валенттүүлүк касиет өзгөчөлүктөрүн жана артыкчылык маанисин, үстөмдүк функциясын аргументтүү факт материалдар менен Канцнельсон С.Д., Альтман И.В., Балли Ш., Алисова Т.Б., Чейф У.Л., Сильницкий Г.Г., Апресян Ю.Д., Кос-партова М., Арутюнова Н.Д. сыяктуу окумуштуулар талдоого алышып, өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Бул окумуштуулар предикаттын синтаксистик катышын, сапат-касиетин, классификацияланышын жана башка мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн негизинен сүйлөм чегинде анализге алышкан. Туура. Ошондой болсо да,

предикаттын сүйлөмдөн сырт, б.а., сүйлөмдөр аралыгындагы маани-маңызын, функциясын эске алсак, анын диапазонунун кең экендигин байкоого болот. Сүйлөмдүн элемент-бирдиктеринин байланышы предикаттык катыш аркылуу жүзөгө ашырылат, тагыраак айтканда, предикаттык катыш дегендин өзү сүйлөм тутумундагы компоненттердин маанилик байланышы менен шартталган. Предикаттык катыштын негизин предикат түзөт да, сүйлөмдүн бүткөн чегин билдирет. Сүйлөмдүн аякталган чегин билдирген предикат кийинки улануучу экинчи бир маани-мазмунга байланыштыруучулук мүнөз киргизип, ага негиз болуп түшөт. Текст тутумундагы сүйлөмдөр тек гана бири-бири менен жанаша түзүлүп, ырааттуу бирдикти шарттап турбастан, өз ара маанилик катышта, таасирде келип, аныктоочу, толуктоочу кызматты аркалап, ойду туюндуруудагы бир максатка багытталып, бир бүтүндүктү – тексттик бүтүндүктү түзүп турат. Тексттеги уламалуу уланган ар бир сүйлөмдүн бири экинчисине негизделип, бири экинчисин, экинчиси үчүнчүсүн өнүктүрүп, маанилик бышыктоолорду киргизип, ачык-айкындуулукту шарттап, текст структурасын улам кеңейтип, ыраат-биримдикте уюшулуп келет. Дал ушул системалуулуктун ядросунда предикат турат. Логика-грамматикалык деңгээлде предикативдик катыштын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Предикативдүүлүк ядросун түзүп, айтымдын негизги борборунун маанилик жүгүн көтөрүп турган элемент – предикат (Т.Т.Токоев. 2006: 68). Эгер бул сүйлөмдөр аралыгында предикат катышпаса, текст түзүлүшү маанилик ажырагыс уюшулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт. Мындан предикат компонентинин сүйлөм тутумунда гана негизги ролду ойнобостон, бир катар сүйлөмдүк мазмундарды маанилик жактан байланыштыруучу, бириктирүүчү милдет өтөп, белгилүү ойдун туюндурулушунда да алардын өз орду бир экендигин белгилөөгө болот. Чакан текстти далилдөөгө алалы:

«Түз жердеги байлардын турмушуна караганда памирлик кыргыздардын турмушу өзүнчө эле бир ирония өңдөнөт. Байларда кымыз деген мол, короо-короо койлору бар, жүн деген батпайт, оймолуу кооз кийиз, килем, жабуу, чий деген жетерлик. Боз үйлөрү жасалгалуу, жүгөн-ээрлери күмүштөлгөн. Кийгендери саймалуу кооз шалбар. Кыздарын көрсөң, кыпкызыл аркардай болуп бетинен каны таамп турат. Кызыл гүлгө оронуп алгансып, дайыма кызыл кийишет. Алтын, күмүш сөйкө тагынышат. Миңдеген байге коюшуп ат чабышат. Жүздөгөн чакырым жерлерден аңчылар келип, уу уулашат. Айттарда укмуш жасанып кийинишет. Көчкөндө эмне кооз буюмдары болсо, көзгө көрсөтүп сыймыктанып көчүшөт. Малдары көп болуп, шаардык кол өнөрчүлөр менен жер иштеген дыйкандардан каалагандарын ала алышат.

Ал эми Памирлик кыргыздарчы? Памирлик кыргыздар болоор-болбос оокаты үчүн бул тарапка келип калган бирин-серин соодагер

болсо, ар нерсени үч эселеген кымбат баа менен алмашып алышат. Кээде барымта кылышат. Айрымдары кенедей эле бирдемени эселентип төлөө үчүн карыз алышкан. Кыргыздар үчүн кыш алдында аз болсо да ун, же дан аралашкан тамак даярдап алуунун өзү абдан кымбат болгон (Ж.Мукамбаев. 1982: 22). Бул тексттеги асты сызылган предикаттарсыз текст түзүлүшүнүн уюшулушун элестетүүгө мүмкүн эмес. Бир эле предикатты колдонбосок, ошол сүйлөмдүн маанилик-мазмуну жоголот, кийинки сүйлөм менен байланышы үзүлөт. Муну көрсөтүү максатында, тексттеги алгачкы эки сүйлөмдү алып, биринчи сүйлөмдөгү предикатты шарттуу түрдө катыштырбай койсок, жыйынтыгы төмөндөгүдөй болот: «Түз жердеги байлардын турмушуна караганда Памирлик кыргыздардын турмушу өзүнчө эле бир... Байларда кымыз деген мол, короо-короо койлору бар, жүн деген батпайт, оймолуу кооз кийиз, килем, жабуу, чий деген жетерлик».

1-сүйлөмдөгү көп чекиттин ордуна келүүчү предикаттын жоктугунан, анын сүйлөмдүк мааниси жоголду да, экинчи сүйлөмгө карата байланышы так болбой, ажырым пайда болду. Ал эми предикаттан сырткаркы, айрым компоненттерди сүйлөм тутумунан ажыратсак, сүйлөм негизги мазмунун сактап кала берет, экинчи сүйлөм менен байланышы үзүлбөйт. Сүйлөм тутумундагы кээ бир айкындооч мүчөлөрдүн катышпай колдонулушу, жалаң сүйлөм түзүлүштөрү буга ачык мисал боло алат. Ошон үчүн сүйлөмдүн семантикалык структурасында башкы компонент катары предикат эсептелинерин, анын мындай статусу көп кырдуулугуна - маанилик ар түрдүүлүгүнө, сүйлөм тутумундагы башка компоненттердин бардыгы менен синтаксистик-семантикалык катышта болуу жөндөмдүүлүгүнө жана башкаруучулук мүнөзүнө байланышта аныкталарын көпчүлүк лингвисттер адилет белгилешкен. Мындай көз караштардын тууралыгын жана объективдүүлүгүн кыргыз эл макалдарынын материалдары да ырастап турат.

Кадыресе сүйлөм менен макалдын спецификасына байланыштуу алардын предикаттарын айырмасыз бирдей түшүнүүгө болбойт. Макал кадыресе сүйлөм сыяктуу чектелген маани-мазмунду билдирбейт. Ал тексттик белгилүү бир ойду туюндургандыктан, предикаты да ошого жараша жүк көтөрөт. Макал тексти сүйлөмдүк көлөмдө уюшулганы менен, аякталган чеги кайсы бир турмуштук көрсөткүчтү такталган чындык катары берет да, семантикалык структурасы жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүнө ээ болуп калат. Ал эми жыйынтык – бүтүм чыгаруу мааниси предикат аркылуу берилет:

Озунган оодарат.

Сөз – күмүш,

унчукпоо – алтын.

Аргасыз кулдук кылгандын

кеги ичинде калат,

аны бир күнү алат.

1-макалда турмуштук көрсөткүчтөн улам келип чыккан жыйынтык-бүтүм оодарат предикаты; 2-макалда салыштыруу менен тажрыйбалар ырастаган бүтүм күмүш, алтын предикаттары; 3-макалда турмуштук так кесе айтылган бүтүм калат, алат предикаттары аркылуу чагылдырылды. Макал спецификасынын маанилүү бир өзгөчөлүгү болуп саналган жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүн семантикалык предикат компоненти көрсөтүп турарына ар бир макал мисал боло алат.

Кадыресе сүйлөмдөрдүн ичинен айрыкча, жалаң сүйлөм түрүндөгүлөрү өз алдынча уюшулганда, т.а., жекече колдонулганда, кандай болгон шартта да кандайдыр бир лексикалык толуктоону талап кылып тургандыгы байкалып турат. Маселен, Асан келет, - сүйлөмүндө Асандын келери тууралуу кабар-маалымат билдирилсе дагы, аң-сезимде эмне үчүн келет?, качан келет?, кайдан келет?, кантип келет?, - сыяктуу суроолордун купуя жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Лексикалык толуктоолордун талап кылынышы, же зарылдыгы мындай сүйлөмдөрдүн ички мазмунунан, баарыдан мурда предикаттын сапат мүнөзүнөн келип чыгат. Сүйлөмдөгү келет предикатынын маанилик сапаттык мүнөзүнөн улам, алгач кантип келет? деген суроо туулбастан, качан келет?, эмне үчүн келет? деген суроолор пайда болот. Келет предикатынын маанилик сапаттык мүнөзү сыпат-тоо маанисине караганда мезгил, себеп маанилерине жакын болорун туюнтуп турат. Ушуга байланыштуу лексикалык предикат өз маани-сине жакын лексикалык толуктоолорду талап кылат. Бул кадыресе сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш. Ал эми жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар эч кандай лексикалык толуктоолорду талап кылбайт:

1. Озунган оодарат. 2. Кайгы өмүр кесет. 3. Бөрү баласы ит болбойт. 4. Эл кулагы – элүү. 5. Аш аяган жарыбайт. 6. Жер азыгы – суу. 7. Байлык бакыт эмес. 8. Изденүү – ийгиликтин жолу ж.б. Макалдар ушул турпатында эле сүйлөмдүк мазмундан алда-канча ашып турган тексттик ойду билдирип турушат. Алсак, Оозунган оодарат макал текстине карата качан оодарат? эмне үчүн оодарат? кантип оодарат? өңдүү суроолордун бирилиши таңсык эмес, зарылдыгы да жок. Му-нун себеби, жалпысынан, эң оболу, макалдын спецификасына байланыштуу, конкреттүү алганда, предикат функциясына түздөн-түз тиешелүү. Албетте, предикаттын функциясы аны менен катышта турган компоненттер аркылуу аныкталары белгилүү. Ошондуктан, макалдын спецификалык табиятына ылайык, предикат предикат эмес компоненттер менен бирдикте, алардын өз ара таасирлеринин натыйжасында лексикалык кошумча толуктоолорду талап кылган жок. Макал кандай түзүлүштө келбесин, ошол турпатында структуралык бир бүтүндүктү шарттап калат.

Макалдагы предикат бир эле учурда бир канча маанилерди билдирип, бир эле учурда бирдей кыймылга келип эксплуатациялангандыгы менен да

өзгөчөлөнүп турат. Мисалга алынган макалдагы оодарат предикаты семантикалык катмарлануу процессине ылайык, бир канча маанилерди өз ичине камтып, алар кыйытма туюнтмалар аркылуу ишке киришип, тексттик ойду жаратууда башкы милдетти аткарды. Оодарат предикатынын баштапкы, негизги мааниси оо этиш сөзүнөн келип чыгып, бир жагына кыйшаюу маанисин туюндурат. Ушунун негизинде төмөндөгүдөй көп маанилүүлүккө ээ болуп турат: 1. оо – аттан кыйшаюу; 2. оо - кызматтан түшүү; 3. оо – бир жакка көчүү; 4. оо- ишти алмаштыруу; 5. оо – бир адамга жакындоо (мага ооду); 6. оо – чарчап калуу (эс ооду); оо – жөндөмдүүлүккө ээ болуу (шык ооду) ж.б. Бул көп маанилердин ичинен кыйшайтат мааниси макал текстинде колдонулуу менен, оодарат предикатына негиз болуп түштү. Башка кыйытма маанилердин жаралышына уютку-азык болду. Натыйжада Озунган женет, Озунган мөрөйгө жетет, Озунган алып түшөт, Максатына озунган жетишет сыяктуу кыйытма туюнтмаларды кошо бир учурда камтып туюндурду. Бул макалдын мазмунун бир сүйлөм менен эле түшүндүрүп коюу мүмкүн эмес, анын мазмунун бир канча сүйлөмдөр менен чечмелөөгө туура келет. Ошон үчүн макал. Макалдын мындай бөтөнчөлүгү шексиз түрдө предикаттын функциясына көз каранды болуп саналат. Эгерде оодарат предикатын шарттуу түрдө Асан субъектиси менен катышта уюштуруп түзсөк (Асан оодарат), анда макалдын семантикалык структурасы кадыресе сүйлөмдүн семантикалык структурасына айланат. Озунган оодарат., Асан оодарат сүйлөмдөрүндө катышкан предикаттар грамматикалык бирдей түзүлүштө турса да, маанилери боюнча бири-биринен айырмаланбаса да, кадыресе сүйлөмдүн жана макалдын структурасында олуттуу айырмачылыктарды жаратып турат. Ал айырмачылыктар субъект менен предикаттын ички катышынан келип чыгат. Кадыресе сүйлөмдөгү Асан субъектиси конкреттүү адамды көрсөтүп тургандыктан, анын кыймыл-аракетинде да конкреттүүлүк бар. Асан субъектисинин катышышынын негизинде оодарат предикатынын семантикалык сапаты өзгөрөт. Асан женет деген маани туюндурулбастан, Асандын оодаргандыгы тууралуу түз түшүнүк келип чыгат, б.а., оодарат предикаты семантикалык катмарланууга дуушарланбайт. Бул сүйлөм (Асан оодарат) макал сыяктуу тыянак-бүтүм чыгаруу мүнөзүнө ээ болбогондуктан жана туюндурган мазмунуна биротоло чекит коюлбагандыктан, ички маанисинде кандайдыр бир тактоону талап кылып тургандай. Ушундан улам, эмнени оодарат?... сыяктуу суроолордун келип чыгышы күтү-лөт.

Макал текстиндеги ой кыймылдык жана аталыштык мүнөздө жыйынтыкталат. Мындай учурда чагылдырылып жаткан ой кыймыл-аракеттин такталган мүнөзүндө, же заттын, белгилердин аталыштары бүтүм чыгаруу сапатына ээ болгон абалында ишке ашырылат. Бул процесстин жүрүшүн предикат алып жүрөрү белгилүү. Демек, макал текстиндеги предикаттын кыймыл-аракеттик жана аталыштык табиятына карап, аларды атоочтук предикат жана этиштик предикат деп

бөлүштүрүүгө туура келет.

Атоочтук предикат

Макал текстиндеги атоочтук предикат деп синтаксистик жактан баяндоочтук милдетти атооч сөздөр аткарып турса, логикалык планда, макал структурасындагы башка компоненттер менен катышта турган, алардын сандык жана сапаттык мүнөздөрү менен шартталган, башкаруучулук мүнөзгө ээ болуп, макал тутумундагы компоненттердин уюшулушунда негизги ролду ойногон атооч сөздөрдөн турган компонентти түшүнөбүз. Атоочтук предикаттар макал текстинде абдан көп колдонулат жана аны уюштурууда активдүү кызмат өтөйт:

Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын

Акылдуунун сөзү – кыска,

айта салса – нуска.

Жакшы мал жанга аралжы,

жакшы дос малга аралжы.

Өлөрчө мас - өзүнө өзү кас.

Өлүктө ичкен ичкилик – итчилик,

Жамандын жүргөнү да жаман,

күлгөнү да жаман.

Конок бир күн консо – кут,

эки күн консо – жут ж.б.

Мисалдардагы күмүш, алтын; кыска, нуска; аралжы, аралжы; кас; итчилик; жаман, жаман; кут, жут предикаттарын макал текстинен ажыратпай туруп, алардын туюндурган маанилерине назар салсак, өз алдынча турган маанилеринен алда-канча өркүндөтүлгөн маанилерге ээ болгондугун байкайбыз: алтын, күмүш-таразалоо, салыштыруу; кыска, нуска – сапат, баалоо; аралжы, аралжы – кызмат көрсөтүү, жардам, көмөк болуу; кас – аябоо, зыян келтирүү; итчилик – терс сапат, адепсиздик; жаман, жаман – терс кыял – жорук, терс сапат; кут – сый, урмат, кубаныч; жут – чыгаша, жүдөтүү. Булар жалпылап көрсөтүлдү. Атоочтук предикаттын макал текстиндеги функциясын кеңирирээк берүү үчүн, Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын макалын мисалга тарталы. Бул макал тексти грамматикалык планда эки жалаң сүйлөмдөн уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө келди. Сөз, унчукпоо - грамматикалык ээлер, күмүш, алтын – сүйлөмдүн баяндоочтору. Логикалык планда эки жалаң сүйлөм бир бүтүндүктө келип, субъектилер (сөз, унчукпоо) менен предикаттардын (күмүш, алтын) катышынан турду. Кыргыз эл макалдарынын материалдарында татаал сүйлөмдүн тутумунда эмес, жеке уюшулган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү (Күч - бирдикте, Балакет – аяк астында ж.б.) макал тексттери да кыйла учурайт. Айрым окумуштуулар бул сыяктуу сүйлөмдөрдү минималдуу структуралык схемага киргизишет (В.А.Белашапкина. 1977: 115-117; И.Х.Ахматов. 1983: 124-128).

Минималдуу структуралык схема катары каралган сүйлөмдөр кошумча лексикалык толуктоолор менен камсыз болууга тийиш, алардын мазмуну түшүнүктү тактоону, кеңейтүүнү талап кылып турат (И.Х.Ахматов. 1983: 125),- деп белгилейт. Өз алдынча жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макал тексттери белгилүү бир ойду билдиргенине байланыштуу эч кандай тактоону, кеңейтүүнү, лексикалык толуктоолорду талап кылбагандыгы өйдөдө эскертилген. Демек, жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын семантикалык структуралык табияты кошумча толуктоолорго муктаж эмес. Аталган макалдын грамматикалык мүнөзү формалдуу түзүлүшүн билдирсе, логикалык туюндурулушу, форма менен мазмундун шайкештиги, субъектилер менен предикаттардын ички катыштары семантикалык-структурасын шарттады. 1- сүйлөмүндөгү ойдун негизин ээлеп турган семантикалык компонент – сөз. Макал тутумунда сөз субъектисин жеке сөз түшүнүгүндө, т.а., сүйлөмдүн элемент-бирдиги маанисинде эмес, «кеп айтуу», «сүйлөп туруу» маанисинде түшүнүүгө болот: Сөз - күмүш – сүйлөп туруу – жакшы. Макалдагы тексттик ой кеп айтуу менен унчукпоонун чен-өлчөмүн, барк-баасын салыштырууга багытталды. Адам турмушунда кеп айтуу да, унчукпоо да зарылчылык катары белгилүү. Экөөнүн тең өз ордулары бар. Бирок макалда сөз айтууга, кеп айтууга, сүйлөп турууга караганда унчукпай калуунун, унчукпай туруунун пайдасы жогору экендигин турмуш чындыгы катары көрсөтүү болуп саналат. Сөз айтууга – күмүш, унчукпоого – алтын предикаттары алынып, салыштыруу иретинде берилди. Коло, темир материалдарына салыштырмалуу алганда, күмүш сапаты жагынан баалуу да, кымбат да болору түшүнүктүү. Демек, күмүш жаман болбогон соң, сөз айтуу, сүйлөп туруу да жаман эмес экендиги тууралуу ой күмүш предикаты аркылуу кыйытылды. Ошол эле учурда макал текстиндеги сөз – күмүш сүйлөмү менен унчукпоо – алтын сүйлөмү бир бүтүндүктө айтылып, маанилик биримдикте колдонулгандыктан, турмушта дайыма эле сөз айтуу, сүйлөп туруу жакшы боло бербестиги тууралуу түшүнүк-ой өзүнөн-өзү келип чыгат. Ыгы менен, шарты менен кеп айтуу керектигин астейдил эскертип жаткан дал ушул экинчи сүйлөмдөгү ой. Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын - сөз айтуу жакшы, бирок унчукпай коюу андан да мыкты. Натыйжада макал текстинин ички маанисинде: адамдын адамдык сапаты тилге байланыштуу, ошон үчүн адамбыз, бирок турмушта дайыны жок сөз сүйлөөнүн өзү туура эмес, дайыма эле угууга жол бербей, өзү гана сүйлөө жаман адат экендиги, ыгы менен, шарты менен сөз сүйлөө керектиги, сөз айтууга караганда унчукпай коюунун көп жагынан пайдасы бар экендиги, «азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт» принциби тууралуу кыйытма маанилер канкууланып турат. Мындай кыйытма маанилер сөз унчук-поо субъектилерине караганда, күмүш, алтын предикаттарында ачык байкалат жана субъект менен предикаттын ички

маанилик катыштары аркылуу иш жүзүнө ашырылып отурат. Чынында сөз, унчукпоо субъектилеринде да «кеп айтуу», «сүйлөп туруу», «көп ук», «тыңша» сыяктуу маанилердин кабатталып берилишин танууга болбойт, бул кошумча маанилер предикатка карата ички катышты түзүп турат. Ушундан улам алардын да предикатка түздөн-түз таасири бар. Бирок семантикалык «жүктү» предикат көтөрүп турат. Негизинен ойдун туюндурулуш «чордону» күмүш, алтын предикаттары аркылуу берилгендиктен жана алар метафоралык салыштыруу мүнөзүндө колдонулгандыктан, кыйытма маанилер дал ушул предикаттарга топтоштурулган.

Макал текстиндеги атоочтук предикаттар негизинен төмөндөгүдөй семантикалык өзгөчөлүктөрдү билдирүү аркылуу мүнөздөлөт: - субъектинин атын экинчи бир форма-мааниде атап көрсөтүү (мандайы жарылган - баатыр, тандайы жарылган - чечен);

- субъектинин атын экинчи вариантта атоо менен салыштыруу маанисин киргизүү (Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук);

- субъектинин сапаттык өлчөмүн, көлөмүн атап көрсөтүү (Эр кайраты - бир күндүк, эл кайраты – миң күндүк);

- субъектинин сапаттык мүнөзүн сандык көрсөткүчтөр менен аныктоо (Эл кулагы - элүү, Сөз - бирөө, кулак - экөө, бир сүйлөсөн, он тыңша);

- субъектинин жалпы табиятын алган орду менен аныктоо (Жан - ооруган жерде, Күрөк кайда болсо, баштык ошондо);

- субъектинин сапаттык мүнөзүн, касиетин көрсөтүү (Күч - бирдикте);

- субъектинин байланыштуулугун, эриш-аркактуулугун көрсөтүү (Бирөө баары үчүн, баары бирөө үчүн) ж.б. Бул өзгөчөлүктөр атоочтук предикаттын семантикалык табиятын толук мүнөздөйт деп жыйынтык чыгара албайбыз, анткени атоочтук предикаттын катышы субъект менен гана чектелбейт, объект, конкретизатор сыяктуу семантикалык компоненттер менен да өтө тыгыз байланышта болот. Ошон үчүн анын масштабы кенен жана ар тараптуу. Субъектинин, объекттин, конкретизатордун атоочтук предикат аркылуу башкарууга алынып, туюндурулган мындай семантикалык маанилери макал мазмунунда тек гана аталып (Эгерде ушул функцияны билдирүү, аткаруу менен гана бүтсө, анда кадыресе сүйлөмдөн айырмаланбай калмак) көрсөтүлбөстөн, эң башкысы, алар негизге алынып, сапаттык, баалуулук, сыпаттын аталыштык ж.б. касиеттерине басым коюлуп, ошолор аркылуу бизге байкалып-байкалбаган айрым белгисиздиктери аныкталуу менен, турмуштук көрсөткүч, жыйынтык катары милдет аткарат. Ушулардын негизинде макал текстиндеги акыл-насаат, нуска, сабак болуу, бүтүм чыгаруу мүнөздөрү органикалык бир бүтүндүктө жаралат.

Сүйлөм тутумундагы компоненттер бири-бирине карай грамматикалык табияты боюнча шайкеш келе турган сөздөрдөн уюшулат.

Бул багытта А.Жапаров мындай дейт: «Сөздөр өз ара биз кандай кааласак, ошондойчо эле түрдө, ошондойчо эле формада айкалыша бербейт. Алардын да белгилүү бир айкалыш чеги, негизги, калыпташкан нормасы, үлгүсү болот» (А.Жапаров. 1979: 29). Мында ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана мүнөздүү белгилүү бир айкашуучулук чеги болору, бардык эле сөздөр өз ара багыныңкы жана багындыруучу түгөй, т.а., бири-бири менен бардык эле учурда байланыша албастыгы белгиленет. Албетте, мындай көз карашты жокко чыгарууга болбойт, принцибинде абдан туура айтылган пикир. Бирок макал тексти сүйлөм көлөмүндө уюшулуп, тексттик ойду туюндургандыктан, спецификалык бөтөнчөлүккө ээ болуп турат. Ошондуктан сүйлөм чегинде ойду туюндуруу мүмкүнчүлүгү абдан татаал да, өтө ар кыл да келет. Ушуга байланыштуу анын тутумундагы компоненттердин өз ара грамматикалык шайкештигинде өзгөчөлүктөр байкалбай койбойт. Буга айрыкча, атоочтук предикаттан уюшулган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар далил боло алат:

Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын.

Оозу – күлүк, ою – бүлүк.

Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук ж.б.

Мисалдардагы сөз, унчукпоо; оозу, ою; катуу сөз, жылуу сөз субъектилер менен, күмүш, алтын; күлүк; камчы, укурук предикаттарынын грамматикалык табияттары дал келбейт. Грамматикалык дал келүүчүлүк катары ушул эле түзүлүштөгү Асан – студент сүйлөмүн алсак болот. Анткени Асан – адам, демек, ал студент боло алат, ал эми сөз – тилдик бирдик, ал күмүш боло албайт. Чынында, биринчиден, макал тутумундагы сөз күмүш, унчукпоо алтын, оозу күлүк, катуу сөз камчы, жылуу сөз укурук боло алары субъект менен предикаттын ички катышынан келип чыгат да, логикалык туюндурулушка негизделет. Экинчиден, макал тутумундагы предикаттардын түпкү лексикалык маанилери биринчи планга чыкпастан, алар негизге гана алынды. Биринчи планга семантикалык жылышууларга ээ болгон маанилери чыгып, макал текстинде ошолорго басым жасалды. Мындай учурда атоочтук предикаттын семантикасы негизги ролду ойноп, потенциалдык мүмкүнчүлүгү жогору болот.

Макал текстиндеги атоочтук предикаттардын бардыгы эле жогорудагыдай семантикалык катмарланууларга дуушар боло бербейт. Алар макал текстинде түз маанисинде да колдонулат: 1. Жан – ооруган жерде; 2. Кишинин шайтаны – киши; 3. Сөзү экинин иши да чеки; 4. Ооз – бирөө, кулак – экөө; бир сүйлөсөң он тыңша; 5. Алтын чыккан жер – кадырлуу, калыс жүргөн эр – кадырлуу ж.б. Булар эксплициттик мүнөздө уюшулган макалдар. Мындай эксплициттик мүнөздөгү макал тексттеринин уюштуруучу компоненттери дайыма эле маанилик жылыштарга ээ боло бербейт, бирок катышкан компоненттердин жалпы биримдиги экинчи бир

кыйытма ойду туюндуруу максатын көздөп колдонулат. Ошон үчүн, кандай гана макал тексти болбосун, подтексттик ойду билдирүү касиетине ээ болуп турушат.

Атоочтук предикатка кайсы бир жардамчы этиш сөздүн улана келиши, же улоого боло тургандыгы макал текстинин мазмунунан байкалып турат: 1. Жан – ооруган жерде → Жан ооруган жерде болот. 2. Кишинин шайтаны – киши → Кишинин шайтаны киши болот. 3. Сөзү экинин иши да – чеки → Сөзү экинин иши да чеки болот ж.б. Варианттары менен берилген макалдардын мазмунунда эч айырмачылык жоктой сезилет. Макал текстинде «болот», «экен» жардамчы сөздөрү түшүрүлүп колдонулгандай туюлат: Жан - ооруган жерде болот (экен). Бирок мисалдын эки вариантына тереңирээк баам таштасак, урунттуу-урунттуу айырмачылыктарга урунбай койбойбуз: 1) Мисалдардын эки варианты эки башка стилдик ыкмада жүзөгө ашырылды. «Болот», «экен» жардамчы этиштик компоненттери улай колдонулган: Жан ооруган жерде экен (болот), Сөзү экинин иши да чеки экен (болот) мисалдары I варианттагы: Жан ооруган жерде, Сөзү экинин иши да – чеки мисалдарынан олуттуу айырмаланып, кадыресе сүйлөм түзүлүшүнө айланды. 2) «Болот», «экен» сөздөрү катышкан вариантта маанилик чектелгендик бар, ал маанилик чектелгендикти «болот», «экен» сөздөрү шарттап турат. Маселен, Жан ооруган жерде болот (экен) варианты кабар- маалыматтык маанини туюндурду да, андан экинчи бир маанилер өнүп чыккан жок. Жан – ооруган жерде макал вариантында болсо, кабар-маалыматтык маани билдирүү менен бирге, Жан деген түшүнүктүн маани-маңызы кошо камтылды, предикаттын негизинде тажрыйбаланган жыйынтык, турмуштук көрсөткүч катары белгиленди. Макал варианттары турмуштук көрсөткүч, аныкталган чындык, тажрыйбаланып чыккан бүтүм кабылдангандыгына байланыштуу кепте дайыма даяр материал катары колдонулат, аң-сезимде мурдатан калыптанган белгилүү бир көңүлдө туруучу ой сымал жашайт.

Макал текстиндеги атоочтук предикаттар бир түрдүү формада эле колдонулбастыгы анык. Алар макал текстиндеги ойду туюндуруу максатына ылайык, белгилүү бир формада ишке ашат. Асыресе, атооч жөндөмө формаларында келген атоочтук предикаттар кеңири учурайт. Буга Көздү май бастырган – мактоо; Барымтанын баасы – балээнин башы; Көптүн көзү – көрөгөч; Бийликке жетүү – азап, бийликтен кетүү – тозок сыяктуу көптөгөн макалдар мисал боло алат. Атоочтук предикаттар атооч жөндөмө формасынан башка кыйыр жөндөмө формаларында да кездешет: Эти – этке, сорпосу – бетке; Бийикте учкан куштун насиби – жерден, бийликтегилердин насиби – элден; Эр жигиттин башы – канжыгада, каны – көөкөрдө ж.б. Атооч жөндөмө формасында уюшулган макалдарга салыштырмалуу алганда, кыйыр жөндөмө формаларында турган макалдар

аз санда болорун факт материалдар ырастап турат. Ошондой эле, макал текстинде атоочтук предикат кызматын бардык эле атооч сөздөр бирдей деңгээлде катышып аткарбастыгын мисалдардан байкоого болот. Алсак, атоочтук предикаттын милдетин зат атооч менен сын атооч сөздөр айрыкча көп аткалары, алардын текст тутумундагы семантикалык табиятына жараша болорун белгилөөгө болот.

Этиштик предикат

Тил илиминде сүйлөм тутумундагы баяндоочтук милдетте турган сөздөргө өзгөчө маани берилип келген, баяндоочтун грамматикалык маанилери сүйлөм типтерин аныктайт. Түрк тилдериндеги сүйлөм структураларынын жаралыш мүнөзү баяндоочтун табияты менен ажырагыс байланышта болот (Н.З.Гаджиев. 1973: 155), Сүйлөмгө жашоо берген этиш, ошон үчүн ал сүйлөмдүн түзүлүшү үчүн абдан зарыл (О.Есперсен. 1958: 95). Компоненттердин структуралык мамиле-катыштарындагы абдан маанилүү сүйлөм мүчөсү – баяндооч (Адмони В.Г. 1963: 360.) ж.б. Сүйлөм тутумундагы баяндоочко, асыресе, этиштик баяндоочтордун кызматына карай айтылган мындай пикирлердин өйдө-ылдыйына карабай, баары бир этиштердин ролун моюнга албай коё албайбыз. Объективдүү чындыктагы нерселердин бардыгы кыймылда болот жана ал кыймыл өтө ар кыл маанилерди: кыймылдын абалын, кыймылдын аракетин, кыймылдын жүрүшүн, кыймылдын көрүнүшүн, кыймылдын абалдык мүнөзүн, кыймылдын сүрөттөлүшүн, кыймылдын чагылышын, кыймылдын жасалышын, кыймылдын аталышын, кыймылдын аткарылышын ж.б. билдирет. Сүйлөм тутумундагы этиш сөздөрдүн кырдаалга, шартка жараша ар түрдүү маанилерде жаралышы албетте, алардын башка компоненттер менен болгон карым-катышынан, байланышынан келип чыгат. Ошон үчүн алардын тарамы кенен, таасири чоң болуп саналат.

Ал эми макал тексти кадыресе сүйлөмдөрдөй кабар-маалыматтык мазмунду берүү менен гана чектелбестен, ойду билдирүү функциясын аткаргандыктан, б.а., кыска формада уюшулуп, подтексттик ойду туюндургандыктан, андагы этиш сөздөрдүн аткарган функциясы да кошумча жүктү аркалары өзүнөн-өзү түшүнүктүү чыгар. Бул учурда этиш сөз деген түшүнүк этиштик предикат деген термин менен аталышы шарт. Анткени этиш сөз сүйлөмдөн сырткаркы жеке тургандыгы, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалангандыгы лексикалык-грамматикалык табияттык аталышы болуп саналса, этиштик предикат түшүнүгү контекст кызматынан, сүйлөм тутумундагы башка компоненттер менен карым-катышындагы, байланышындагы функциясынан келип чыгат. Макал текстинде этиштик предикаттын ролу өзгөчө орунда турат. Анткени,

макалдагы ойду, подтексттик ойду жаратууда, ойдун туюндурулушундагы кыйытма туюнтмалардын берилишинде: этиштик табияты, т.а., өзү аркылуу берилген учурунда, башка субъект, объект компонент аркылуу туюндурулган кыйытма түшүнүктөрдү жөнгө салууда, аларды башкаруу мүнөзүндө этиштик предикаттын аткарган кызматы абдан жогору. Этиштик предикаттын табиятынын татаалдыгы өзү менен катышта турган компоненттердин мүнөзү аркылуу да аныкталат, анткени, этиштик предикат субъектиге да, объектиге да өз таасирин тийгизет жана ошол эле учурда өзү да таасирленет, конкреттештирилет; Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт макалын алалы. Бул тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулду, эки предикат бар. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү «көгөрөт» этиштик предикаты 2-жөнөкөй сүйлөмүндө негизинен кайталанып колдонулду. Кайталанып колдонулуу макал текстиндеги стилдик ыкмалардан болуп саналат. Көгөрөт, көгөрөт предикаттары сырткы түзүлүшү боюнча айырмасыз болгону менен, макал мазмунунда семантикалык эки башка жүктү көтөрүп турат. Ушуга байланыштуу алардын текст тутумундагы ички маанилеринен алып караганда, кайталанып колдонулду деген түшүнүк булардын ошол учурдагы табиятына анча шайкеш келбей калат. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик предикат менен 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик предикаттын түпкү теги бир болгону менен макалдын синтаксистик-семантикалык мазмунунда ал предикаттар бири-биринен олуттуу айырмаланып турат. 1-сүйлөмдөгү көгөрөт предикаты өзүнүн негизги түпкү маанисине жакын колдонулуп, көк түскө айлануу процессин билдирди. Макал тутумундагы функциясына жакыныраак алганда, жердеги өсүмдүктөрдүн жамгыр аркылуу жашылданары, көк түстүк абалга келиши, андан да жакын алсак – жамгыр менен өсүмдүктөр өнөт, өсөт, жашоосу уланат. Демек, 1-предикатта жамгыр аркылуу өсүмдүк-төрдүн көк түскө ээ болуусу; жандануусу, жашоосу; өнүшү, өсүшү маанилери камтылат да, тике маанисинен келип чыккан көп маанилүүлүктү шарттайт. 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү көгөрөт предикаты биринчи предикаттагыдай көк түскө ээ болуу процессин билдирген жок, мында адамдын бата алуусу менен өсүп-өнөрү туюндурулду. 1-предикаттагы өсүү, өнүү маанилерине окшош келди, бирок анын дал өзү эмес. Анткени 1-предикат өсүмдүктүн тамыр алып, жалбырак байлап ж.б. белгилерине байланыштуу организмдик өнүгүү процессин түздөн-түз чагылдырып жатса, 2-предикатта адамдын анатомио-физиономиялык өсүп-өнүгүүсү тууралуу кеп болбостон, социалдык-турмуштук, коомдук-чөйрөлүк абалына байланышкан маанини туюндуруп турат. Мында эл батасына эгедер болгон адамдын, эл алкоосуна татыган адамдын кадыр-баркы жогорулайт, элдин керегине жарайт, эл үчүн кызмат кылат деген кыйытма туюнтма бар. Ошондой эле, көгөрөт предикаттары бири-бирине карата параллель колдонулуп,

кыймылдын өзгөрүш абалын билдирүү менен, бүтүм чыгаруу мүнөзүн аркалап турат. Алар катарлаш колдонулуп, эки башка нуктагы ойду бир максатка багыттап, турмуштук көрсөткүч катары жердин да, эрдин да өнүгүшүнүн өз мыйзам ченемдүүлүктөрү бар экендигин, аларды туура ажыратып, туура аңдап, туура баалай билүү керектигин, экөөнүн тең коомдук турмушта пайдалуулугунун зор экендигин дал ушул көгөрөт предикаттары аркылуу жыйынтыктап каңкуулап турат.

Этиштик предикат сүйлөм структурасында кыймыл-аракеттин туюндурулуш мүнөзүнө жараша ар түрдүү грамматикалык формаларда ишке ашары белгилүү. Этиш сөз түркүмүнө бул багытта, т.а., семантикалык ар кыл маанилерди билдирүү жөндөмдүүлүгү боюнча бир дагы башка сөз түркүмү тең келе албайт. Этиштик предикат жөнөкөй жана татаал формаларда уюшулушу менен, атоочтуктун, кыймыл атоочтуктун, чакчылдын, мамиленин, ыңгайдын, жактын, чактын түрдүүтүрдүү грамматикалык көрсөткүчтөрү аркылуу өзгөрүп, кыймыл-аракеттин семантикасынын кеңдигин көрсөтөт жана сүйлөм тутумунда маанилик катмарланууга да көбүрөөк учурайт. Бул этиш сөздөрдүн колдонулуш ийкемдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, сүйлөм табиятына жакындыгы болуп саналат. Жалпы этиштик предикаттын ар кыл мүнөздүү өзгөчөлүгүн шарттоочу грамматикалык көрсөткүчтөрдүн бардыгы эле макалдагы этиштик предикаттардын табиятына туура келе бербейт. Макал текстинин спецификалык өз-гөчөлүгүнө байланыштуу I жактын – м, - мын, - быз, - к (барам, иш-теймин, келдик) мүчөлөрү катышкан; ыңгайдын айрым – айын, - гай (барайын, иштегей эле ж.б.) формалары менен уюшулган; сураныч, өтүнүч маанисинин – чы (берчи, барчы ж.б.) мүчөсү аркылуу; күмөнсүү, болжолдоо маанисиндеги (келет го, келүүгө тийиш, барышы мүмкүн ж.б.) жана башка көптөгөн формалар аркылуу уюшулган этиштик предикаттар мүнөздүү эмес. (I жактын –м мүчөсү жалганган бирин-экин гана макалдар бар; сактансаң, сактаймын) Анткени макалдагы этиштик предикаттын эң башкы белгиси жыйынтык, тыянак, бүтүм чыгаруу функциясына негизделген жана турмуштук такталган чындыкты көрсөтүү болуп саналат. Мындай шартта этиштик предикаттын мүнөзү жалпыга багытталат да, жеке адамдын кызыкчылыгына байланышкан бир тараптуу кыймыл-аракеттик семантика колдонулбайт;

Кесирдүү сөздөн кесепеттүү сөз чыгат.

Киши эмес киши

сөз эмес сөздү кеп кылат.

Адам өлмөйүнчө, ырыскысы түгөнбөйт.

Дүнүйөгө мас болбогон,

мансапка бой көтөрбөйт ж.б.

Белгиленген этиштик предикаттардын семантикасында жалпы тараптык багыттагы кыймыл билдирилип, эске алчу, сабак болчу тариздеги

тарбиялык мүнөз ачык байкалып турат. Ырас, кыргыз эл макалдарында түздөн-түз II жактык мааниде айтылган этиштик предикаттар да кыйла кездешет. Бул учурда II жакка карата айтылган буйрук этиштер жана II жактын – сың, -ң мүчөлөрү уланган этиштер колдонулат:

Уста менен дос болсоң, нар кескенин аларсың,
 жаман менен дос болсоң, бир балээге каларсың.
 Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан опаа көрөсүң.
 Малы жок деп эрден түнүлбө,
 чөбү жок деп жерден түнүлбө.
 Карап койсо күлдү дебе,
 күлүп койсо сүйдү дебе.
 Карынын кебин капка сал ж.б.

Макал тексттериндеги этиштик предикаттар тикеден-тике II жакка багытталып колдонулганы менен, семантикасы башка компоненттер менен катышта туруу аркылуу бышып, бардык тараптарга бирдей тиешелүү макалдык мазмунду жаратты.

Макал тексттериндеги этиштик предикаттар негизинен айкын келер чактык –т, этиштин терс формасын уюштуруучу –ба, II жактын –ң, -сың, шарттуу ыңгайдын –са мүчөлөрү; бар, жок жана буйрук маанисиндеги этиш сөздөр аркылуу уюшуларын көрүүгө болот. Булардын ичинен –т мүчөлүү этиштик предикаттын абдан көп кездешерин айрыкча баса белгилеп коюу зарыл. Этиштик предикаттар катышкан материалдардын дээрлик 70 пайызы – т мүчөлүү этиштик предикаттар болуп саналат. Макалдын спецификалык бөтөнчөлүгүнө жараша, -т мүчөлүү этиштик предикаттар I, II, III жактарга бирдей тиешелүүлүктү көрсөтүүгө жана такталган көрүнүштү, кыймылды, аракетти, абалды туюндурууда ийкемдүү колдонулат. «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» айкын келер чактын – т мүчөсү мындай деп белгиленген: «Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл аракетти билдирет. Мындай учурда айкын келер чак турмуштук чындыктан келип чыккан жалпы корутундуну баяндайт. Айкын келер чактын адаттанган кыймыл-аракетти көрсөтүүсү көбүнчө макал, лакаптарда көп учурайт: Жарды болор жигит эринчээк болот. Жакшыга айтса – билет, жаманга айтса - күлөт. Иштеген тиштейт. Кереги тийсе, тереги жыгылат. Көп жойлогон түлкү капканга түшөт» (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980: 337). Биздин жеке пикирибизде макал текстиндеги – т мүчөлүү этиштик предикат айкын келер чак-тык маанини билдирүү менен гана чектелбейт. Чындыгында, кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө колдонулган –т мүчөлүү этиштик предикат учур чактык, же келер чактык мааниде гана айтылат. Маселен, Асан эртең келет сүйлөмүндөгү келет этишинин келер чактык маанидеги –т сөз өзгөртүүчү мүчөсү эртең тактоочу менен грамматикалык байланышта, катышта туруп, конкреттүү бир мезгилдеги, убактагы кыймылды билдирди. Ал эми Ат

тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат макалындагы –m мүчөсү келер чактык маани менен гана чектелбестен, логикалуу түрдө өткөн чактык, учур чактык маанилерди да кошо камтыйт. Анткени макалдык мазмун белгилүү бир мезгилди гана көрсөтүп, ага тиешелүү болуп жаралбайт. Ал бардык убактарга бирдей тиешелүү.

§5. Макал текстинин семантикалык структурасындагы субъект

Лингвистикада субъект кыймылдын алып жүрүүчүсү катары белгилүү. Кыймылдын ээси, анын жаратуучусу, же анын алып жүрүүчүсү болгон субъект макал текстинде катышып да, катышпай да турушу ыктымал. Субъектинин макал текстинде катышып, же катышпай турушу анын синтаксистик-семантикалык мазмунунан билинип турат. Ачыгыраак айтканда, муну макал мазмунун тейлеп туруучу категориялардын бири - синтаксистик жак аркылуу аныктасак болот. Кыймыл-аракет жана анын ар кыл мүнөзү, белгилери менен субъект карым-катышта болоорун негизинен синтаксистик жак тейлейт. «Синтаксистик жак, мына ошентип, сүйлөөчү – сөзгө катышуучу жак менен сөзгө катышпаган үчүнчү жактарды бири-бирине карама каршы коюучу мүчө эмес жана ал кыймыл-аракеттик белгилерди алып жүрүүчү субъект да эмес, ал субъект жана иштелип чыккан белгинин ортосун-дагы мамилелештик. Тилдик кубулушту тилден тышкары кырдаал менен байланыштыруучу мамилелештик» (Г.А.Золотова. 1975: 151-152), «Демек, этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдөгү синтаксистик жактар аркылуу, биринчиден, кыймыл-аракетти аткаруучунун бардыгы (ал жак кээде белгилүү, кээде белгисиз, кээде жалпыга таандык, кээде такыр болбой да калат) көрсөтүлөт. Экинчиден, кыймыл-аракет жана аны алып жүрүүчүнүн ортосундагы мамиле берилет. Үчүнчүдөн, кыймыл-аракетти аткаруучу жактык сүйлөмдүн мазмун менен байланыштагы чындыкка жана сүйлөөчүгө, угучууга жана сырткаркы предметтик речке болгон мамилеси берилет.» (Б.Тойчубекова.1983: 20), «Жак категориясы бул – белги кырдаалынын элементине (сүйлөөчү - угуучу чындык предметтерге карата айткан) сүйлөмдүк билдирүү жөнүндө кыймыл-аракетти аткаруучунун, белгини, алып жүрүүчүнүн – субъектинин мамилеси» (И.Х.Ахматов. 1977: 165). Ушуга байланыштуу синтаксистик жак кыймыл-аракетти билдирүү менен катар, анын алып жүрүүчү субъектисин кошо туюндурат, бирок ал субъектинин өзү эмес.

Кыймылдын аткаруучусунун бар-жоктугу макал мазмунунан байкалып турат. Арийне, айрым макалдардын шартында кыймылдын субъектисин байкоо кыйынчылыкты туудурбай койбойт. Бул макалдын семантикалык структурасынын татаалдыгына, алардын ар кыл

синтаксистик конструкцияларда уюшулушуна, ойдун туюндурулуш мазмунуна байланыштуу болот. Кээ бир макал тексттеринде субъект өзү катышып тургандыктан, кыймылдын аткаруучусу, алып жүрүүчүсү катары ачык, так, даана билинип турат:

Ат арпа жесе, эшек кулагын салат.

Ат баспайм деген жерин үч басат.

Бай малын айтат, кедей муңун айтат ж.б.

Макал тексттериндеги ат, эшек; ат; бай, кедей компоненттери субъект катары катышты да, кыймылдын түздөн-түз аткаруучусу болуп калды. Кыймылдын түздөн-түз аткаруучу субъектиси экендигин жесе, салат; басат; айтат, айтат этиштик предикаттарынын семантикасы көрсөтүп турат, ошон үчүн предикат субъектини аныктайт. Макал мазмунундагы предикаттардын кыймыл-аракети тикеден-тике аталган субъектилер аркылуу ишке ашырылды. Мында субъектилер синтаксистик жактан сүйлөм ээлеринин милдетин аткарып турушат. Грамматикалык ээлер менен субъектилер бири-бирине дал келип калды. Макалдын семантикалык структурасы синтаксистик ар кыл конструкциядагы сүйлөмдөр аркылуу уюшулгандыктан, анда дайыма эле грамматикалык ээ катыша бербеси анык:

Андыганга аңкоо көрүн.

Арстандай күчүң болсо да,

түлкүдөй куулукту үйрөн.

Бул мисалдарда сүйлөм ээлери катышкан жок, катыштыруунун да зарылдыгы жок, синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну ээни талап да кылбайт. Мындай шартта субъектини жокко чыгарып салууга болбойт, субъект макал тутумунда атайын лексема менен берилбесе да, ал кыймылдын аткаруучу субъектиси болбой калышы толук мүмкүн. Маселен, Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт, - тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган бул макалда сүйлөм ээлеринин милдетин жер, эр компоненттери аткарып турат. Бирок алар макал мазмунунда кыймылды түздөн-түз аткаруучу, алып жүрүүчү субъектиси боло алган жок. Демек, сүйлөм ээси менен логикалык субъектини бир түшүнүктө кароого негиз жок, алар айрым учурларда гана бири-бирине дал келип калышы мүмкүн. Ээ көпчүлүк учурда сүйлөөчү менен да, кыймыл-аркеттин субъектиси менен да, эч кандай мамиле түзбөйт. Бул жалпыга белгилүү жана ал үчүн иллюстрация да талап кылынбайт. Ээ – бул айрыкча формалдуу түзүлүштөгү «жак». Ошон үчүн сүйлөмдү жактуу жана жаксыз деп бөлүштүрүү грамматикалык мааниге тиешелүү болбостон, формалдуу түзүлүшкө, жактын өзү сүйлөмдүн структуралык схемасына гана тиешелүү, анын грамматикалык мааниси менен мамилеси болбойт... Сүйлөмдөгү жак (субъект) синтаксистик-семантикалык категория болуп саналат (Н.Ю.Шведова. Русский язык за рубежом, №4, 1971: 53-54). Грамматикалык ээ сүйлөмдүн башка мүчөлөрү

сыяктуу эле структуралык айтыла турган элемент, ал эми субъект, логикалык башка түшүнүктөр сыяктуу эле мазмундук структуранын элементи (И.Х.Ахматов. Советская тюркология, 1978: №5, 26). Чындыгында, ээ грамматикалык категория болгондуктан, ар дайым атайын лексема менен берилет жана өзүнүн табиятына ылайык келген грамматикалык мааниси бар: Атам колхоздо иштейт («Чалкан»). Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси – атам, биринчи жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтон жасалган. Ал эми кыймыл-аракеттин аткаруучусу (аны алып жүрүүчү субъектиси) көпчүлүк учурда атайын лексема менен берилбейт. Ал сүйлөмдүк семантикада гана сакталат... Сүйлөмдүк семантикага мүнөздүү келген кыймыл-аракеттин субъектисинин билинип турушу ар бир сүйлөмдө ар башкача (Б.Топчубекова. 1983: 22-23). Көрүнүп тургандай, ээ – грамматикалык категория, субъект – логикалык категория, экөөнүн спецификасын эки башка аспектиден кароого туура келет. Макал текстиндеги субъект (эгер ал өз алдынча лексема менен берилип, катышып турган болсо) семантикалык-структуралык түзүлүшкө ылайык ээнин да, толуктоочтун да функциясында келе берет. Жогорудагы Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт макалында субъектилер болуп жамгыр менен, бата менен компоненттери эсептелинет. Мында чындыгында эле, көгөрөт кыймылынын абалдык өзгөрүүсү жамгыр менен, бата менен субъектилер аркылуу ишке ашырылды, кыймылды аткаруучулар – ишке киргизүүчүлөр логикалык жактан дал ушул компоненттер болуп саналат. Анткени жерди жамгыр, эрди бата көгөрттү. Синтаксистик планда толуктоочтук милдетте турушат. Ал эми сүйлөм ээлери катары келген жер, эр компоненттери кыймылдын абалдык өзгөрүшүнө негиз болуп түшкөндүктөн, алар объект катары каралат. Алар кыймылды жүргүзө алышкан жок, демек, кыймылдын аткаруучусу боло алышпайт, тек гана кыймыл аларда жүрдү, б.а., кыймылдын жүрүшү ал объектилерде практикаланды.

Булардан мындай жыйынтык чыгарууга туура келет. Биринчиден, макалдын семантикалык структурасындагы субъект этиштик предикат менен ажырагыс байланыш-катышта каралат. Себеби субъект кыймылды алып жүрүүчү болуп саналгандыктан, анын мүнөзү этиштик предикат аркылуу гана аныкталат: Балта көтөргөнчө, дөңгөч эс алат. Бул жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинде өз алдынча лексема менен берилип, бир гана субъект катышты, ал – дөңгөч. Сүйлөм ээси болуп келген дөңгөч субъектиси эс алат кыймылынын түздөн-түз аткаруучусу болуп саналат. Экинчиден, этиштик предикаттар катышкан макал тексттеринде айрым шарттарда, анын семантикалык структурасына байланыштуу субъектинин катышынын зарылдыгы жок болуп калат. Бул учурда этиштик предикаттын кыймылын аткаруучу субъект макал мазмунунан ачык, же өтө жалпыланган түрдө билинип турат, кай бир шарттарда кыймылдын аткаруучу субъектиси белгисиз калышы мүмкүн:

Ат куйругун кармасаң, өзөндөн өтөрсүң,
ит куйругун кармасаң, сууга чөгөрсүң.
Атты арыгында көр,
эрди карыганда көр.
Ачка кишиге таң атпайт.
Аш болсо, казан табылат,
жок болсо, жабуу табылат.

1-2- макалдарда кыймыл-аракеттин аткаруучусу субъектилери катышпаса да, кармасаң, өтөрсүң, кармасаң, чөгөрсүң; көр, көр этиштик предикаттарынан билинип турат. 3-4- макалдарда болсо, кыймылды аткаруучу субъектилер кимдер экендиги белгисиз. Үчүнчүдөн, макал текстинде катышып турган субъект кыймылдын аткаруучусу болуп келүү менен, ээлик, же толуктоочтук милдетте турушат:

Бай малын айтат, кедей муңун айтат.

Ачыкканга аш бышыртпа, үшүгөнгө от жактыртпа.

1- макалдагы бай, кедей субъектилери – ээ, 2- макалдагы ачыкканга, үшүгөнгө субъектилери – толуктооч. Ошентип, макалдын семантикалык-структурасындагы субъект кыймылды алып жүрүүчү болуп саналгандыктан, анын семантикалык мүнөз-табияты этиштик предикат аркылуу гана аныкталат.

§6. Макал текстинин семантикалык структурасындагы объект

Макал текстиндеги эң маанилүү компоненттердин бири – семантикалык объект. Кандай гана макалды албайлы, алардын спецификасы, негизги максаты турмуштук тажрыйбалардан такталып чыккан көрүнүш менен көз караштарды, кубулуштар менен окуяларды, нерселер менен түшүнүктөрдү кеңеш, сунуш, акыл насаат, нускоо маанисинде берип, алардын жакшы сапаттарын даңазалап, үлгү кылып көрсөтүп, жаман жактарын ашкерелеп, сынга алуу аркылуу белгилүү бир эреже-бүтүм чыгаруу болуп саналат. Ырас, мындай болгон соң, макал мазмунунда турмуш чындыгы катары көрсөтүлгөн кайсы бир нерсе, көрүнүш, түшүнүк ж.б. объектилери негизге алынбай койбойт. Ушул жагынан алып караганда, макалдардын дээрлик көпчүлүгү объектисиз уюшулбастыгын, белгилүү бир нерселер мисалга алынып көрсөтүүлөрүн, алар макал табиятынын жаралышына өбөлгө-себеп болуп келерин колдо турган материалдар айгинелеп турат.

Семантикалык объект субъект сыяктуу эле этиштик предикат менен катышта болот да, предикаттык катышты түзөт. Предикаттык катыш семантика-грамматикалык жактан багыныңкы түгөй катары эсептелген

нерселик жана заттык маанидеги сөздөр менен багындыруучу түгөй болуп түшүүчү кыймыл-аракеттин бирдигинен турган конструкция аркылуу уюшулат да, бири экинчисине карата заттык формада туруп, объектилик мааниде катыш жасайт. Предикат менен катышта турган семантикалык объект ошол катыштын негизинде бир жагынан, өзүнүн объектилик ар кыл мүнөздүү белгилери ачылып такталса, экинчи жагынан, предикатка таасирин тийгизүү аркылуу анын семантикалык мүнөзүн да аныктайт:

Ит уялашын тааныбайт.

Акылы бар азамат алыскыны дос кылат.

Коркок түштөн чочуйт, жалкоо иштен чочуйт.

Мисалдардагы уялашын; алыскыны; түштөн, иштен компоненттери семантикалык объект катары тааныбайт; дос кылат; чочуйт, чочуйт этиштик предикаттары менен түздөн-түз катышта турушат. Булардагы этиштик предикаттардын семантикасы өзүнүн кыймылынын таралыш мүнөзүнө ылайык, объектилерди табыш (уялашын, алыскыны) жана чыгыш (түштөн, иштен) жөндөмөлөрүндө турушун талап кылды. Ушул жөндөмө формаларында туруп этиштик предикаттарга (тааныйт; дос кылат; чочуйт, чочуйт,) карата маанилик катыш жасай алды. Ушул жөндөмө формалары аркылуу өздөрүн кыймылдын таралышын кабыл алуучу объект катары көрсөтө алды. Ушул эле учурда ушул эле жөндөмө формаларында туруп, этиштик предикаттарга таасирин тийгизүү менен анын кыймылынын абалдык (тааныбайт; чочуйт, чочуйт), аракеттик (дос кылат) мүнөздөрүн жаратты.

Макалдык мазмундун жаралышында ар түрдүү синтаксистик конструкциялар колдонулары белгилүү. Кыймыл-аракеттин объектиге карата күчтүү таасиринин натыйжасында жана ойду билдирүүнүн тилдик каражаттарынын колдонулуш ыкмасынын негизинде алар, б.а., этиштик предикат менен объект айрым учурларда лексика-семантикалык бир бүтүндүккө биригип, бир эле семантикалык компоненттин функциясын аткарып, ажырагыс сөз тизмегине айланып, макал түзүлүшүндө ойдун негизин ээлеген сөз болуп келет да, экинчи бир тилдик элементтер менен катыш жасап макалдык мазмунду жаратат. Буга мисал катары: Кушту жырткыч кылган – тырмагы, кишини сүрдүү кылган – мансабы; Эл сыйлаган эшикте калбайт, ат сыйлаган жөө баспайт өндүү макалдарды келтирсек болот. Кушту жырткыч кылган; эл сыйлаган, ат сыйлаган ажырагыс сөз тизмектери атоочтук түрмөктөр деп да аталат. Байкалып тургандай, кушту табыш жөндөмөсүндө эл, ат табыш жөндөмөсүнүн түшүрүлүп айтылган формаларында келип, жырткыч кылган; сыйлаган, сыйлаган этиш сөздөрү менен лексика-семантикалык бир бүтүндүктө колдонулду. Табыш жөндөмө формасында турган заттык, нерселик объектилерге кыймыл-аракет толук таралары эчактан далилденип келет. Демек, кыймыл-аракеттин толук таралуусу анын өзгөчө күчтүү таасирин

жаратып, ошол семантикалык структурада өзүнө бириктирип алган. Макалдын спецификалык бөтөнчөлүгүнө жараша, т.а., макал табиятына ылайык, бул биригүүлөр кеп маанисин күчөтүү, образдуу туюнтуу максаттарына багытталып колдонулат. Ушундан улам, макал тексттеринде ажырагыс сөз тизмектери көп учурайт.

Макал тексттеринен семантикалык объект менен семантикалык субъектинин атооч, барыш, чыгыш жөндөмөлөрү жана менен жандоочунун айкашы аркылуу бирдей формада уюшулгандыгын байкоого болот. Арийне, атооч жөндөмө формасында уюшулган объект атооч жөндөмөсүндө турган субъектиге салыштырмалуу алганда, өтө эле аз санда колдонуларын жана тескерисинче, барыш, чыгыш жөндөмө формаларында жана менен жандоочунун айкашы аркылуу уюшулган субъектиге караганда аталган формалардагы объект абдан активдүү уюшуларын көрүүгө болот. Мунун жөндүү себеби бар. Кыймылдын аткаруучусу, алып жүрүүчүсү субъект болуп саналгандыктан, алар негизинен аталып көрсөтүлөт. Бул учурда атооч жөндөмө формасында турат да, ээлик милдетти аткарат: 1. Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт; 1. Касапчы энесине сөөк сатат ж.б. мисалдардагы атооч жөндөмө формасында турган ини, сиңди; касапчы компоненттери кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучулары, анын алып жүрүүчүлөрү болгондуктан, субъект функциясында туруу менен, ээлик милдетти аткарышты. Мындай атооч жөндөмөлөрүндө турган субъектилерди макал материалдарынан өтө эле көп келтирүүгө болот. Ал эми Аял сергегинен жумуш бүтөт, эркек сергеги ырыс күтөт макалында атооч жөндөмөсүндө турган жумуш компоненти ини, сиңди; касапчы компоненттеринин функциясынан айырмаланып, тескерисинче, субъектилик эмес, объектилик мүнөзгө ээ. Анткени жумуш компоненти ээлик милдетти аткарганы менен, бүтөт кыймылынын аткаруучусу, алып жүрүүчүсү боло алган жок. Ошондой эле, кыйыр жөндөмөлөрдүн бириндеги субъектиге караганда кыйыр жөндөмөлөрдүн бириндеги объект көп уюшулары алардын предикат менен болгон өтмө катар байланыш – катыш мүнөздөрү аркылуу аныкталат: 1. Аялды ашынан тааны, Баланы башынан тааны. 2. Ажарлуу жи-гитке ажалдуу кийик жолугат. 3. Доолошарың казы болсо, дартыңды аллага айт. Мисалдагы ашынан, башынан; жигитке; аллага компоненттери семантикалык объект катары келди. Кыймыл-аракет затка, нерсеге багытталган, же таралган мааниде айтылса, анда ал объектилик мүнөзгө ээ болуп турат. Макалдын семантикалык жалпы мазмунунда турмуштук көрүнүштөр негизге алынгандыктан, алар предикат менен маанилик катышта туруп, мисалга алынган объект катары кызмат өтөйт. Ал кызматты кайсы бир кыйыр жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, шексиз түрдө предикат менен катыш жасайт: ашынан тааны, башынан тааны; жигитке жолугат; аллага айт. Ашы-нан, башынан чыгыш жөндөмөсүндөгү, жигитке; аллага барыш жөндөмөсүндөгү объектилердин маанилеринде

кыймылдын аткаруучу мүнөзү билдирилген жок, аларга карата кыймыл багытталган абалда турат. Буга салыштыруу максатында 1. Учкундан жалын тутанат; 2. Ачык-канга казан астырба, үшүгөнгө от жактырба; 3. Аял сергегинен жумуш бүтөт, эркек сергеги ырыс күтөт, - макалдарын алсак, учкундан; аял сергегинен чыгыш жөндөмөсүндө, ачыкканга, үшүгөнгө барыш жөндөмөсүндө турган өйдөкү макалдардагыдай эле компоненттер бар. Бирок, бул компоненттеринин функциясы өйдөдөгү: ашынан, башынан; жигитке; аллага компоненттеринин функциясынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Анткени кийинки макал мазмундарындагы учкундан; аял сергегинен; ачыкканга, үшүгөнгө компоненттери кыймыл аткаруучулары болуп келди. Логикалык планда, тутануу кыймылын учкун, бүтөт кыймылын аял сергеги, астыруу, жактыруу кыймылдарын ачыккан адам менен үшүгөн адам жасарын, аткарууну түшүнүүгө болот. Демек, булар макал мазмунунда объект эмес, субъект катары функция аткарды.

Макал тексттериндеги объект менен субъектинин дагы бир айырмачылыгы – субъект кыймылды алып жүрүүчү, аткаруучу болгондуктан, ал бир гана этиштик предикат менен алака түзсө, объект этиштик предикат менен да, атоочтук менен да катыш жасайт:

Жакшы жаныңа жолдош,

жаман малыңа жолдош

Ар кимдин жүргөн жери өзүнө мисир.

Кабак чытыган, каяшадан жаман ж.б.

Макалдардагы асты сызылган семантикалык объектилер жолдош, жолдош, мисир; жаман атоочтук предикаттары менен байланыш-катыш жасады. «Мындай түзүлүштөгү объектилик катыштын багындыруучу атоочтук түгөйлөрү сүйлөмдө баяндоочтук милдетин аткарат да, мындай көрүнүш, негизинен, макалылакаптарга мүнөздүү келет. Анткени аларда тоодой ойду томуктай сөзгө батыруу принцибинен улам, этиштик баяндоочтор түшүрүлүп, анын ордуна функционалдык жактан трансформацияланган атооч сөздөр ээлейт. Ошентип, синтаксистик катыштын бул түрү сүйлөмдөгү заттын, нерселик маанидеги сөздөрдүн кыймыл-аракет, же айрым атооч сөздөргө карата объектилик мааниде колдонулушуна негизделет да, анын түгөйлөрү өз ара белгилүү бир грамматикалык форма – көрсөткүчтөр аркылуу байланышат» (А.Сапарбаев. 1997: 26-27). Бул көз карашты кубаттоо менен, кошумчалай айтсак, макалдын жандуулугун арттырууда, эмоционалдык-экспрессивдүү берүүдө, ойдун образдуулугун жаратууда атоочтук предикаттын ролу зор. Макал мазмунунда кандай гана ой айтылбасын, турмуштун чындыгы катары, белгилүү бир объектиге негизделип, же ал мисалга тартылып (ооштурулуп, теңештирилип, салыштырылып) айтылат, ошондуктан, семантикалык объектинин макал тексттеринде колдонулуш диапозону кенен.

Семантикалык объект заттын, нерсенин предметтик мааниси аркылуу макалдын семантикалык структурасында эки багыттагы функцияны аткарат. Биринчиси, объект катары келген компонент предикаттын катыш шартында өзүнүн түпкү, негизги заттык маанисин сактоо менен, ошол маанисинин негизинде экинчи бир өтмө маанини туюндуруу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп турат. Макалдын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу андагы семантикалык объект салыштырууга, теңештерүүгө, ооштурууга негиз болуп түшөт да, өзүнчө бир курал катары колдонулат. Мындай шартта, анын семантикасы кеңейет:

Бир ооздон чыккан сөз миң оозго жайылат.

Кулаксызга кеп айтса, куу бакырдын башында.

Алдаса болот жаш башты, каргаса болот как башты.

Макалдардагы: бир ооздон (бир адамдан), миң оозго (көп адамга); кулаксызга (кеп укпаган, кабыл албаган); жаш башты (баланы), какбашты (көп жашаган, көптү көргөн) семантикалык объектилери экинчи бир өтмө мааниде ооштурулуп, салыштырылып берилди. Экинчиси, семантикалык объектинин басымдуу көпчүлүгү макал тексттеринде түз мааниде колдонулат. Макал табиятында баары бир, кайсы бир чындык, кайсы бир реалдуу нерсе, кайсы бир турмуштук көрүнүш тууралуу кеп козголбой койбойт. Алар негизинен макалдарда объект катары милдет аткарат. Объект катары колдонулган компонент түз мааниде берилүү менен, ал турмуш чындыгынан алынган факт катары көрсөтүлүп турат:

Жара айыкса так калат,

жаман сөздөн кек калат.

Байлыкты бөлүм түгөтөт,

ооруну өлүм түгөтөт.

3. Карт адам акылга бай,

март адам доско бай ж.б.

Макалдардагы сөздөн; байлыкты, ооруну; акылга, доско объектилери түз маанилерде чагылдырылды. Мындай түзүлүштөгү макалдарда катышкан компоненттер да тике маанилеринде туюндурулган учурлары көп эле кездешет. Бирок макалдын подтексттик ойго негизделгенине байланыштуу алардын компоненттеринин жалпы катыштык биримдиги – синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну андан сабак алчу кыйытма ойду билдирип турат.

§7. Макал текстинин семантикалык структурасындагы конкретизатор

Макалдын семантикалык структурасындагы конкретизатордун семантикалык табиятын аныктап ачуу үчүн, адегенде башка семантикалык компоненттер менен болгон жалпылыгына токтоло кетүү максатка ылайык

келет.

1. Макал структурасындагы объект, субъект сыяктуу эле, конкретизатор да этиштик предикат менен катышта болот. Макал текстиндеги семантикалык компоненттерди бир максатка багыттап бириктирүүдө, алардын маанилик катыштарын ырааттуулукка салууда, макалдын спецификасына байланыштуу андагы кыйытма ойду туюндурууда семантикалык предикат өзгөчө ролду ойнойт. Айрыкча, кыймылдык көрүнүштөр, аракеттер, процесстер чагылдырылган макал структурасында этиштик предикат башкаруучулук мүнөзгө ээ болуп, калган семантикалык компоненттер ошол кыймылды аткаруучу (субъект), кыймылды тактоочу, аныктоочу, кошумча маанилер менен толуктоочу (объект, конкретизатор) ж.б. ар кыл маанилик мүнөздөрү аркылуу этиштик предикаттын айланасына топтолушат. Өз кезегинде объект, конкретизатордун семантикалык таасиринин натыйжасында этиштик предикаттын кыймылынын ар түрдүү мүнөздөрү ачылат:

1. Өздү жаттай сыйлагын,
жат жанынан түңүлсүн.
Жокто бардай сыйлагын,
бай малынан түңүлсүн.

Макалдагы этиштик предикаттар: сыйлагын, түңүлсүн; сыйлагын, түңүлсүн; семантикалык субъектилер: жат, бай жана сыйлагын кыймылынын аткаруучусу II жак аркылуу берилген бардык тараптагы адам; семантикалык объектилер: өздү, жанынан, малынан; семантикалык конкретизаторлор: жаттай, бардай, жокто компоненттери болуп саналат. Көрүнүп тургандай, өздү → сыйлагын, жаттай→сыйлагын; жат→түңүлсүн, жанынан→түңүлсүн; жокто →сыйлагын, бардай→сыйлагын; бай → түңүлсүн, малынан → түңүлсүн бардык компонент-тери этиштик предикат менен байланыш–катыш түзүп турушат. Субъект, объект, конкретизатор семантикалык компоненттери кыймылдын аткарылышына жараша шартталып, алардын табияты этиштик предикат аркылуу жана этиштик предикатка болгон катыш өзгөчөлүгүнө байланыштуу аныкталат. Ошол эле учурда кыймылдын (этиштик предикаттын) мүнөзүнүн ар кылдуулугу байланышып турган субъект, объект, конкретизатор компоненттеринин таасиринен билинип турат:

- сен (бардык тараптагылар) сыйлагын – ким тарабынан аткарылыш мүнөзү;

- өздү сыйлагын – кыймылдын объектиге тике багытталыш мүнөзү, кыймылдын аткарылышы объектиде боло тургандыгы;

- жаттай сыйлагын – кыймылдын кандай аткарылышы, анын ички маанисинде өзгөчө аткарылыш мүнөзү;

- жат түңүлсүн – III жактагы адам тарабынан аткарылган кыймыл, ал кыймылдын мүнөзү, семантикасы субъектиге карата мамилени шарттоосу;

- жанынан түңүлсүн – объектиге карата кыйыр багытталган кыймыл

мүнөзү жана ага таң берүү маанисинин киргизилиши;

- жокто сыйлагын – кыйын мезгилдеги кыймылдын аткарылыш мүнөзү;

- бардай сыйлагын – кыймылдын аткарылышындагы бардарчылык, мартчылык мүнөзү;

- бай түңүлсүн - III жактагы адам тарабынан аткарылган кыймыл, ал кыймылдын мүнөзү субъектиге карата мамилени билдирүүсү;

- малынан түңүлсүн – объектиге карата кыйыр багытталган кыймыл мүнөзү, ал кыймылда кайыл болуу маанисинин камтылышы.

Субъект, объект, конкретизатор компоненттеринин өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө карабай, этиштик предикатка карата мындай түз жана тең укуктуу байланыш-катыштары алардын жалпылыгынын бирин шарттап турат.

2. Макал тексттеринин структурасындагы семантикалык компоненттер бири-биринен кескин айырмаланган лексикалык-грамматикалык табиятка ээ эмес. Алар макал тутумунда, т.а., алардын ар бирине энчиленген өз алдынча сөз түркүмдүк кору болбойт. Ошол эле зат атооч субъект да, предикат да, объект да, конкретизатор да атрибут да боло алат. Бул жагынан алып караганда, сөз түркүмдөрүнөн уюшулушу боюнча семантикалык компоненттер жалпылыкка ээ болуп турат. Сөз түркүмдөрүнүн ичинен атооч сөздөрдүн абдан активдүү колдонуларын байкоого болот:

Калптын сөзү – ушак, чындын сөзү – тузак.

Миң чеченди бир дөөрүк жеңиптир

Конок кирсе эшиктен, ырыскы кирет тешиктен

Мисалдардагы ушак, тузак предикаттары зат атоочтон; калптын, чындын атрибуттары зат атоочтон; чеченди объектиси зат атоочтон дөөрүк, конок, ырыскы субъектилери зат атоочтон уюшулду. Зат атоочтор заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын билдирет. Зат атоочтордун бере турган маанилери өтө бай. Алар жаратылыштагы көрүнүштөрдүн (чагылган, шамал, өрт), конкреттүү заттардын (бала, эне, көгүчкөн, түлкү, суу) жана коомдук турмуштагы көрүнүштөрдүн (революция, социализм) аттарын билдирет. Ошондой эле абстрактуу түшүнүктөрдү (кыял, даңк, береке), абстрактуу маанидеги сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт (жаңылык, каармандык, күрөш, окуу) (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980: 145). Дегеле, заттардын колдонулуш сферасы абдан кеңири жана масштабдуу. Ушундан улам, макалдар да объективдүү чындыктагы нерселерден, көрүнүштөрдөн, көрсөткүчтөрдөн келип чыккандыктан, алардын аталыштары, ар түрдүү маанилик туюндурулуштары негизге алынбай койбойт. Булардын ар түрдүү берилиштери макал тутумундагы семантикалык компоненттер аркылуу жүзөгө ашырылат. Албетте, макал

структурасындагы семантикалык компоненттер зат атоочтор менен эле ишке ашырылбасы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Муну биз семантикалык компоненттердин жалпылыгын көрсөтүү үчүн, тек гана зат атоочторду мисалга тарттык.

3. Семантикалык конкретизатордун башка компоненттер менен болгон дагы бир формалдык сырткы окшоштугу бирдей формалык көрсөткүчтөрдө турушун, б.а., илик, табыш жөндөмөлөрүнөн сырткаркы кыйыр жөндөмөлөрдө уюшулушун көрсөтүүгө болот. Бул негизинен, зат атооч, башка атоочтук сөз түркүмдөрү, же заттык мааниге өткөн сөздөр сүйлөм ичинде келгенде, аларга тигил, же бул жөндөмөнүн мүчөсү уланат да, ал мүчө жалганган сөзүн өзүнөн ки-йинки экинчи бир сөз менен байланыштырып, натыйжада сүйлөмгө ырааттуу, маанилүү мүнөз киргизиши менен шартталган. Мындай функцияны аткаруу менен, макалдардагы семантикалык компоненттер грамматикалык түзүлүшү боюнча окшоштукту жаратып, бирдей жөндөмө формаларында келе берет: Алты катын азага барса, ар кимиси өз арызын айтат.

Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

Карышкырга кой кайтартпа.

Эти - этке, сорпосу – бетке.

Макалдардагы: азага – конкретизатор; жакшыга – объект; карышкырга – субъект; этке, бетке – предикат болуп саналышат. Булардын ар бири ар башка семантикалык компоненттик милдетте турушса да, бар-дыгы бирдей барыш жөндөмө формасын кабыл алышкан.

Ошондой болсо да, семантикалык компоненттердин бири-биринен айырмаланып турган жана спецификасын шарттап турган сапаттык белгилери болот. Ошол сыңары, макалдын семантикалык структурасында конкретизатор компонентинин предикатка байланышкан, ал аркылуу аныкталуучу өзгөчөлүктөрү бар. Негизинен, синтаксис маселесинде конкретизатор түшүнүгү бышыктоочтун табиятына дал келет. Сүйлөмдүн баяндоочу менен грамматикалык байланышта туруп, бышыктоочтук катыш катары каралат. Кыргыз тили илиминде бул маселеге А.Жапаров, А.Иманов, А.Сапарбаев өндүү бир катар окумуштуулар кайрылышкан. Бышыктоочтун табиятын А.Жапаров: «Бышыктооч мүчөлөр бышыкталып турган сөздөргө, синтаксистик категорияларга ар түрдүү синтаксистик катыштарда болуп, алардын түркүн кырдаалдарын бышыктайт. Ошол бышыкталып жаткан сөздөрдүн ар кыл касиетин айкындоо жагынан, сүйлөмдүн башка айкындооч мүчөлөрүнө караганда, маселен, аныктооч менен толуктооч мүчөлөргө караганда, бышыктооч мүчөлөрдүн аткарган синтаксистик милдети алда-канча кеңири да, ар кыл да келет. Бышыктооч мүчөлөр аракет процессинин мезгилин да, ордун да, себеп менен максатын да, сапат менен өлчөмүн да бышыктап, сүйлөмгө түркүн мүнөздөгү айкындык берүү табиятына ээ болуп турат» (А.Жапаров. 1979: 171.), - деп белгилейт. Айрыкча, А.Сапарбаев «Синтаксистик окуунун негиздери»

аттуу эмгегинде бышыктоочтук катышты ары терең да, ары ар тараптуу да, ары кеңири да иликтөөгө алат. Бай материалдардын мисалында бышыктоочтук катыштын негизин түзүп турган грамматикалык маанилердин уюшулушу анын түгөйлөрүнүн жана ошол түгөйлөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык каражаттардын лексика-семантикалык мүнөздөрү аркылуу шартталган бир катар факторлорго, принциптерге негизделерин; бышыктоочтук катышка мүнөздүү болгон грамматикалык маанилердин уюшулушунда багыныңкы түгөйлөргө өзгөчө роль таандык болорун; бул процессте алардын лексика-семантикалык табияты көпчүлүк учурларда чечүүчү фактор катары келерин ачып көрсөтөт. Автор бышыктоочтук катышка карата айткан теориялык ойлорун далилдөөдө көбүнчө макал материалдарынан мисалдарды келтирген.

Макал структурасындагы конкретизатор предикаттын сыпатын, сапатын, өлчөмүн, санын, мезгилин, ордун ж.б. белгилерин билдирүү менен катар, макал табиятына ылайык, андагы подекттик ойдун жаралышына өз салымын кошуп турат. Бул учурда өзү катышта келген предикаттын белгилүү бир мүнөзүн аныктоо менен чектелбестен, макал мазмунундагы ойдун туюндурулушуна жараша, конкретизатордо бир катар маанилер кабатталып берилет. Маселен,

Кечинде күн кызарса, келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн,

эртең менен күн кызарса, элиңе жоо тийгендей күйүн, - макалында кечинде, эркек төрөгөндөй; эртең менен, жоо тийгендей конкретизаторлору катышты. Кечинде, эртең менен семантикалык конкретизаторлору кызарса, кызарса этиштик предикаттары менен байланышта келип: а) кыймылдын мезгилдик маанисин ачык туюндурду; б) макалдын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу анын жалпы мазмунунда аталган конкретизаторлор эскертүү маанисин кыйытты-күндүн белгилүү бир мезгилиндеги кызарышына байланыштуу эки башка кабар камтылды; в) жаратылыштык көрүнүштөрдөн такталган чындык мааниси дал ошол конкретизаторлор аркылуу көрсөтүлдү. Ал эми эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей конкретизаторлору сүйүн, күйүн этиштик предикат менен катышта туруп, биринчиден, алар алгачкылары (эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей) сыпаттоо, экинчилери (сүйүн, күйүн) кыймылдык маанилерде турса дагы, ички үндөштүк маанилеринде колдонулду, т.а., эркек төрөгөндөй конкретизаторунун ички семантикасында сүйүнүч., жоо тийгендей конкретизаторунун ички семантикасында жаман болуу маанилери бар. Демек, алардын ички маанилери да сүйүн, күйүн этиштик предикаттарынын маанилери менен шайкештикте келди. Экинчиден, эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей конкретизаторлору сыпаттоо мүнөзүн алып жүрүшөт, үчүнчүдөн, аталган конкретизаторлордо салыштыруу мааниси да камтылган, ал маани кыймылдын өзү менен салыштырылып турат. Ушундан улам, макал тутумундагы конкретизаторлор менен предикаттардын ортосундагы өтмө катар байланыштын күчтүүлүгү байкалат. Буга карата көптөгөн

мисалдарды келтирүүгө болот:

Эрте жазда куймак жеген,
кеч күздө эрдин тиштейт.
Жабагы жалдуу экен деп сатып алба,
жаманды малдуу экен деп жакын кылба.
Келгенче конок уялат,
келгенден кийин үй ээси уялат ж.б.

Айрым учурларда макал структурасындагы этиштик предикаттын семантикасы көп маанилүүлүк менен шартталса, аны менен катышта турган тилдик бирдик кайсы семантикалык компоненттин милдетинде тургандыгын дароо так аныктап берүү мүмкүн болбой калат. Мындай учурда этиштик предикаттын кыймылы кандай мааниде колдонулгандыгы ачык туюндурулбай жалпыланып калгандыгына байланыштуу болот. Муну тагыраак түшүнүш үчүн: Дос башка карайт, кас ашка карайт,- макалын алалы. Мындагы карайт этишинин табияты негизинен көп маанилүүлүккө ээ: 1) карайт–бир жакты кароо, көрүү; 2) карайт–баласын кароо, багуу; 3) карайт–бизге карайт, тиешелүү; 4) карайт–ишти карайт текшерүү; 5) карайт–короону карайт, жыйноо; 6) карайт–келгендерди карайт, тейлөө ж.б. Макал мазмунунда карайт этиштик предикатынын абалдык жана багыттык маанилери камтылып тургандай. Эгерде кыймылды абалдык маанисинде кабыл алсак, анда макал тутумундагы башка, ашка компоненттери объект, ал эми багыттык мааниде түшүнсөк, анда башка, ашка компоненттери конкретизатор катары колдонулат. Албетте, мындай макалдар логикалык түшүнүүнү талап кылат. Чынында, макал сүйлөмдүк көлөмдө туруп, тексттик ойду туюндурат. Тексттик ойдун жаралышы семантикалык компоненттеринин өз ара карым-катышына, таасирленишүүлөрүнө, мамиле мүнөзүнө, маанилик уюшулушуна түзүлүш ыкмасына негизделет да, ар тараптуулукту, көп кырдуулукту жаратат. Мына ушул көп кырдуулугу, ар тараптуулугу макал табиятынын татаалдыгын шарттап турат. Ошон үчүн макал логикалык түшүнүүнү талап кылат.

Макал текстиндеги семантикалык конкретизатор ойдун туюндурулушундагы образдуулукту, элестүүлүктү жаратууда, эмоционалдык-экспрессивдик маанисин күчөтүүдө өзгөчө ролду ойнойт. Мындай шартта, бир канча семантикалык конкретизатор катышып турган болсо, алар кайталануу ыкмасында, же уйкаштык формасында ийкемдүү колдонулат:

Жекен жеринде көгөрөт,
эр элинде көгөрөт.
Жарыңды гүл арасынан тап,
багыңды эл арасынан тап,
баланды эл арасына бак.
 3. Ит кабышып өлөт, акылсыз чабышып өлөт ж.б.

Асты сызылган семантикалык конкретизаторлор макал текстинин кыскалыгын шарттоо менен катар, тактыктыкты киргизип, предикаттын мүнөзүн аныктап, макалдын жалпы көркөмдүк жана маанилик мазмунун арттырып турат.

§8. Макал текстинин семантикалык структурасындагы атрибут

Турмуштагы бардык жандуу жана жансыз нерселердин, көрүнүштөрдүн өздөрүнө тиешелүү маңызы - «мени» жеке табияттык түшүнүктөрү боюнча гана түшүндүрүлбөстөн, баарыдан мурда, белгилерди алып жүрүшү, аларга ээ болушу менен аныкталат. Нерселерди аныктоо–белгилерди табуу. Нерселердин, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн табияты белгилерге да көз каранды болуп саналат. Демек, объективдүү чындыктагы нерселердин, көрүнүштөрдүн бардыгы кандайдыр бир ички жана сырткы белгилерге ээ болот. Бул багыттагы кандай гана белгилерди албайлы, алардын табияты зат, же заттык түшүнүктөр менен шартталган.

Макал тексттеринде мисал болуп алынган, же макалдык мазмунга негиз болуп түшкөн заттардын, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн маңызын ачуу максаты көздөлгөн учурунда, алардын белгилик касиеттери жөнүндө сөз болот. Заттардын, заттык түшүнүктөрдүн белгилерин аныктоо, айкындоо, тактоо маанилерин киргизген бул компоненттер семантикалык атрибут катары колдонулат. Арийне, бардык эле макалдарда семантикалык атрибуттун сөзсүз түрдө катышып турушу шарт эмес. Алар макалдын семантикалык структурасындагы башка компоненттердей эле туюндуруулучу ойдун ыңгайына жараша зарылдык катары колдонулат:

Коңшу жакшы болсо, сокур кыз эр табат.

Көп суур ийин казбайт, ийин казса да кең казбайт.

Меймандын өзүн бакпай, атын бак.

Зор адамга жакшы адам сөзү менен теңелет,

бар адамга жок адам күчү менен теңелет.

5. Адашкан казды топтошкон карга алат ж.б.

Биринчиден, макал мазмунуна жараша, андагы сокур; көп; меймандын; зор, жакшы, бар, жок; адашкан, топтошкон семантикалык атрибут компоненттери өздөрү менен байланыш-катышта турган заттардын ар кыл маанилерин: кемчилдик (сокур), өлчөмдүк (көп), өзүнө таандык кылуу (меймандын), сапаттык (зор, жакшы), колунда бар-жоктук (бар, жок), бөлүнгөндүк, жалгыздык (адашкан), биргелик, чогуу болгондукту (топтошкон) туюндуруп турат. Кадыресе сүйлөмдөрдө заттын белгилери семантикалык атрибуттар аркылуу көбүнчө түз мааниде берилет. Мисалы, Кара жоргого камчы урган ак көйнөк, ак дамбалчан киши боз үйдүн жанына келгенде гана токтоду (Т.С.), - сүйлөмүндөгү кара, камчы □рг□н, ак, ак, дамб□лчан компоненттери заттын белгилери (кара жоргонун өңүн,

камчы урган–адамдын кыймыл-аракеттик белгисин, ак - көйнөктүн, ак - дамбалдын, дамбалчан - адамдын сырткы көрүнүшүн түз маанилеринде туюндурду. Бул атрибут компоненттеринин лексика-семантикалык, грамматикалык маани-леринен башка ооштурулган, кыйытылган маанилерди, же болбосо, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна киргизилген кошумча маанилерди байкай албайбыз. Тек гана, заттын өңү-түстүк, кыймылдык, көрүнүштүк белгилерин берүү менен элестүү сүрөттөөгө алынды. Макал тутумунда болсо, көбүнчө, подтексттик ойдун берилишине карата күчөтүлгөн, кыйытылган, ооштурулган, же болбосо, дагы бир кошумча маанилер чогуу камтылып колдонулат. Маселен, 1- мисалдагы сокур семантикалык атрибуту кыз зат атоочун аныктап, ошол тике маанисинде кабыл алдырып турганы менен, макалдын жалпы мазмунунда коңшунун барк-баасын көкөлөтүп турат. Анткени, сокур кыздын эрге чыгышы коңшуга байланыштуу боло тургандыгы туюндурулду. Ошондой эле, жакшы коңшунун жакшылыгы болот, жашоо–турмушунда жалпы эле, коңшунун таасири болбой койбойт деген кыйытма туюнтмалардын туюндурулушу сокур кыздын эрге чыгышы менен каңкууланып турат. Келтирилген макал Алыскы туугандан жакынкы коңшу деген макал менен маанилик үндөштүктө турат. Бул макалда да алыскы, жакынкы катыштык сын атоочтору семантикалык атрибут милдетинде келип, туруктуу жана зарыл компоненттер катары, макал мазмунунун жаралышында салыштыруучулук белгиси менен негизги ролду аткарып турат. Бул жагынан алып караганда, макалдын семантикалык структурасындагы атрибуттардын зарылдык катары колдонулушун белгилөөгө болот. Кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө аныктоо маанисиндеги семантикалык атрибуттун аныкталып жаткан затка карата байланыш-катышы бошоң болушу мүмкүн, туруктуу зарылдык катары колдонулбай калышы ыктымал. Мындай шарттарда семантикалык атрибутсуз эле сүйлөмдүн жалпы мазмуну бузулууга учурабайт. Жогорку кара сөз түрүндөгү сүйлөмдү шарттуу түрдө мындай түзүлүштө берсек деле болот: Жоргого камчы урган көйнөк, дамбалчан киши боз үйдүн жанына келгенде гана токтоду. Заттын өңү-түсүн билдирген кара, ак, ак атрибут компоненттери түшүрүлүп пайдаланылды. Дагы бир мисал: Биздин балабыз келди – Балабыз келди. Мында өзүнө таандык кылуу маанисиндеги биздин атрибутун колдон-богон учурда деле, сүйлөм өз мазмунун жоготкон жок, т.а., биздин компоненти кошулуп уюшулган алгачкы вариантындагы мазмунга кедергисин тийгизген жок. Биздин балабыз келди менен Балабыз келди сүйлөмүн бирдей эле кабыл алабыз. Ал эми Коңшу жакшы болсо, сокур кыз эрге чыгат макалынын Коңшу жакшы болсо, кыз эрге чыгат, - вариантында колдонсок, буларды бирдей кабыл алууга болбойт. Сокур семантикалык атрибуту бекеринен колдонулган жок. Макалдык мазмун коңшу зат атооч компоненти менен

дал ушул сокур компоненти аркылуу шартталып турат. Ошон үчүн, сокур– зарыл компонент. Сокур атрибуту колдонулбаган варианты мындай караганда сүйлөмдүк мазмунун сактап турганы менен, эң башкысы, андагы туюндурулган мазмун логикага сыйбайт, анткени кыз жакшы коңшусуз эле, дегеле, коңшусуз эле эрге чыгаары белгилүү. Турмуш чындыгында кыз кишинин күйөөгө чыгышы жакшы коңшуларга байланышкан эмес. Ушуга байланыштуу сокур семантикалык атрибуту жок бул макал макал болуудан калат. Бул семантикалык атрибут катышып турган бардык макалдарга жалпы тиешелүү.

Экинчиден, адатта, атрибут, б.а., аныктагыч аныкталгыч менен катышта келип, анын кайсы бир белгисин аныктоо максатын көздөсө, макалдагы семантикалык атрибут аныкталгычтын маанисин аныктоо менен гана чектелбестен, макалдын жалпы мазмунун аныктоодо да олуттуу орду бар. Макал текстиндеги камтылган ой түздөн түз семантикалык атрибутка байланыштуу болорун сокур; меймандың; көп, зор, жакшы, бар, жок: адашкан, топтошкон атрибуттары катышкан макал мазмуну да ырастап турат. Өйдөдө белгиленген семантикалык атрибуттун макал структурасындагы зарылдыгы (эгерде ал катышып турса) ушундан улам болуп саналат. Мында атрибут менен ага катышта келген заттын биримдигине көңүл бурулуп логикалык басым түшүрүлгөн абалда болот. Натыйжада, макал текстиндеги ойдун негизин ээлеп турган компоненттер катары функция аткарат.

Үчүнчүдөн, семантикалык атрибут аныкталып турган затты конкреттештирет. Кыргыз эл макал материалдарынын дээрлик көпчүлүгүндө семантикалык атрибут аркылуу заттын белгиси көрсөтүлүү, конкреттештирилүү менен катар, макал мазмунундагы бөтөнчөлүк, өзгөчөлүк белгиленет. Мында логикалык түшүнүүнү талап кылган шарт бар. Маселен, Аралдагы чөптү мал жебейт,– макалындагы семантикалык атрибут – аралдагы компоненти. Бул семантикалык атрибут чөптү объектисине катышта келип, жалпы чөп ичинен кайсы чөп экендигин, кандай жердин чөбү экендигин бөлүп көрсөтүп, конкреттештирип, такташтыруу милдетин аткарат. Ошол эле учурда адамда эмне үчүн аралдагы чөптү мал жебестиги тууралуу түшүнүк пайда болбой койбойт, аралдагы чөп менен башка жердеги чөптүн айырмачылык касиеттери тууралуу ой туулат. Демек, аралдагы атрибут компонентинин семантикасы чөп затынын орундук белгисин туюндуруудан сырткары, анын сапаттык касиетин кошо көрсөтүп турат. Мындай өзгөчөлүктөрдү төмөндөгүдөй макалдардан да байкоого болот.

Ажалдуу кийик адырга качат.

Агарган карда көп жүрсөң,
көзүң бир күн карыгат.

3. Калың токоч бышкыча,

жука токоч күйүп кетет ж.б.

Көрүнүп тургандай, макалдардагы ажалдуу; агарган; калың, жука семантикалык атрибуттардын белгилик маанилери дароо билинип турат. Мында сөз жок. Бирок эң башкысы, макалдагы семантикалык атрибуттардын функциясы алардын негизинде, баса айтканда, так ошол атрибуттардын катышып тургандыгынын натыйжасында аң-сезимде эмне үчүн, эмне себептен сыяктуу суроолордун жаралышы макалдын спецификалык өзгөчөлүгүн шарттап турат.

Төртүнчүдөн, макалдагы тексттик ойдун түшүнүктүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда семантикалык атрибуттардын ролун белгилебей коюуга да болбойт. Алар аныкталып турган затты конкреттештирүү менен бирге, анын элестүү туюндурулушун кошо шарттайт. Алардын катышынын негизинде жалпы эле макал мазмунунун таасири артып, ойдун образдуулугу келип чыгат.

§9. Макал текстинин семантикалык структурасын моделдештирүү

Ошентип, макалдын семантикалык структурасы предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут компоненттеринен турат. Алардын бир эле учурда катышып турушу, же айрымдарынын гана колдонулушу макалдыгы тексттик ойдун туюндурулушуна байланыштуу болот. Кадыресе сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы да аталган компоненттер аркылуу ар түрдүү илимий көз караштарда иликтөөгө алынып, аныкталып-такталып келет. Бул маселеге атайын багытталган Ахматов И.Х. (1979, 1983), Арват Н.Н. (1974), Алисова Т.Б. (1971), Андреев И.А. (1970), Богданов В.В. (1977), Гак В.Г. (1971), Абдуллаев С.Н. (1992), Ломтев Т.П. (1979), Сусов И.П. (1973), Тойчубекова Б. (1983) сыяктуу көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар.

Семантикалык компоненттер кадыресе сүйлөмдөрдө алардын түзүлүшүнө жана сүйлөмдүк мазмундун берилишине жараша белгилүү бир маанилүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон милдетти аткарып турушса, макал структурасындагы семантикалык компоненттер подтексттик кыйытма ойду туюндуруу максатын көздөп колдонулат. Ушул аспектиден алып караганда макалдын структурасын түзүүчү компоненттердин функциясы алда-канча оор да, алда-канча татаал да болот. Макал текстинин табияты: а) айрым семантикалык компоненттер бир катар маанилерди алып жүрүү мүнөзүнө ээ болушу, т.а., маанилик катмарланууларга дуушарлануусу менен; б) тике жана кыйыр маанилердин жуурулушу менен; в) семантикалык компоненттердин мамиле-таасирлеринин натыйжасында макалдын жалпы мазмуну подтексттик кыйытма ойду жаратышы менен; д) эксплициттик жана имплициттик мүнөздө берилиши менен шартталган. Калыпташып

калган кыска көлөмдүк түзүлүшү сүйлөмдүк чектен ашпай, ошол турпатына опол тоодой ойду сиңирип, коомдук турмушта белгилүү бир функцияны аткарып турушу – баалуу да, өзгөчөлүү да. Анда камтылган ой көп кырдуу жана ар тараптуу болгондуктан, аны бир сөз менен түшүндүрүү да мүмкүн эмес. Кабыл алууга жараша адам аң-сезиминде реализацияланат. Азыркы илимдин максатына жана талабына ылайык, макалдагы мындай ойду моделдик схемада берүү жеңилдикти, түшүнүктүүлүктү жана үнөмдүүлүктү шарттайт. Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, аларды моделдик схема менен берүүгө болот. Моделдик схеманын колдонулушу макалдын семантикалык структурасын кыска, так, элестүү көрсөтүүдө жана аныктоодо негизги ролду ойнойт. Ма-калдын модели–бул макалдын формуласы. Ушундан улам, макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) мазмун менен форманын биримдигин, мазмундан форманы, формадан мазмунду көрө билүүнү;

2) макалдык сүйлөм түзүлүштөрүн классификациялоодо жеңилдиктерди камсыздоону;

3) семантикалык компоненттердин мамиле-таасирлери, байланыш-катыштары аркылуу туюндурулган макалдык жалпы мазмунду аңдоону;

4) семантикалык компоненттердин маанилик жиктерин ажырымдоону;

5) семантикалык компоненттердин катыш мамилелеринин символикалык белгилер менен элестүү чагылдырылышы;

6) семантикалык компоненттердин зарылдыгын, туруктуулугун, валенттүүлүгүн жана айрым шарттарда сөзсүз түрдө катышып турушунун милдеттүү эместигин;

7) макалдагы сүйлөм түзүлүштөрүн, типтерин аныктоону. Булардын биримдиги макалдын семантикалык структурасын аныктайт.

Макалдын бүтүндөй моделдик схемасын түзүп чыгуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Мында макалды моделдештирүү маанисин, структуралык схемаларын иштеп чыгуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, типтерин, алардын синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын түрлөрүн, типтерин, синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды өзүнчө бөлүү, алардын мүнөздүү синтаксистик өзгөчөлүктөрүн кошо камтып берүү, аларга кеңири жана ар тараптуу анализ берүү зарылчылыгы туулат. Ушулардын негизинде макалдын семантикалык структурасынын бүтүндөй схемасын иштеп чыгуу, чынында, өзүнчө бир илимий эмгекти талап кылары белгилүү. Биз илимий ишибиздин максатына ылайыктап, макалдын моделдик жалпы схемасын гана сунуш кылабыз. Анын тереңине сүңгүп кирип, кеңири талдоого алып,

анализдеп чыгуу кийинки пландагы иштерден болуп саналат.

Көпчүлүк эмгектерде алгылыктуу деп табылып, практикаланып жүргөн сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы моделдик схемаларды негизге алуу менен, макалдын семантикалык структурасын төмөндөгүдөй символикалык белгилер жана кыскартуулар менен беребиз.

1. Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди кыскартуу аркылуу башкы тамгаларын алабыз. Бул макал структурасындагы семантикалык компонентти билгизүүчү башкы белги болуп эсептелип, схемалуулукка, үнөмдүүлүккө жана маанилик көрсөткүчкө негиз боло алат: Предикат – П, этиштик предикат – Эт.П, атоочтук предикат – Ат. П; субъект – С; объект – О; конкретизатор – К; атрибут – А.

М: 1. Өнөр алды – кызыл тил. 1. С – Ат.П.

2. Жердин уусун билген киши, 2. А – С,

караңгыда карсактын изинен жаңылбайт. К-А-О-Эт.П.

Эскертүү: Эгерде кайсы бир семантикалык компонент татаал сөз формасында, же ажырагыс сөз тизмегинде келсе, анда алар лексика-семантикалык бир бүтүндүктү түзгөндүгүнө, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгына байланыштуу бир гана белги аркылуу белгиленет (өнөр алды–С, кызыл тил –Ат П., Жердин уусун билген–А ж.б.).

Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди жөнгө салып, ыраат–биримдикке келтирип турган жөндөмөлөр болуп саналгандыктан, аларды сандык көрсөткүчтөр менен белгилейбиз. Сандык көрсөткүч белгилери алардын иретине байланыштуу берилет: атооч жөндөмө формасы–1, илик жөндөмө формасы–2, барыш жөндөмө формасы –3, табыш жөндөмө формасы –4, жатыш жөндөмө формасы –5, чыгыш жөндөмө формасы –6. Эгерде макал структурасындагы семантикалык субъектиден сырткаркы объект, конкретизатор, атрибут заттык мааниде колдонулуп, атооч жөндөмөлөрдө турса, анда алар 1 саны менен белгиленет, ал эми заттык маанини туюндурбай, нагыз сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк, тактоочтук маанилерде турса, анда 1 сандык көрсөткүчү колдонулбайт.

М: 1. Жоого жаныңды берсең да,
сырыңды бербе.

2. Көмүскө достон,
көрүнөө душман артык

3. Ажалдуу төө жарда оттойт

4. Баатырдын өмүрү кыска,
даңкы - узун.

С₃ – О₄ – Эт.П.,

О₄ – Эт.П.

А – О₆,

А – С₁ – Ат.П.

3. А – С₁ – К₅ – Эт.П.

4. А₂ – С₁ – Ат.П,

С₁ – Ат.П.

Макал тутумундагы атоочтук предикат да (Ат.П.) айрым шарттарда кайсы бир кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп (Эт - этке, сорпосу-бетке; Бакыр киши-паанада, сокур киши - шоолада) колдонулат, ушундай учурларда гана алардын тиешелүү сандык көрсөткүчтөрү коюлат. Анткени этиштик предикат (Эт.П) менен тең катар берилсин үчүн, атооч жөндөмө формасында турган учурларын 1 сандык көрсөткүчү менен белгилөөнү ылайык көрбөдүк.

3. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн этиштик предикатынын кийинки сүйлөм менен байланыштыруучу мүчөлөрүнүн негизги варианттарын кошо көрсөтөбүз, себеби алардын өзүнөн кийин келүүчү сүйлөмдөргө карата кандай маанилик катышта тургандыгы эске алынууга тийиш. Булардын катарына – са, - ганча, - й, - ып мүчөлөрү кирет. Багыныңкы татаал сүйлөмүнүн мындай формадагы этиштик предикаттары макал материалдарында көп деле учурабайт.

М: 1. Кечинде күн кызарса,
келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн.	1. К – С ₁ – Эт.П-са,
С ₁ – К – Эт. П.
2. Миң кишинин атын билгенче,
бир кишинин сырын бил	2. А – А ₂ – О ₄ – Эт.П-генче,
А – А ₂ – О ₄ – Эт.П
3. Атын билбей, затын бил.	3. О ₄ – Эт.П-й, О ₄ – Эт.П.

Макал материалдарында Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска сыяктуу –са мүчөлүү кыймылды шарттоочу семантикалык компоненттер катышкан мисалдар да көп кездешет. Мындай учурда -са мүчөсү жалганган компонент, же ажырагыс сөз тизмеги өз алдынча сүйлөм боло албагандыктан, б.а., 1-жөнөкөй сүйлөмдүн этиштик предикаты катары келип, 2-жөнөкөй сүйлөм менен байланыш түзүүчү милдетти аткарбагандыктан, ал кайсы семантикалык компонентте турса, аны белгилөөчү белги менен көрсөтүлөт:

1. Акылдуунун сөзү – кыска,
<u>айта салса – нуска</u> | 1. А ₂ – С ₁ – Ат. П.,
<u>С</u> – Ат.П. |
|--|--|

Мында айта салса компонентиндеги кыймыл субъектини логикалык жактан туюндуруп турат. Анткени кеп айта салуу жөнүндө болуп жатат, кыймыл-аракетти билдирүү максаты көздөлгөн жок, кыймылдын ишке ашышына, аткарылышына, же аткарыла тургандыгына басым жасалбады. Айта салуунун белгиси болуп нуска компоненти кызмат аткарды.

4. Макалдын семантикалык компоненттери түз (тике) жана кыйытма маанилерди алып жүрүшүнө байланыштуу, аларды кыскартылган формаларда беребиз: түз маани – т.м., кыйытма маани – к.м. жана алардын

өтмө катар жуурулушуп келишин (+) кошуу белгиси аркылуу көрсөтөбүз.

М: 1. Аксак атка чаң – үйүр,
арык атка бала – үйүр.	1. А – О ₃ – С ₁ – Ат.П т.м+к.м.
А – О ₃ – С ₁ – Ат.П т.м+к.м.
2. Көрүнгөн менен достошпо	2. О – Эт.П т.м.+к.м.
3. Жайын билген темирди үзөт.	3. С ₁ т.м.+к.м. –О ₄ –Эт П т.м.+к.м.

Кыргыз эл макалдарынын структурасындагы семантикалык компоненттер кыйытма мааниге ээ болбой, түз маанисинде колдонулган учурлары көп кездешет:

Шак мөмөлөгөн сайын ийилет 1. С₁ т.м. –К т.м. – Эт. П.т.м.

Өнбөс доону доолаба 2. Ат.м. –О₄ т.м. –Эт. П. т.м.

Мындай шарттарда ал компоненттердин катыштык биримдиги, б.а., макалдардын синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну подтексттик кыйытма ойду билдирери түшүнүктүү.

Кадыресе сүйлөм менен макал сүйлөмдөрүнүн семантикалык-структуралык айырмачылыктарын алардын моделдик схемаларынан да ачык байкоого болот. Буга карата бирдей түзүлүштөгү эки мисалды тең катар коюп салыштыралы:

Асан – студент, Айша – мугалим.

Ата – мекен, эне – нур.

1- кадыресе сүйлөмдөгү – С₁ – Ат.П₁, С₁ – Ат.П₁. моделдик схемасында, 2- макал сүйлөмүн – С₁ – Ат.П₁т.м.+к.м., - С₁ – Ат. П₁ т.м.+к.м. моделдик схемасында беребиз. Көрүнүп тургандай, мисалдар түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм катары уюшулса да, алардын мазмундук туюндурулушуна жараша башкача моделдик схемаларда берүүгө туура келет. Демек, сүйлөмдү моделдештирүү аркылуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот.

Макалдын жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүнө карап, алардын моделдик схемасынын төмөндөгүдөй жалпы үлгүсүн сунуш кылабыз.

Атоочтук предикаттан уюшулган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

Азаматка эл – арка.	О ₃ -С ₁ – Ат. П ₁ т.м.+к.м.
Ата–журтуң – алтын бешик.	С ₁ – Ат. П ₁ т.м.+к.м.
Күч - бирдикте.	С ₁ – Ат П ₅ т.м.
Адам эмгеги менен даңктуу.	4. С ₁ – О менен – Ат. П ₁ тм.
Илең-салаң оорудан,	5. А – О ₆ ,
Шара-бара өлүм артык ж.б.	А – С ₁ – Ат.П.т.м.

**Этиштик предикаттан уюшулган
жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:**

Алтынды чыккан жеринен каз.	$O_4 - K_6 - \text{Эт.П.т.м.}$
Карды ачкан казанды сагаалайт.	$C_1 - O_4 - \text{Эт. Пт.м}$
Сунган моюнду суурган кылыч кеспейт.	$A - O_4 - A - C_1 - \text{Эт.Пт.м.}$
Ууру менен конок айттырып келбейт.	$C_1 \text{ менен } C_1 - K - \text{Эт. П. т.м.}$
Аш ичкен оозго жарашат ж.б.	$C_1 - A - O_3 - \text{Эт. П т.м.+к.м}$

**Атоочтук предикаттан уюшулган тең байланыштагы
татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:**

Жаз – жарыш, күз – күрөш.	1. $C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ к.м.}, C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ к.м}$
Акак көркү – берметте,	2. $C_1 - \text{Ат.П}_5 \text{ т.м.},$
азамат көркү – эмгекте.	$C_1 - \text{Ат.П}_5 \text{ т.м.}$
Эр – элдин оң жагынан каалоосу,	3. $C_1 - A_2 - K_6 - \text{Ат.П т.м.+к.м.},$
жел жагынан паанасы.	$K_6 - \text{Ат.П т.м.+к.м.}$
Гүл – аарыныкы, бал – адам-дыкы.	4. $C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ т.м.}, C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ т.м.}$
Бүткөн ишке сынчы көп,	5. $A - O_3 - C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ т.м.+к.м.},$
Бышкан ашка жечү көп ж.б.	$A - O_3 - C_1 - \text{Ат.П}_1 \text{ т.м.+к.м.}$

**4. Этиштик предикаттан уюшулган тең байланыштагы
татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:**

1. Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.	1. $A - C_1 - O_4 - \text{Эт. П к.м.},$ $A - C_1 - O_4 - \text{Эт. П т.м.}$
2. Алтынды эрите билбеген иритет, терини ашата билбеген чиритет.	2. $O_4 - C_1 - \text{Эт. П. т.м.},$ $O_4 - C_1 - \text{Эт. П. т.м.}$
3. Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт.	3. $C_1 - O_4 - \text{Эт. П т.м.},$ $O_4 - C_1 - \text{Эт. П. т.м.+ к.м.}$
4. Ашың калса калсын, ишин калбасын.	4. $C_1 - K - \text{Эт. П.т.м.}$ $C_1 - \text{Эт.П.т.м.+ к.м.}$
5. Жолдун тегизин бил, сөздүн негизин бил ж.б.	5. $A_2 - O_4 - \text{Эт. П.т.м.}$ $A_2 - O_4 - \text{Эт. П.т.м.}$

**5. Этиштик предикаттан уюшулган багыныңкы байланыштагы
татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:**

1. Ак ойлоп, адал иште.	1. $K - \text{Эт П-ып т.м, К-Эт. П т.м}$
2. Айыл башы болгончо, суу башы бол.	2. $C_1 - \text{Эт. П ганча т.м.},$ $C_1 - \text{Эт. П.т.м.}$
3. Кардың ток болсо, кайратың күч болот.	3. $C_1 - \text{Эт. П-са, т.м.},$ $C_1 - \text{Эт. П т.м.}$
4. Жаман эки аяк аш ичсе, бир аягы башына жүк болот.	4. $C_1 - A - A - O_4 - \text{Эт. П-са т.м.},$ $A - C_1 - O_3 - \text{Эт. П к.м.}$
5. Жоо кеткен соң,	5. $C_1 - \text{Эт. П соң т.м.},$

кылычынды ташка чап ж.б.

О₄ – О₃ – Эт. П т.м.

Албетте, бул үлгүлөр аркылуу ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы макалдардын бүтүндөй моделдик-схемалык түзүлүшүн көрсөтө алдык деп айта албайбыз. Анткени макалдагы жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөмдөрдүн башка-башка ички түзүлүштүк түрлөрүнө, уюшулуш механизминде шартталышкан маанимазмундук өзгөчөлүктөрүнө токтолгон жокпуз. Бул багытта атайын иликтөө иштери талап кылынары жана алар зарылдык болуп саналары өйдөдө эскертилди.

III. БӨЛҮМ

МАКАЛ ТЕКСТИНИН

ЛОГИКА-ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ.

§1. Макал текстиндеги сүйлөм түзүлүштөрү

Макал табиятына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ар тараптан ачып берүү үчүн, эң оболу, анын логика-грамматикалык түзүлүшүнө токтолууга туура келет. Макалдын нуска мааниде айтылган кыска кептик уюшулушу, андагы ой корутундуларынын туюндурулуш жолдору, элестүү жана таасир берүүчүлүк деңгээлде айтылышы, тике, кыйыр маанилеринин тең катар берилиши жана анын угуучу (адресат) тарабынан кабыл алынышы да тексттин логика-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике байланыштуу. Логика ойлоо закондору жана анын формалары жөнүндөгү илим болгондуктан, бир нерсенин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоону өз мойнуна алары анык. Ушул аспектиден алып караганда, макал мазмунунун ички маанилик түзүлүш өзгөчөлүктөрү, тилдик бирдиктердин логикалык катыш бөтөнчө-лүктөрү, аң-сезимде тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары грамматикалык түзүлүш менен ажырагыс байланышта берилери белгилүү. Андагы карама-каршы маанилер, себеп-натыйжа формалары, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгү, өз кезегинде, өтмө катар колдонулушуп, бири-бири менен ажырагыс биримдикте жуурулуша келип, макал табиятын шарттап турат. Ошондуктан макал формасында калыптанган сүйлөмдөрдүн логика-грамматикалык түзүлүшүнүн карама-каршы, себеп-натыйжа маанилеринин ыраат-биримдигин, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүн аныктап алуу оң. Оболу макалдагы сүйлөм түзүлүштөрүнө токтолууга туура келет.

Макалдын тилдик формасы логикалык ой жүгүртүүнү талап кылып турат. Ал тилдик форма кадимки сүйлөм түзүлүшүндө уюшулуп, ал чектен ашып кетпей, ырга мүнөздүү ыргак коштолуп, анда макалдык мазмундан жаралган кандайдыр бир «жеке» айтым болот. Макалды кепте колдонууда гана эмес, окуп кабыл алууда да кадыресе сүйлөмдүн мазмунунан

айырмаланган мазмунду туябыз. Олуттуу ой камтылган эң кыска көлөмдөгү текст экендиги да ушундан улам. Ошентсе да, сырткы грамматикалык түзүлүшү боюнча кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт.

Тил илиминде сүйлөм тутумундагы компоненттердин сапаттык бөтөнчөлүктөрүнө, байланыш-катыш өзгөчөлүктөрүнө жараша жана алардын негизинде ар түрдүү структурадагы сүйлөм түрлөрү классификацияланып жүргөндүгү белгилүү. Кыргыз тилиндеги бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрүнүн, эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, булар менен катар колдонулган өзгөчө семантикалык структурадагы кемтик сүйлөмдөрдүн, тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн, алардын түрлөрүнүн бардыгы макал текстин уюштурууга катышпайт. Атап айтканда, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен атама сүйлөм, белгилүү жактуу сүйлөм жана өзгөчө конструкциядагы кемтик сүйлөмдөр колдонулбайт.

Атама сүйлөмдүн синтаксистик семантикасы турмуштук көрүнүштөрдүн, заттардын, окуялардын бардыгын атап көрсөтүүгө, атайын сыпаттоо, сүрөттөө жана эмоционалдуу мүнөздө баяндоого арналган. Бул функцияны аткарып турган атама сүйлөмдөгү жалгыз баш мүчө (астын сызган - А.Д.) сүйлөмдүн ээси катары грамматикалык касиетке ээ эмес. Ошондой эле грамматикалык ээ да атама сүйлөмдүк баш мүчөнүн семантика-грамматикалык белгисине ээ эмес. Булардын ар бири өз алдынча тиешелүү функцияны аткарат. Ошондуктан атама сүйлөмдөгү баш мүчөнү ээге да, баяндоочко да окшобогон, өзгөчөлүү семантика-структуралуу, өзгөчө бир коммуникативдик функцияны аткарып турган синтаксистик мүчө деп белгилейбиз (Б.Тойчубекова. 1983: 149). Атама сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзгөчө бир түрү болуп, анда сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирине да ажыратылбаган сөз, же сөз айкаштары сүйлөмдүк милдет аткарып турат. Сүйлөмдүн бул түрүнүн атама сүйлөм катары түшкөн бөлүктөрү, уюткусу, негизинен, атооч жөндөмө формасында турган атооч, же тактооч сөздөрдөн болуп, алардын тилдик даражадагы сүйлөмдүк сапатка ээ болушунда интонация маанилүү ролду ойнойт (А.Жапаров. 1979: 215). Эгерде атама сүйлөмдүн жалгыз баш мүчөлүк (Алар канча сөздөн турса да, семантикалык-структуралык бир бүтүндүгүнө ылайык, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбайт) белгилерине ээ болушун, ошон үчүн алар өзгөчө семантикалык структурадагы сүйлөм экендигин жана интонациялык айтым бөтөнчөлүгүн эске алсак, анда алар мындай белгилери аркылуу макалдагы тексттик ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт. Макал текстинин уюшулушунда сөзсүз түрдө өз алдынча маанилик өзгөчөлүктөргө ээ болгон компоненттердин катышып турушу шарт. Алар салттуу грамматиканын шартында сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылат. Макалдагы тексттик ой анын тутумундагы компоненттердин өз ара байланыш-катышынын, тике жана кыйыр

маанилерди туюндуруунун, алардын өтмө катар жуурулушуп келишинин натыйжасында пайда болот. Бир сүйлөмдүк көлөмгө батырылып берилген ой, кандай болгон шартта да, логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат. Ал эми атама сүйлөм түз маанидеги сүйлөмдүк мазмунду билдирет.

Белгилүү жактуу жана жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык негизи этиштик предикат болуп, аларга I жана II жактын мүчөлөрү жалгануу менен уюшулгандыктан, атайын грамматикалык ээнин катышуусу мүнөздүү болбогондуктан, сырткы түзүлүштөрү боюнча бири-бирине абдан окшош келет:

Аргымакты жаман деп бууданды кайдан табасың,
агайынды жаман деп тууганды кайдан табасың.

Деги бар бол жигит! Бир ажалдан калыпсың (Т.С.).

1-мисал–жалпы жактуу сүйлөм, 2-си–белгилүү жактуу сүйлөм. Экөөнүн тең баяндоочторуна II жактын жекелик санынын -сың мүчөсү уланган. Сыртынан караганда, 1-мисалдагы (табасың, табасың) кыймыл-аракет 2-мисалдагы (калыпсың) кыймыл-аракет сыяктуу тикеден-тике II жактагы субъект–жак (лицо) тарабынан иш жүзүнө ашырылгандай туюлат. Бирок алардын ички мазмунунда чоң айырмачылык бар. Атап айтканда, жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү мисалдын мазмуну түздөн-түз II жактагы адамга карата айтылбастан, бардык тараптарга тиешелүү айтылган насаат сөз. Белгилүү жактуу сүйлөмдүн синтаксистик мааниси, шексиз түрдө, II жактагы адамга карата багытталды.

Жалпы жактуу сүйлөмдөгү баш мүчө (предикат) – сың II жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулса да, ал аркылуу белгилүү болуп турган кыймыл-аракеттин II жактагы аткаруучусуна ээ эмес. Анткени ал сүйлөмдүн жалпы мазмуну -сың жак мүчөсүнүн грамматикалык жеке маанисинен келип чыккан жок, т.а., табасың, табасың этиштик предикаттарынын сүйлөм тутумундагы маанилери тикеден-тике II жактагы конкреттүү адамга багытталган жок. Ушуга байланыштуу бул сүйлөмдөгү кыймыл-аракет мурдатан такталган мүнөздө болуп, сүйлөм тутумундагы ички мазмун жана логика бардык жак-тарга бирдей тиешелүү болуп саналат. Тек гана, ойдун туюндурулушу II жактык грамматикалык форма аркылуу ишке ашырылды. Мында -сың жак уландысы менен уюшулган предикаттын семантикасы сүйлөм тутумунда белгилүү бир жактын кыймыл-аракетин билдирип турат, бирок аракет кылуучу тарапты катыштыруу зарыл эмес.

Ошентип, жалпы жактуу сүйлөмдөрдү белгилүү жактуу сүйлөмдөрдөн түзүлүшү боюнча айырмалоого мүмкүн эмес. Жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн табияты бир составдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнө караганда татаал келет, анткени ал синтаксистик семантикасы менен гана аныкталып, ошол боюнча башкалардан айырмаланат (Б.Тойчубекова. 1983: 32). Демек, жалпы жактуу жана белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн ички мазмундук табияттарын салыштыра келип, макал

текстинин мазмуну жалпы жактуу сүйлөмдөр аркылуу активдүү жана ийкемдүү колдонуларын байкоого болот. Муну макал материалдары ырастап турат. Макал тексттеринин мазмуну бардык тараптарга багытталып колдонулгандыктан, андагы ойду белгилүү жактуу сүйлөмдөр менен туюндурууга болбойт. Анткени белгилүү жактуу сүйлөмдүн табияты аракет кылуучу жакты конкреттүү көрсөтүүгө негизделгендиктен, алар макал тексттеринин уюшулушунда колдонулбайт.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөр сыяктуу эле, кемтик сүйлөмдөр да макал текстин түзүүгө катышпайт, т.а., кемтик сүйлөмдөн турган макалдар жолукпайт. Кемтик сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы ар дайым толуктоону талап кылат да, башка сүйлөмдөргө көз каранды болот. Ошон үчүн анын сүйлөмдүк табияты өзү менен катышта турган экинчи бир сүйлөм аркылуу аныкталат. Алар көбүнчө маек (диалог) кебинде колдонулат, стилдик мүнөзүнө ылайык, кырдаалга, шартка жараша дароо уюшулат, айрым учурларда бир сөздөн да туруп калат. Мындай мүнөздүү өзөгөчөлүктөрү менен кемтик сүйлөмдөр макал табиятын шарттай албайт.

Макал текстинин жаралышында, анын табиятын шарттоодо бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен жалпы жактуу сүйлөмдөр абдан ийкемдүү колдонулары өйдөдө эскертилди. Буларга салыштырмалуу алганда, жаксыз, жана белгисиз жактуу сүйлөмдөр аз санда учураса да, макал текстин уюштурууга катышышат. Ошондой эле аталган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашуусунун негизинде калыптанышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө караганда, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр айрыкча кеңири колдонулат. Бул сүйлөм түзүлүштөрү макалдын тилдик формасы катары келет да, белгилүү бир ойду логикалык багытта чагылдырып турат. Аларга жеке-жеке токтолобуз. Эскерте кетүүчү нерсе, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жаксыз, белгисиз жактуу түрлөрү макал материалдарында өтө эле аз санда колдонулгандыктан жана ушунун натыйжасында иликтөөнүн объектисине жетиштүү материал боло албагандыктан, аларга атайын токтолууну эп көрбөдүк.

§1.1. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар

Негизинен эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар кеңири учурайт. Алар атоочтук жана этиштик предикаттардан уюшулуп, жалаң жана жайылма сүйлөм түрлөрүндө жолугат. Жалаң сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган Күн чубактоо–жалкоолук; Адамды адам кылган–эмгек; Эл кулагы–элүү; Эр намысы–эл намысы; Жатып ичер -жан бакты; Жер азыгы – суу; Ырыс алды – ынтымак; Балекет – аяк астында; Бөрү баласы ит болбойт; Өнөрлүү өлбөйт; Озунган оодарат, ж.б. сыяктуу макалдар жайылма сүйлөм түзүлүшүндөгү эки составдуу макалдарга

караганда аз санда кездешет. Ошондой эле жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын ичинен этиштик предикаттан уюшулгандары өтө эле аз санда учураарын белгилей кетүү оң. Этиштик предикаттан уюшулган макалдар жалаң сүйлөм формаларында эмес, алардын дээрлик бардыгы жайылма сүйлөм түзүлүшүндө болору байкалды.

Жалаң сүйлөм түрүндөгү макалдар грамматикалык түзүлүшү боюнча баш мүчөлөрдөн гана туруп, анын мазмунуна логикалык ойдун батырылып берилгендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Субъект менен предикаттан уюшулган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар эң кыска текст катары берилет да, башталбай жатып бүтөт. Болгондо да, башка сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар сыяктуу олуттуу да, омоктуу да ойду батырып бүтөт. Макалдарга мүнөздүү экинчи бир подтексттик ойду билдирүү ыкмасы бул түзүлүштөгү макалдарда субъект менен предикаттын синтаксистик-семантикалык ички катышуусу аркылуу жүзөгө ашат. Түз, кыйытма, каймана, саласал маанилеринин бир бүтүндүктө ширелишип келиши же, кайсы бирлеринин өтмө катар биригиши жана алар өз кезегинде, атоо, баяндоо, сыпаттоо, салыштыруу, же теңештирүү форма мүнөздөрүндө берилиши дал ушул субъект менен предикаттын ички семантикалык байланыш-катышында камтылган. Ушундай болгону үчүн, бөтөнчө айтымды шарттап, макалдык мазмунга ээ кылып, логикалык ойломду талап кылып турат. Маселен, Өнөрлүү өлбөйт, жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда белгилүү бир турмуш чындыгы чагылдырылып, ал тажрыйбаланган чындык ой болуп калыпчанды. Мындагы чындык ой тек гана билдирилбестен, туюндурулуш функциясында макалдык мазмунду жаратуучу айтым коштолуп, натыйжада турмуштук маанилүүлүк, зарылдык, көрсөткүчтүк, ар дайым эске алуучулук (бардык түзүлүштөгү макалдарга тиешелүү) катары кабылданат. Макалдагы туюндурулган ой, логика-грамматикалык мүнөзү жактан ээлик милдеттеги субъект жана баяндоочтук милдеттеги предикат аркылуу ишке ашырылды: С₁т.м.+к.м. – Эт. Пт.м.+к.м.=МТ. (макал тексти). Аталган макал текстинин мазмуну логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат. Өнөрлүү субъектисинин түз маанисинин таланттуу адам түшүнүгүн билдирип турганында кеп жок. Ал макал текстинен сырткары, башка сүйлөм тутумунда жана өз алдынча жеке колдонулганында деле ушул түшүнүктү билдирери анык: 1. Өнөрлүү - (өнөрдүү менен бирдей) өнөрү бар; чебер, маш, устат; көп өнөрдү билген (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1969: 484). 2. 1) Асан өнөрлүү адам. 2) Өнөрлүүнүн иши алга жылат. 3) Өнөрлүү адам менен иш жүргүзүү пайдалуу ж.б. кадыресе сүйлөмдөрдөгү өнөрлүү компоненттеринин семантикасы негизинен бири-биринен айырмасыз. Бирок макал текстиндеги өнөрлүү субъектиси таланттуу, чебер, устат маанисин туюндуруу менен гана, тагыраак айтканда, өнөрлүү адамдын өлбөстүгү тууралуу кабар-маалыматты билдирүү менен гана чектелбестен,

макалдагы өлбөйт предикатына синтаксистик-семантикалык ички катышта болуп, анын негизинде келип чыгуучу кошумча маани жүктөрдү аркалап турат. Мында таланттуу, шыктуу, жөндөмдүү, чебер, устат адам болуу зарылдыгы, турмуштук маанилүүлүгү белгиленип, ага басым жасалды да: 1. кадыр-барк; 2. атак-даңк; 3. ишмердүүлүк; 4. билимдүүлүк маанилери да камтылып турат. Кыргыз эл макалдарында өнөрлүү сөзү катышкан Өнөрлүү өргө чабат; Өнөрлүүнүн колу-алтын; Өнөрлүү менен өнөктөш бол сыяктуу бир кыйла макалдар бар. Аларда да өнөрлүү сөзү дал ушундай кең маанилерди аркалап, макалдык мазмунга мүнөздүү милдетти аткарат. Ал эми өлбөйт предикаты өз кезегинде, өнөрлүү субъектиси менен синтаксистик катышынын натыйжасында: 1. өнөрлүү адамдын түбөлүктүүлүгү; 2. эл эсинде ар дайым сакталуусу; 3. коомдук пайдалуулугу туюндурулду. Эң башкысы, бул маанилердин биримдик мазмунунун тереңинде өнөрлүүлүктүн барк-баасын көтөрүүчүлүккө, пайдалуулугуна, ага ээ болуу зарылдыгына, маанилүүлүгүнө карата болгон, бизге билинип-билинбеген, сезилип-сезилбеген үндөө бар. Натыйжада жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда туюндурулуучу ой субъект менен предикатка негизделип, алардын ички катыштык маанилеринин биримдигине сыйдырылып, алар аркылуу жүзөгө ашырылгандыгына байланыштуу логикалык түшүнүүнү талап кылып турат.

Макалдагы мазмун олуттуу ойго негизделгендиктен, ал ойду так жана керектүү, таамай жана жеткиликтүү, таасирдүү жана угумдуу, образдуу жана кыска туюндуруу максатында, көбүнчө, салыштыруу, теңештирүү, аныктоо, тактоо маанилери башкы орунга чыгат. Мындай шартта, негизинен жайылма сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар уюшулат. Жайылма сүйлөм түзүлүшүнө эки составдуу макалдар жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгүлөргө караганда алда канча активдүү колдонулат. Алардын активдүүлүгү макалдагы ойдун туюндурулушунда субъект, же предикатты конкреттештирүү, аныктоо, тактоо маанилери менен түшүндүрүлөт;

Арпа жеген ат ойнойт.

Ар ким кычышкан жерин тырмайт.

Багы жокко баары жок.

Кыбыраган кыр ашат.

Жел сөз жанга дары болбойт ж.б.

Көрүнүп тургандай, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды шарттаган арпа жеген; кычышкан жерин; багы жокко; кыр; жел, жанга сыяктуу компоненттери субъект, же предикатка синтаксистик байланыш-катышта болуп, алардын тике маанилерин конкреттештирүү менен кеңитип, күчөтүп (арпа жеген→ат; кычышкан жерин→тырмайт; багы жокко→жок; кыр→ашат; жел→сөз, жанга→дары болбойт) жана ошол эле учурда макалдын жалпы мазмунундагы кыйытма ойду жаратууга

көмөк, түрткү болот. Демек, өз алдынча макал тексти катары калыптанган эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда туюндурулуучу ой аныктоочу, тактоочу, конкреттештирүүчү компоненттер менен ажырагыс байланышта берилип ишке ашырылат. Мында ажырагыс деген сөзгө басым жасап жатканыбыздын жөнү бар. Анткени кадыресе эки составдуу жайылма сүйлөм түрүндө уюшулган жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү айкындооч мүчөлөрдүн айрым бирин шарттуу түрдө кыскартсак, ал сүйлөмдүн жалпы мазмуну бузулууга же олуттуу өзгөрүүгө учурабайт: Мен мектепке азыр келдим // Мен мектепке келдим. Азыр компоненти түшүрүлүп колдонулган сүйлөмдө негизинен “менин мектепке келгендигим” тууралуу кабар-маалымат бузулган жок. Макалдарда болсо, айрыкча, ушул түзүлүштөгү макалдарда бул функциядагы компоненттерди шарттуу түрдө кыскартууга мүмкүн эмес: 1. Эл оозунда элек жок // Элек жок. 2. Ар ким сөзүнөн сындалат // Ар ким сындалат 3. Ат баспайм деген жерин үч басат. // Ат үч басат 4. Коноктун да сөз ырыскысы бар// Коноктун ырыскысы бар ж.б. Кийинки варианттары түшүрүлгөн компоненттерсиз макал болуудан калат. Ошентип, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы конкреттештирүүчү, аныктоочу, тактоочу компоненттер туруктуу колдонулуп, зарылдык катары эсептелинип, логика-грамматикалык түзүлүшү ошол компоненттердин негизинде өзгөчөлөнүп турат.

§1.2. Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар

Кыргыз тили илиминде бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы жактуу, белгилүү жактуу, белгисиз жактуу жана атама сүйлөм түрлөрүнө семантика-структуралык багытта фундаменталдуу изилдөө жүргүзгөн Б.Тойчубекованын, жаксыз сүйлөмдүн семантика-структурасына арналган Ж.Элчиевдин эмгектери бар. (Тойчубекова жалпы жактуу сүйлөмдү жагы жалпылама, белгилүү жактуу сүйлөмдү жагы белгилүү, белгисиз жактуу сүйлөмдү жагы белгисиз деген аталышта берет). Булардан сырткары, аталган маселени А.Жапаров, А.Иманов, Ы.Жакыпов сыяктуу окумуштуулар да ар кыл багытта иликтөөгө алышкан. Чынында, сөз болуп жаткан объекттин грамматикалык табияты, семантикалык структурасы, түрлөрү, терминдик аталыштары ж.б. маселелери боюнча алардын көз караштары таптакыр карама-каршы болбосо да, бир ыңгай эмес экендиги белгилүү. Булардын ар бирине анализ берип, өз көз карашыбызды кеңири планда билдирүү изилдөөбүздүн максатына кирбейт. Ошондуктан бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган макал тексттерине, алардагы логикалык ойдун туюндурулушуна гана токтолобуз. Негизинен, жалпы жактуу бир составдуу сүйлөмдөрдүн табияты адамдардын турмуштан байкап-билген, урунттуу учурларды баамга алган жеке көз караштарына,

же топтук байкоолордон калыптанган оң жана терс көрүнүштөргө байланыштуу шартталары белгилүү. «Сүйлөөчүнүн күндөлүк турмушта байкаган ар кандай көрүнүштөр жөнүндөгү субъективдүү көз карашын өз атынан айтуунун ордуна жалпыга таандык кылып кыйытып айтат. Мындай учурда конкреттүү ээлери бар эки составдуу сүйлөмдөрдөн көрө, жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдөрдүн колдонулушу ылайыктуу. Анткени ошол учурдагы шартка байланыштуу берилүүчү логикалык ойдун мазмуну ошону гана талап кылат. Ар бир нерсенин айланачөйрөнүн шартына карата калыптанганы сыяктуу эле, бул сүйлөмдүн колдонулушу да ошол учурга ылайыкташкан ойдун өзгөчөлүгүнө карата тандалат жана ошонун негизинде калыптанат» (Б.Тойчубекова. 1983: 125). «Жайылма форманын турмуштук жана адабияттык мааниси терең: ал жеке жак менен жалпыланган жакты бириктирет; сүйлөөчүнүн башкаларга айтууга болбой турган оюн жалпылаштырып берүү үчүн ылайыктуу болуп саналат» (А.М.Пешковский. 1956: 375-376). Мындан ойдун туюндурулушуна жараша ар кыл сүйлөм түзүлүштөрү жашарын жана уюшуларын, алардын ар биринин өз функция-милдеттери бар экендигин байкоого болот.

Макал табияты турмуштагы тажрыйбаланган чындыкты билдирип, нуска сөз, акыл-насаат мүнөзүндө колдонулгандыктан, ал бардык тараптарга (I, II, III жактарга) бирдей тиешелүү болуп саналат. Бардык тараптарга багытталып айтылган ой бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен, айрыкча, жалпы жактуу сүйлөмдөр аркылуу өтө ийкемдүү туюндуруларын макал материалдары ырастап турат. Сүйлөмдүн жалпы жактуу деп аталышынын өзү, биринчиден, үч жакты тең бириктирип камтып турса, экинчиден, сүйлөм түзүлүшүнүн грамматикалык сырткы формасы көбүнчө экинчи жакка кайрылуу, багытталуу аркылуу уюшулуп, анын ички чыныгы мааниси жалпылоо мүнөзүн туюндурат. Макал тексттеринде булар өз алдынча жөнөкөй сүйлөм түрүндө да, татаал сүйлөм тутумунда да кеңири учурайт:

Биттин өчүн сиркеден алба.
 Куйтунун сөзүн куп дебе.
 Атты ашууда сына,
 эрди алааматта сына.
 Ат алсаң, досуң менен кеңеш,
 кой алсаң, коңшуң менен кеңеш ж.б.

Бул мисалдардай эле, башка сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын табияты да бардык тараптык мүнөз менен шартталган. Бирок бардык тараптык мүнөз ар башка сүйлөм түрлөрүндө ар башка ык, ар башка жол менен ишке ашырылат. Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макал тексттеринде көрүнүп тургандай, II жакка түздөн-түз багытталып колдонулган ыкма бар. Мындай түзүлүштөгү макалдар «Керегем, сага айтам, келиним, сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук» деген принципте уюшулат.

Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын этиштик предикаттарынын грамматикалык формасы II жактын -сың мүчөсүн кабыл алуу аркылуу уюшулат, же болбосо, жалпы эле II жакка кайрылуу маанисиндеги этиш сөздөрдөн болот. Албетте, муну жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын формалдуу көрсөткүчтөрү катары эсептөөгө тийишпиз. Анткени, II жактын -сың мүчөсү уланган, же II жакка тикеден-тике багытталган этиштик предикат негизинен кыймыл-аракеттин аткаруучусу болгон субъектини конкреттүү көрсөтүү функциясына ээ болуп турса да, макал мазмунунда кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу дал ошол II жактагы субъект боло албайт. Маселен, Колуң менен кылсаң, мойнуң менен тартасың макалынын мазмунундагы ой I, II, III жактарга да түздөн-түз тие-шелүү болгондуктан, кыймыл-аракеттин аткаруучусу жалгыз II жактагы конкреттүү субъект эмес. Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү мындай өзгөчөлүктү Б.Тойчубекова туура белгилейт: «Ар бир сүйлөмдөгү (жалпы жактуу сүйлөмдөр тууралуу сөз болуп жатат) баш мүчө жак жана чак маанисиндеги конкреттүү болгон кыймыл-аракеттин субъектисине ээ эмес. Анткени морфологиялык мүчөлөрдүн өздөрүнүн морфологиялык маанисине эч катышы жок. Ал синтаксистин карамагына өткөндүктөн, экинчи жактык кыймыл-аракеттин конкреттүү субъектиси жана 3-жактык кыймыл-аракеттин субъектилери кыймыл-аракеттин жалпыланган субъектисине айланып, синтаксистик жалпыланган семантикага ээ болуп турат. Ошентип, ар бир сүйлөм жалпыланган жактарга тиешелүү болгон кыймыл-аракетти билдирет. Булардын ар бирине кыймыл-аракеттин жалпыланган субъектиси таандык. Ал болсо ар сүйлөмдүн семантикасынан белгилүү.» (Б.Тойчубекова. 1983: 123-124). Бул жагынан алып караганда, жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүндөгү морфологиялык көрсөткүчтөр шарттуу колдонуларын көрүүгө болот. Ошол эле учурда алардын шарттуу колдонулушунун да мааниси бар экендигин белгилебей коюуга болбойт. Макал мазмуну кыйытма ойдун берилишине да негизделген. Ал эми кыйытма ойдун негизги мүнөздүүлүктөрүнүн бири - туюндурулуп жаткан ой конкреттүү бир жакка багытталган түрдө колдонулуп, иш жүзүндө экинчи бир жактарды да кошо камтыгандыгы менен өзгөчөлүү. Макалдагы логикалык ойдун жалпы жактуу сүйлөмдөр аркылуу берилиши да так ушул өзгөчөлүккө тике байланышкан.

Макалдарда II жак формасындагы жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн колдонулушу макал табиятынын өзүнчө бир стилдик ыкмада жаралышына, андагы логикалык ойдун саласал формада берилишине ыңгайлуу жол болуп саналат. Ар бир нерсенин өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү болгон сыяктуу, II жак формасында уюшулган жалпы жактуу сүйлөмдү макал табиятын шарттоодогу ийкемдүү жол катары белгилөөгө болот.

Муну ачык, так, даана түшүнүү үчүн, салыштыруу максатында дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болуп саналган табышмактарды алсак болот. Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү табышмактардын басымдуу көпчүлүгү II жак формасында эмес, I жак формасында уюшулат:

Тептим, терекке чыктым (шаты)
 Көк көйнөккө гозо жайдым (жылдыз).
 Талаага таруу чачтым,
 талпылдап үйгө качтым (мөндүр)

Табышмактардын материалдарынан бул түзүлүштөгү мисалдарды өтө эле көп келтирүүгө болот. Табышмактарда II жак формасында уюшулган жалпы жактуу сүйлөм түзүлүштөрү да колдонулат. Бирок алар табышмактарда өз алдынча түзүлүштө келбейт, татаал сүйлөмдүн тутумунда гана учурайт:

1. Бир гана кушум бар ажап-ажап,
 куйруктары кажак-кажак.
 Бир келгенде көрөрсүң,
 күлүп-күлүп өлөрсүң.
2. Кийим кий десең,
 кылдан башканы кийбейт.
 Тамак же десең,
 сакалы дирилдейт (эчки).

Эгерде Бир келгенде көрөрсүң, күлүп-күлүп өлөрсүң; Кийим кий десең, тамак же десең сүйлөмдөрүн текст тутумунан бөлүп карасак, же тек гана бир келгенде көрөрсүң сыяктуу өзүнчө түзүлгөн сүйлөм катары колдонсок, анда табышмактардагы каймана мазмунду чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбостон, II жакка карай тике багытталган белгилүү жактуу мазмунду билдирип калат да, табышмак табиятынан ажырайт. Ал эми татаал сүйлөмдүн тутумунда (табышмактын) келгенде, калган жөнөкөй сүйлөмдөр менен мазмун жагына бир бүтүндүктө айтылып, бир максаттагы ойго багытталат. Бул учурда жалпы тараптык мүнөзгө ээ болуп, жалпы жактуу сүйлөмдү шарттап калат. Демек, предикаттары II жакта турган жалпы жактуу сүйлөмдөр табышмактарды өз алдынча уюштура албайт. Чынында, татаал сүйлөм тутумунда да аз санда колдонулгандыгы байкалат. Өз алдынча II жак формасында уюшулган жалпы жактуу сүйлөм түзүлүштөрү табышмак табиятына мүнөздүү каймана ойду шарттай албагандыгына байланыштуу, ал сүйлөм түзүлүшүндөгү табышмак тексттери калыптанган эмес. Ал эми биринчи жактын мүчөлөрү жалганып уюшулган жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн этиштик предикаттары табышмактарда көбүнчө кайталанып колдонулат. Бул алардын бөтөнчө стилдик ыкмада уюшулганына байланыштуу болот жана татаал сүйлөмдөрдө тигил, же бул сөздүн кайталанышы синтаксистик эки түгөйдү байланыштыруунун да каражаты болуп эсептелинет. Этиштик

предикаттардын кайталанып колдонулушу табышмактардын образдуулугун арттырууда көркөм каражаттын кызматын өтөйт. Макалдарда болсо, тескерисинче I жактын мүчөлөрү уланган жалпы жактуу сүйлөм түзүлүштөрү кездешпейт, анткени макал табиятын I жактык формада берилген сүйлөм түзүлүштөрү шарттай албайт. Ушундан улам, ар бир жанрдык өзгөчөлүккө байланыштуу алардын аныктоочу, же болбосо, алардын табиятына дал келүүчү стилдик ыкмалар, сүйлөм түзүлүштөрү пайдаланыларын көрүүгө болот.

Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын этиштик предикаты келер чактык маани аркылуу берилгендиги төмөнкү мисалдардан ачык көрүнүп турат.

Аарынын уюгуна тийбе.

Сиңирээринди жебей туруп ойлон.

Тийбегенге тийиште.

Пайданы башыңа кыл,

башыңдан артса, досуңа кыл.

Өз башыңды доого берсең да,

жолдошунду жоого бербе ж.б.

Асты сызылган этиштик предикаттар буйрук маанисинде колдонулуп кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзү келер чактык мааниде уюшулду. Сүйлөмдүн бул түрүнүн этиштик предикаттарынын келер чактык мааниде колдонулушундагы өзгөчөлүктү Ж.Элчиев: «Кыргыз тилиндеги жамдама жактуу (жалпы жактуу сүйлөмдү жамдама жактуу деген термин менен атайт) сүйлөмдүн баяндоочу да буйрук ыңгай этиштерден болуп, формалык жактан келер чактык түзүлүштө турат. Бирок мындай баяндоочтор кыймыл-аракеттин боло тургандыгын айгинелей албайт. Эгерде бул сүйлөмдөрдүн баяндоочун өткөн чак формасында берсек, иш аракет конкреттештирилип, сүйлөмдүн жалпы мааниси өзгөрүүгө дуушарланып, жамдоо, жалпылоо маанилери жоголот да, сүйлөм эки тутумдуу сүйлөмгө өтөт.» (Ж.Элчиев. 2004: 23), - деп көрсөтөт да, Жети өлчөп, бир кес сыяктуу жалпы жактуу сүйлөмдөрдү мисалга тартып, аларды трансформациялап, өткөн чак формасында берүү менен, семантика-структуралык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү далилдөөгө алат. Негизинен жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын этиштик предикаттарында кыймыл-аракеттин иш жүзүнө аша электиги алдыда боло тургандыгы билдирилет. Арийне, логикалык планда, мындай жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунда кыймыл-аракеттик маанинин боло тургандыгы эмес, болуп өткөндүгү, ошондон улам, тажрыйбаланган чындык катары такталгандыгы, ырасталгандыгы ачык сезилип турат жана ал эскертүү мүнөзүндө берилет. Эскертүүнүн маңыз-максаты - такталган натыйжалардын, көрсөткүчтөрдүн негизинде келечекте боло турган,

алдыда күтүлгөн иш аракетке карата жасалган кадам. Демек, логикалык планда алганда, жалпы жактуу сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы эскертүүнүн табияты келер чактык маани менен да шартталган.

§1.3. Тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар

Кыргыз тили илиминде татаал сүйлөмдүн грамматикалык табиятына, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, бири-бири менен маанилик катышына, байланышуу жолдоруна карата тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп классификацияланат. Макалдарда татаал сүйлөмдүн бул эки түрү тең кездешет. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жана өз алдынча жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды бириктирип караганда да, алардан тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдар саны жагынан басымдуулук кылат, т.а., бул түзүлүштөгү макал тексттери арбын учураарын факт материалдар ырастап турат. Баса белгилей кетчү маселе – тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндөгү макалдардын бардыгы **байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр**. Негизинен, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, байланыштыруучу каражаттарына жана интонацияга карап, алар байламтасыз тең байланыштагы жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп эки түргө бөлүштүрүлүп жүрөт. Жөнөкөй сүйлөмдөрү интонация аркылуу байланышса, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, ал эми жана, да, бирок, ал эми, анткени, себеби, анткени менен, ошентсе да, ошондой эле сыяктуу байламталар менен байланышса, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп эсептелет. Макалдарда тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичинен байламтасыз деп аталган түрүнүн гана колдонулушунун себеби, алардын байланыштыруучу каражаттарына, айтымдык өзгөчөлүгүнө, логикалык ойдун туюундурулуш мүнөзүнө негизделген. Чындыгында, биринчиден, эки, же андан ашык сүйлөмдөрдөн уюшулган макалдар поэтикалык түзүлүштө болот. Ошондуктан, мындай түзүлүштө келген тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу ал эми, жана, ары, анткени, себеби, анткени менен, ошентсе да, ошондой болсо да, ошондуктан өңдүү байламталардын колдонулушу мүнөздүү эмес. Булар негизинен кара сөз түрүндөгү баяндоо стилине мүнөздүү, алар макал, табышмак өңдүү кыска поэтикалык жанрдагы чыгармалардын табиятын шарттай албайт. Экинчиден, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар да башка сүйлөм түрүндөгү макалдар сыяктуу

кыйытма подтексттик ойду билдирип, грамматикалык кыска түзүлүштө берилгендиктен, анын ту-тумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бири менен болгон маанилик байланышы кайсы бир тилдик каражаттын катышуусун талап кылбайт. Алардын, т.а., жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланыш-катышы логикалык түшүнүүнүн, логикалык кабыл алуунун шартында аткарылат. Үчүнчүдөн, аталган байламталардын татаал сүйлөм тутумундагы функциясы биринчи сүйлөмдөрүнүн себептерин, максаттарын, жыйынтыктарын ачуу максатын көздөйт. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болсо, бир бүтүндүктө уюп уюшулуп, ошол турпатында жыйынтыкталат. Биринчи сүйлөмүнүн маанисин экинчиси анткени ..., ошондуктан..., ал эми ... деп чечмелебейт, анын себептерин тактабайт, тескерисинче, тең катар коюлуп, салыштырылып күчөтүлөт, өркүндөтүлөт. Төртүнчүдөн, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндөгү макалдардын этиштик предикаттары көпчүлүк учурда тыбыштык бирдей түзүлүштө кайталанат, же уйкаш уюшулат. Мындай шартта, байламталардын колдонулушу стилдик талаптын шартына жооп бербейт. Ушул жагдайларга байланыштуу макал тексттери **байламталуу тең байланыштагы сүйлөмдөрдөн уюшулбайт.**

Экинчи жагынан, эмне себептен макалдарда байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө жана өз алдынча калыпташкан жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда көп учурайт деген суроо туулушу ыктымал.

Байламтасыз тең байланыштагы макалдардын көп колдонулушу төмөндөгүдөй объективдүү себептерге байланыштуу болору иликтөөдө аныкталды:

1) Көпчүлүк макалдардын байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө колдонулушу анын элдик оозеки чыгармалардын байыркы үлгүлөрүнөн экендигинен улам болуу керек, анткени байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр татаал сүйлөмдүн башка түрлөрүнө караганда (багыныңкы байланыштагы жана байламталуу тең байланыштагы), мурда өнүккөндүгүн жалпы тил илиминде бир катар окумуштуулар ишенимдүү далилдешкен. Алар татаал сүйлөмдүн асиндетикалык (байламтасыз) түрү тилдин байыркы мезгилде эле пайда болгондугун (С.Г.Бархударов. 1935: 111), байыркы мезгилдеги татаал сүйлөм эң мурда айрым сүйлөмдөрдүн жанаша айтылышынан улам акырындык менен келип чыккандыгын (А.А.Потебня. 1989: 124), татаал сүйлөм (байламталуу тең байланыштагы жана багы-ныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр) жөнөкөй уюшулган татаал сүйлөмдөн (байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм) өнүккөндүгүн (Б.В.Лавров. 1941: 7) белгилешкен. Бул көз карашты академик Е.Ф. Карский, проф. В.Н.Якубинскийлер да жакташкан. Немец тилиндеги татаал сүйлөмдү изилдеген В.Н.Ярцева да байыркы учурда айрым жөнөкөй сүйлөмдөр эч

кандай байламтасыз логикалык жактан бирине-бири багыныңкы түрдө тутумдашарын айткан.

Кыргыз тили илиминде проф. Ы.Жакыпов: «Байыркы татаал сүйлөмдөр деле жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу түзүлгөнү менен, анын эң мурдагысы катарлаш келип гана тутумдашуудан пайда болгон. Ал өтө жөнөкөй болуп, өз ара тутумдашканда, байламтаны жана мүчөнү керектеген эмес» (Ы.Жакыпов. 1975: 136),-деп айтса, проф. Сартбаев К.К.: «Макал, ылакап, табышмак сыяктуу укумдан-тукумга сакталып келе жаткан элдик фольклордук материалдар да татаал кошмо сүйлөмгө караганда, жөнөкөй кошмо сүйлөмдүн кеңири колдонула тургандыгы, алардын маани жактан абдан тыгыз байланыштуу экендиги, айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара интонация аркылуу тутумдаша тургандыгы байкалат» (К.К.Сартбаев. 1957: 127), - дейт да, мисалдарды байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү табышмактардан, макалдардан келтирет.

Татаал сүйлөмдүн бир түрүнүн жөнөкөй сүйлөмдөрү, же алардын кайсы бир сүйлөм компоненттери, көбүнчө предикаттары окшош, же болбосо, бирдей түзүлүштө келип, өтө жөнөкөй, карапайым тилде уюшулгандыгын көрүүгө болот:

Конок айтып келбейт,
өлүм сурап келбейт.
Коноктун алдына аш кой,
эки колун бош кой.
Айран ичкен кутулат,
челек жалаган тутулат ж.б.

Мындан чынында, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын бардыгы байыркылык мүнөзгө ээ деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Алар тилдин кийинки өнүгүш мезгилинде да пайда болууда.

2) Макалдын жалпы мазмуну көбүнчө өз алдынча ойду туюнткан бир канча жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу сыпатталат. Ал жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен грамматикалык ар кандай кошумча каражаттарсыз маанилик ички катышта болот да, өз ара көз карандысыз тең укук абалында турат. Макалдагы жөнөкөй сүйлөмдөр подексттик ойду кыйытма билдирип, өз алдынча сыпаттоо, баяндоо менен бири-бирин толуктап, күчөтүп турушат. Алар бири-бирине карата грамматикалык көз карандысыз абалда болгону менен, ички структуралык-семантикалык байланышы бекем болот. Макалдагы логикалык ойдун туюндурулушу да ушундай сүйлөмдөр аркылуу иш жүзүнө ийкемдүү ашырылары байкалат:

1. Арабаны ат сүйрөйт,
көлөкөсүн ит сүйрөйт.
2. Кепти көп тыңшаган чечен болот,
сөз укпаган бечел болот ж.б.

3) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча жыйынтыкталган мүнөздө болору белгилүү. Бул түзүлүштөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрү жыйынтыкталган мүнөздү билдирүү менен катар, кандайдыр бир бүтүм чыгарыла айтылган маанини кошо чагылдырат. Макалдагы бир максатка багытталып туюндурулган ойду ар тараптуу жана кыска берүүдө жөнөкөй сүйлөмдөрү тең катар коюлуп, санак иретинде колдонулушу ыңгайлуулукту шарттайт:

1. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши,
жакшылыкка жамандык – көр кишинин иши.
жамандыкка жамандык – кем кишинин иши,
жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши.
2. Ички ооруну табуу кыйын,
кары адамды багуу кыйын.
3. Эт көрбөгөн чоң сугунат,
ун көрбөгөн бор сугунат,
туз көрбөгөн шор сугунат ж.б.

4) Макалдын нуска мааниси кыска формада ишке ашырылат. Нуска маани ыңгайына жараша ар кыл сүйлөм түзүлүштөрү аркылуу чагылдырылат. Айрым учурларда макалда камтылган ойду ар тараптуу баяндап, сыпаттап берүү үчүн, татаал сүйлөм түзүлүштөрү колдонулат. Мындай шартта, айрыкча, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр өз ийкемдүүлүгүн, ыңгайлуулугун көрсөтөт:

1. Карыганда адам кичирейет,
көркү кетип чүтүрөйт.
2. Көп бергендин көөнү билет,
аз бергендин өзү билет ж.б.

5) Айрым учурларда макал мазмунунда бири-биринен айырмаланган бир канча маселе коюлуп калышы мүмкүн. Бирок коюлган маселелердин түпкү мүдөөсү логикалык бир өзөккө бириктирилип, бир максатка багытталып колдонулат. Мындай шартта коюлган масселенин ар биринде өз-өзүнчө субъект, же объектилер бутага (мерчемге) алынып, алар өз кезегинде бири-бири менен өз ара тең укукта турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн уюшулушуна негиз болот. Натыйжада байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түрлөрүндө уюшулган макалдар жаралат:

1. Суу – жерге, илим – элге.
2. Уунун сырын мерген билет,
жоонун сырын жеңген билет ж.б.

Же болбосо, макалдагы белгилүү бир максаттагы ой бир эле маселе түрүндө берилет. Бирок ал маселенин экинчи бир белгилери кошо камтылып, колдонулуу зарылчылыгы туулат. Ушуга байланыштуу коюлган маселе өзүнчө жөнөкөй сүйлөм түрүндө, ал эми белгилери ага тең

укукта турган экинчи бир сүйлөмдөр аркылуу уюшулат. Мунун өзү жыйынтыктуу түзүлгөн бир сүйлөмдөн кийин, макалдагы маселенин кыйытма туюндурулушун, образдуулугун дагы конкреттештирүүчү, тактоочу, толуктоочу кошумча сүйлөмдөрдү талап кылат. Бул учурда байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр ыңгайлуулукту түзөт:

1. Элге эл кошулган дөөлөт,
элден эл бөлүнгөн мээнет.
2. Сокулуу катын зор катын,
сокусуз катын кор катын.
3. Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
мал бүткөнчө эс кетет,
эшикке келген дос кетет ж.б.

б) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн уюшулушуна негиз болгон себептердин дагы бири катары: а) жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн предикаттарынын кайталанып колдонулушун; б) жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн предикаттарынын уйкаштыкта уюшулушун көрсөтүүгө болот. Булар сүйлөмдүн ритмика-интонациялык түзүлүшүн шарттоо менен, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу каражат катары да кызмат өтөйт. Тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү мындай ыкма макалдардын стилине айрыкча мүнөздүү экендигин көрүүгө болот:

1. Эскини эптеп кий,
жаңыны сактап кий.
2. Эсеп-чоттун тагы жакшы,
эмгегиндин агы жакшы.
3. Сугатчы тилейт эгинин,
усталар тилейт темирин ж.б.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө ээ менен баяндоочтун экөөнүн тең бир учурда катышып турушу шарт эмес. Ал кандай түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулгандыгына байланыштуу болот. Ошондуктан эки тутумдуу, же бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, же болбосо, алардын аралашып келишинен да уюшула берет. Эң башкысы, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрү макалдагы ойдун берилишине карай удаалаш калыпташкан сүйлөмдөр болуп саналат. Андагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча жыйынтыктуу ойду билдиргенден сырткары, бири экинчисинин маанисин толуктоочу, тактоочу милдетти аткарып, логикалык багыттагы ойду талап кылат. Ошон үчүн алар бири-биринин мазмунун толукташып, өз ара бир бүтүндүктү түзүп турат.

Негизинен макал мазмунундагы ой белгилүү бир максатты көздөп колдонулат. Ал максат жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө ишке ашырылат. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда белгилүү бир максаттагы козголгон ой бир, же бир нече өзөк

маселени өз ичине камтып туюндурат. Дал ошол өзөк маселелерди туура чагылдырууда, жеткиликтүү, түшүнүктүү жана таасирдүү берүүдө, андагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн колдонулуш ыгы, бири-бири менен шартталуусу башкы орунда турат. Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнөн, байланышынан, маанилик катышынан макал мазмунундагы ойдун туюндурулуш жолун, кандай ыкмада чагылдырылыш мүнөзүн көрүүгө болот. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн маанилик биримдиги айрым учурларда бир эле маселеге багытталып колдонулса, кээ бир учурларда ар бир жөнөкөй сүйлөмү бир максатка багытталган өз-өзүнчө маселелерди туюндурушу ыктымал:

1. Санаасы жок сары сууга семирет,
катыны жок кыздуу үйгө теминет.
2. Даны жоктун наны жок,
наны жоктун жаны жок.

Келтирилген мисалдар - байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар. Ар биринде экиден жөнөкөй сүйлөм бар. Жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине тең катар коюлуп, ырга мүнөздүү ыргакты шарттап, өз ара уйкаштыкта турат.

1-макалдын жөнөкөй сүйлөмдөрү аркылуу эки маселе козголгон: а) Санаасы жок сары сууга семирет – көңүл өйүтө турган проблемасы жок, телегейи тегиз адам; б) катыны жок кыздуу үйгө теминет – аялы жок адамдын ошол учурдагы абалы, мүнөзү, максаты. Бирок макалдын бул жөнөкөй сүйлөмдөрүндө эки башка маселе козголгону менен, алардын түбү бир максатка – турмушта адамдар кайсы учурда кандай абалда болоруна, кырдаалга, шартка, мүнөзгө жараша өзүн кандай алып жүрөрүнө багытталды. Экинчи макал да биринчи макал сыяктуу эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат: 1) Даны жоктун наны жок. 2. Наны жоктун жаны жок. Аталган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түбү негизинен бир өзөктөн чыккандыктан, т.а., дан жана нандын тектик мааниси бир болгондуктан, алардын байланыш-катыш биримдиги уламалуу маанидеги бир эле маселеге багытталды: Даны жоктун наны жок, наны жоктун жаны жок - нан жана анын касиети, баалуулугу. Ушуларды негизге алуу менен, келтирилген макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрү аркылуу момундай бир өзгөчөлүктү да белгилөөгө болот. 1-макалдын жөнөкөй сүйлөмдөрү адамдын абалын чагылдырган бир максатты көздөсө да, алардын ортосунда олуттуу, айырмачылык бар. 1-жөнөкөй (Санаасы жок сары сууга семирет) сүйлөмүндө проблемасы жок адам, 2-жөнөкөй (Катыны жок кыздуу үйгө теминет) сүйлөмүндө проблемасы бар адам тууралуу кеп болду да, эки башка маселе козголду. Ушундан улам, кырдаалга, шартка жараша кепте пайдаланууда, ал сүйлөмдөрдүн ар бирин өз өзүнчө колдонсок болот, ар бир жөнөкөй сүйлөмү өз алдыларынча толук кандуу

макал боло алат. Эң башкысы, алардын ортосунда эркин катыш бар. Ал эми **2-макалдын** жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине тең байланышта тургандыктан, жалпысынан аларды да өз алдынча колдонсок болот. Бирок 1-жөнөкөй сүйлөмү (Даны жоктун наны жок) толук кандуу макал деңгээлине көтөрүлө албайт. Анткени, биринчиден, даны жок адамдын наны жок болору өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Негизинен макал мазмунунда сабак болчу, акыл-наасат берчү олуттуу ой болушу керек. Даны жоктун наны жок жөнөкөй сүйлөмү айтылыш бөтөнчөлүгү боюнча гана өзгөчөлөнгөнү болбосо, тек гана, белгилүү кырдаалды баяндоо мүнөзүндө маалымат берди. Экинчиден, бул жөнөкөй сүйлөмүнүн кайсы бир компоненти семантикалык жылыштарга дуушарланбады жана сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну да макал табиятына ылайык келүүчү кыйытма ойго ээ эмес. Мындай болгон соң, аны өз алдынча макал катары колдонуунун кажети жок. Так ушул түзүлүштө уюшулган макалдардын тутумундагы 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн функциясы 2-жөнөкөй сүйлөмүнө тең катар коюлуу менен, макалдык мазмундун калыптанышына, жаралышына шарт түзөт, ыңгайлуулукту жаратат, маанилик толуктук, аныктык, тактык киргизет. Натыйжада жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн уламалуу маанилик биримдиги макал табиятын шарттайт. Ушуга байланыштуу бул түзүлүштөгү (2-мисалдагы макал) макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн ички байланышы 1-сыяктуу мисалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланышына караганда бекем болот. Оюбуз ачык, так, түшүнүктүү болсун үчүн, бир катар конкреттүү мисалдарды келтирели:

- I. 1. Жалгыз кыз – жалама туз,
эки кыз – эрмек кыз,
үч кыз - ата-энеге күч кыз.
2. Жаман аял кетем деп коркутат,
жаман эркек өлөм деп коркутат.
3. Адал эмгек абийир таптырат,
арам эмгек азап тарттырат.
- II. 1. Сарала тоок саман чачат,
өз айыбын өзү ачат.
2. Алса кыргый алат,
өлсө торгой өлөт.
3. Эки баатыр эригишет,
бирөө калат, бирөө өлөт.

I топтогу байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бирине карата катышы эркин болору ачык байкалып турат. Кептин айтылышына, ыңгайына жараша жөнөкөй сүйлөмдөрү эгемендүү макал укугуна ээ болуп, жеке-жеке колдонула берет. Натыйжада алардын ар бири өз алдынчалуу логикалык

ойду туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат. Маселен, Жалгыз кыз – жалама туз жөнөкөй сүйлөмү аркылуу туюндурулган ойдо көзгө басар жалгыздыкты баалап-барктоо, сыймык тутуу бар. Керек болсо, баалап-барктоонун, сыймык тутуунун түпкүрүндө арман да бар. Ал арман топук кылуу менен каниеттенбөөнүн айкалышкан чегинде жаралгандай. Алымсынып – алымсынбоо туюлат, анткени жалама туздун логикалык мааниси тузсуроодон келип чыккан эңсөөнү билдирет. Эңсөө болгон жерде каниеттенбөөнүн, ага жетүүнүн аракети сезилет. Чынында, жалгыздык – жаман, логикалык планда, жалгыз-дыктан ажыроо жок түшүнүгүнө алып келет. Ошондуктан, колдо турган жалгыздыктан ажырабоо, аны баалап-барктоо турулуу иш. Демек, жалама туздун логикалык мааниси баалап-барктоо, сыйлоо деген түшүнүктөрдү билдирет. Жалгыз кыз – жалама туз жөнөкөй сүйлөмүндөгү ушул ой анын өз алдынчалуулугун шарттап турат. Ал эми Эки кыз – эрмек кыз; Үч кыз – ата-энеге күч кыз жөнөкөй сүйлөмдөрү менен бир бүтүндүктө уюшулганда, үчөөнүн биримдиги алдаканча кеңири масштабдагы логикалык ойду чагылдырган макал текстин жаратат. Мындагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн тең катар коюлуп, бир бүтүндүктө колдонулушу үй бүлөдөгү кыздардын санына жараша, алардын барк-баасы таразаланып, ээлеген ордулары көрсөтүлдү.

II топтогу макалдардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү жеке-жеке колдонсок, макал табиятын шарттай албайт. Мисалы, 1. Сарала тоок саман чачат; 2. Алса кыргыз алат; 3. Эки баатыр эригишет,- деп шарттуу түрдө алсак, булар кадыресе кара сөз түрүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөй эле кабыл алынат. Демек, кийинки жөнөкөй сүйлөмдөрү менен биримдикте уюшулганда гана, макал статусуна ээ боло алат: 1. Сарала тоок саман чачат, өз айыбын өзү ачат; 2. Алса кыргыз алат, өлсө торгой өлөт; 3. Эки баатыр эригишет, бирөө калат, бирөө өлөт. Көрүнүп тургандай, жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн уламалуу байланыш-катышы сөзсүз түрдөгү зарылдык болуп, бири-бирине карата толуктук милдетин аткарып, синтаксистик-семантикалык мазмунунун бир бүтүндүгүн түздү. Ушунун негизинде макалдык мазмун жаралды. Мындан дал ушул түзүлүштөгү макалдарга мүнөздүү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө болот: а) Жөнөкөй сүйлөмдөрү өз ара тең катар уюшулганы менен, бири-бирине маанилик көз карандылыгы болот; б) Жөнөкөй сүйлөмдөрү маанилик ажырагыс байланышта келип, туруктуу калыптанышты камсыздайт; в) Жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн ар бири жеке-жеке логикалык ойду туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбостон, бириккен максаттагы ойду жаратат.

§1.4. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар

Татаал сүйлөмдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдөр

синтаксистик түзүлүшү жагынан да, грамматикалык мааниси жагынан да бири экинчисине багыныңкы абалда келип, өз ара байланышат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп аталат. Алар тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн, негизинен, грамматикалык түзүлүшү боюнча айырмаланып турат жана маани жактан биринчи жөнөкөй сүйлөмү экинчи жөнөкөй сүйлөмүнө көз каранды болот, б.а., багыныңкы жөнөкөй сүйлөмү өз алдынча аякталган ойду билдире албайт. Натыйжада багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү эки түгөйдөн турат: анын бири – багыныңкы сүйлөм, экинчиси баш сүйлөм деп аталат. Баш сүйлөмү негизги түгөй катары келип, ал аркылуу жыйынтык чыгарылат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн байланышуу, тутумдашуу жолдору тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрү өз ара интонация, байламталар, же айрым каражаттар (баяндоочтордун кайталанып келиши, же бирдей формада болушу) аркылуу байланышса, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү өздөрүнө мүнөздүү интонацияга ээ болуп, этиштин атоочтук жана чакчыл формалары, -са мүчөлүү этиштер, кызматчы сөздөр аркылуу тутумдашат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрү баш сүйлөмдүн түркүн белгилерин билдирет. Ушуга байланыштуу мезгил багыныңкы, себеп багыныңкы, сыпат багыныңкы, шарттуу багыныңкы, максат багыныңкы, өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр аталып, бир нече түрлөргө бөлүнөрү белгилүү (А.Иманов. 1995: 256, Ы.Жакыпов. 1975; 154-155, А.Жапаров. 1979: 308). Мындай бөлүштүрүү кадыресе татаал сүйлөмдөрдүн туюндурган мазмундарына, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланыш-катыш өзгөчөлүктөрүнө, түзүлүшүнө байланыштуу келип чыккан. Негизинен кадыресе кара сөз түрүндөгү багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн мисалында аталган сүйлөм түрлөрүнүн да классификацияланышын колдоого болот. Бирок макал табиятына ылайык жана андагы логикалык ойдун чагылдырылышына байланыштуу багыныңкы байланышта уюшулган татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды максат, шарттуу, себеп, сыпат, мезгил, өлчөм багыныңкы макалдар деп конкреттүү түрдө классификациялоонун кажети жок. Анткени макал логикалык сыйымдуулукка ээ. Турмуштагы тажрыйбаланган чындыкты олуттуу ой катары эң кыска текстке, т.а., сүйлөмдүк көлөмгө сыйдырып бергендиктен, бир канча маанилердин кабатталып келиши талап кылынбай койбойт. Ушундан улам, макал тутумундагы багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрү бир эле учурда мезгил, шарт, же сыпат, себеп ж.б. өңдүү бир канча маанилерди кошо туюндурат: Кумурска бириксе, арстанды да алат.

Жаман элдин жакшысы болгуча, жакшы элдин жаманы бол.

1-мисалдагы Кумурска бириксе жөнөкөй сүйлөмү Арстанды да алат баш сүйлөмүнө карата шарт, мезгил, себеп маанилерин; 2-мисалдагы Жаман элдин жакшысы болгуча багыныңкы жөнөкөй сүйлөмү жакшы элдин жаманы бол баш сүйлөмүнө карата сыпат, мезгил, салыштырма маанилерин билдирип турат. Мунун өзү макал табиятын шарттай ала турган, андагы логикалык ойду ишке ашыра турган сүйлөм түзүлүштөрү катары пайдаланыларын көрсөтөт да, ал жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тыгыз байланыш-катышта турат. Жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн бири экинчисине көз каранды абалда болуу менен, ажырагыс биримдиктеги калыптанып калган бир бүтүндүктү түзөт. Макал табиятына ылайык, багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрү баш сүйлөмдөрүнө карай кабатталган маанилерди камтуу аркылуу катыш жасайт. Багыныңкы жөнөкөй сүйлөмү баш сүйлөмүнө карата кабатталган маанилерди камтуу аркылуу катыш жасап, натыйжада логикалык ойдун чагылдырылышына көмөк болот. Ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен аларды кадыресе багыныңкы татаал сүйлөмдөр сыктуу түрлөргө бөлүштүрбөстөн, тек гана, жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланышуу жолдоруна, ошолордун не-гизинде жаралуучу логикалык ойдун туюндурулушуна токтолуу максатка ылайык келет.

Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн этиштик предикаттары жалпысынан шарттуу ыңгайдын -са, чакчылдын -ганча, -гыча, -ып, -й формалары менен гана уюшулуп, баш сүйлөмгө карай байланыш-катыш жасарын факт материалдар ырастап турат. Алардын ичинен өзгөчө -са мүчөлүү этиштер абдан активдүү колдонулат. Бул түзүлүштөгү макалдардын аталган мүчөлөр аркылуу уюшулары төмөндөгүдөй себептерге байла-ныштуу:

1. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын баш сүйлөмү бүтүм чыгаруу, жыйынтык-натыйжаны көрсөтүү, турмуштук фактыны билдирүү функциясын аткарып турат. Арийне, булар жайдак жерден эле бүтүм, жыйынтык, көрсөткүч милдеттерине ээ боло калган жок. Алардын жаралышына негиз болгон кандайдыр бир жагдай-шарт түзүлүүгө тийиш, б.а., баш сүйлөмдөгү туюндурулган жыйынтык ойду берүү үчүн, анын кайсы бир сапаты, сыпаты, себеби, шарты талап кылынат. Дал ушул себеп, сыпат, шарт маанилери макалдардын багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрүндө козголот да, ал милдет -са, -ып, -й, -ганча, -гыча мүчөлөрү уланган формаларда жүзөгө ашырылат:

1. Жаман айтпай, жакшы жок.

2. Өз башыңды доого берсең да, жолдошунду жоого бербей.

2. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын баш сүйлөмүндөгү жыйынтыкталган ойго, натыйжа-көрсөткүчкө жараша, -са мүчөлүү багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрү кыймыл-аракеттин аткарылган, же аткарылбай калган шартын көрсөтөрү белгилүү: 1. Жолдошу шайыр

болсо, жолоочунун кумары канат; 2. Таянарың жок болсо, таамай сөздөн не пайда. Асты сызылган жөнөкөй сүйлөмдөр шарттык кырдаалды ачык билдирип турат. Чынында, -са мүчөлүү макал түзүлүштөрүндө гана шарттык кырдаал болот деп жыйынтык чыгарууга болбойт, -й, -гыча, -ганча мүчөлөрү аркылуу уюшулган макалдарда да шарттык кырдаал түзүлөт: 1. Бөрү ачыкпай, жортуулга чыкпайт; 2. Бирди жеп уятың чыкканча, миңди жеп атың чыксын. Мындан бир нерсени байкоого болот. Кандай гана багыныңкы татаал сүйлөм түрүндөгү макалдарда болбосун, жыйынтык, бүтүм чыгаруунун алдында сөзсүз түрдө шарт коюларын баса белгилөөгө болот. Демек, багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын сөзсүз түрдө болуучу шарттык мааниси -са мүчөсү менен гана эмес, аталган чакчыл мүчөлөрү аркылуу да уюшула берет.

3. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды уюштуруучу бул мүчөлөр өздөрүнө тиешелүү грамматикалык конкреттүү маанилерге ээ болуп турат. Макал тутумунда болсо, ошол конкреттүү маанилеринен сырткары, бир катар маанилерди кошумча туюндурат. Натыйжада макал мазмунун чагылдырууда, анын табиятын шарттоодо көмөк болот. Маселен, Чайкап сүйлөгөнчө, байкап сүйлө макалын алсак, мында эң оболу, байкап сүйлөө алдындагы шарт эскертилди, кандай шартта байкап сүйлөө керектиги эске алынды. Дал ушул шарттык маани сыпаттоо мааниси аркылуу берилди да, салыштыруу мааниси кошо камтылды. Мындай кабатталган маанилер багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын табиятын шарттап турат жана алар шексиз түрдө макалдын синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунундагы логикалык ойдун жаралышына негиз түзөт. Ошентип, багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар шарттуу ыңгайдын -са, чакчылдын -й, -ып, -гыча, -ганча грамматикалык формалары аркылуу уюшулат да: алар макал табиятындагы бүтүм жыйынтыктын жаралышына негиз болот; аталган мүчөлөрдүн бардыгы макал тутумунда колдонулганда, сөзсүз түрдөгү шарттык кырдаалды түзөт; аталган мүчөлөр өздөрүнө мүнөздүү конкреттүү грамматикалык маанилеринин негизинде семантикалык катмарланууларды жаратат.

Кандай түзүлүштөгү макалдарды албайлы, алардын бардыгында логикалык ой камтылбай койбойт. Арийне, туюндурулуучу логикалык ой эксплициттик жана имплициттик мүнөздөгү ар түрдүү сүйлөм түзүлүштөрүндө ар кыл семантикалык ык-амалдар аркылуу жүзөгө ашырылат. Ушуга байланыштуу багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы логикалык ойдун туюндурулушу да, алардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн өз ара катышына, байланышуу жолдоруна, тилдик бирдиктердин семантикасына негизделген. Муну так жана кеңири түшүнүү үчүн, окшош түзүлүштөгү төмөнкү эки макалды мисалга тартып, талдоого алалы:

Конок бышты десе, алабакандагы эт бышат.

Конок шашканча, алабакандагы эт бышат.

Келтирилген макалдар бышты десе, шашканча этиштик предикаттары аркылуу гана бири-биринен айырмаланбаса, негизинен сырткы формалары жагынан бирдей түзүлүштү шарттайт:

- Экөө тең багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүш-төрүндө уюшулду;

- Багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн экөөндө тең шарттык маанилер камтылды. 1-синде каалоо шарты баяндоо мүнөзүндө берилсе, 2-синде коноктун ал-абалдык шарты мезгилдик мааниде чагылдырылды;

- Баш сүйлөмдөрүнүн түзүлүштөрү болсо, бири-биринен эч айырмасыз.

Мындай болгон соң, бул макал тексттеринде кеп болгон конок, ага карата мамиле, алабакандагы эттин бышышы тууралуу маалыматтардын алардан жаралган ойлордун да окшош болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Анткени макалдарда туюндурулган ойдун түбү бир. 1. Конок бышты десе, алабакандагы эт бышат; 2. Конок шашканча, алабакандагы эт бышат макалдарынын мазмундук процессинде конок болгон адам менен конок күткөн адамдын ортосундагы мамиле-катыш чагылдырылган. Конок бышты десе; Конок шашканча багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөрү коноктун, Алабакандагы эт бышат; Алабакандагы эт бышат сүйлөмдөрү конок күткөн адамдын иш аракеттерин билдирет. Натыйжада эки макалга бирдей тиешелүү болгон жалпылык катары, конокко жасалган мамилени, сый-урматты, баалап-барктоону жана кыргызга мүнөздүү менталитетти көрсөтүүгө болот. Ушундан улам, бул макалдар мазмундук туюндурулушу боюнча бири-бирине карай эквалент болуп колдонулуп, айырмасыз түшүнүктө кабыл алынышы мүмкүн. Бирок аталган макалдардын логикалык туюндурулушунда олуттуу айырмачылыктын бар экендиги байкалат. Ал айырмачылык бышты десе, шашканча этиштик предикаттарынын макал тутумундагы функциясына, семантикасына байланыштуу келип чыгат.

Бышты десе этиштик предикаты катышкан 1-макалда, эң башкысы, конок адамдын каалоосу бар жана меймандын меймандык статусу камтылган. Бул предикаттын семантикасында конок учурунун процесси көрсөтүлөт. Илгертеден эле кыргыздар коноктун келишин кут катары баалашкан. Ошон үчүн кубануу менен тосуп алышып, колунан келишинче сый-урмат көрсөтүшүп, алардын ачык көңүлү үчүн каалагандай шарт түзүшкөн. Конок бышты десе багыныңкы жөнөкөй сүйлөм аркылуу конок болуу процессиндеги коноктун каалоосу берилген, кадыр-баркы белгиленген, өз аброюн сезе билүү, баалай билүү мааниси чагылдырылган. Алабакандагы эт бышат баш сүйлөмүндө конок күткөн адамдын милдети,

конокко жасаган меймандостук мамилеси туюндурулат. Багыныңкы жана баш сүйлөмдөрүнүн катышынын негизинде келип чыккан макалдык максаттагы логика ушундай.

Ал эми шашканча этиштик предикаты катышкан 2-макалда 1-мисалдагыдай конок адамдын каалоосу берилген жок. Конок болуу процесси да өз мөөнөтүндө улантылбагандыгын шашканча предикаты аныктап турат. Ошондой болсо да, кыргыз элинин конокко сый-урмат көрсөтүүдөгү эң мыкты, уникалдуу сапаттарынын бири чагылдырылган. Айрым шарттарда, сыйга татыктуу адамдар үйгө капысынан, же учураша кетүү максатында кирип калышат. Же болбосо, конокко келген адамдар кайсы бир себептерге байланыштуу конок болуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болбой, мейман болуунун шартына күтпөй, шашылыш кетүүгө туура келет. Турмушта мындай жагдайлар көп эле кездешет. Бул учур макалда Конок шашканча багыныңкы жөнөкөй сүйлөмү менен туюндурулду. Коноктун убагынан эрте кетип жатышына байланыштуу конок кылуу вазийпасын аткаруу жана аларга өзгөчө сый-урмат көрсөтүү максатында «тамакты күтпөй кеттиңер, үйдөн салып жегиле» маанисинде чийкилей эт салып беришет. Бул коноктолгонго барабар болуп саналат. Кыргыздар өтө кадырлап барктаган адамдарын, же жакын туугандарын (кыз-күйөө, таяке-жээн ж.б.) шартка байланыштуу коноктой албай калса, ушул формада сый-урмат көрсөтүшүп узатышкан. Мында үй ээсинин конокко карата мыкты катыштык мамилелери билдирилген. Макалдагы «Алабакандагы эт бышат» баш сүйлөмүнүн синтаксистик-семантикалык кыйытма туюнтмасы ушуга негизделген. Конок түшүнүгү, конокко жасалган мамиле эки макалда эки башка шартта көрсөтүлдү. Булардын негизинде кыргыз элинин конок түшүнүгүндөгү төмөндөгүдөй сапаттык өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот:

- Конок күтүш үчүн өзгөчө кабыл алуу, сыймык тутуу;
- Конок күтүүгө айрыкча маани берүү, камылга көрүү;
- Конок каадасы жана конок күтүүнүн, узатуунун жолдору;
- Кыргыздын конок күтүүдөгү менталитеттик белгиси;
- Конокту баалап барктай билүүнүн, сый-урмат көрсөтүүнүн зарылдыгы;
- Конокко сый-урмат көрсөтүүнүн жогорку чеги – эт салуу.

Макал мазмунундагы бул түшүнүктөрдү чечмелөөдө жана кабыл алууда логикалык туюндурулушу тилдик бирдиктердин семантикалык катышына, байланышуу жолдоруна, сүйлөм түзүлүшүнө көз каранды болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда, мейли жөнөкөй сүйлөм, мейли татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, алардын эң кыска түзүлүшүнө батырылып берилген тексттик ойлор логикалык туюндурулуш менен ажырагыс байланышта болот.

§2. Макал текстиндеги нагыз антонимдер, логикалык туюндурулушу

Антонимдердин табияты карама-каршы түшүнүктөр менен, б.а., өз ара бири-бирине карата карама-каршы маанилерди туюндурушу менен шартталган. Карама-каршы болуу шартында аларды таптакыр эки башка түшүнүк катары кабыл алуу мүмкүн эмес. Бул тууралуу Ж.Мамытов өз ара бири-бирине карама-каршы турган, бири-бири менен мамилелеш түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр антоним деп аталарын, антоним сөздөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу алардын ортосунда таптакыр байланыш, катыш жок деген сөз эмес, тескерисинче, белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон сөздөр гана бири-бирине карама-каршы боло алышарын (1999: 143-144) мисалдар аркылуу көрсөтөт. Антонимдер бир тексттик алкакта каралып, карама-каршы маанилердин ар түрдүү деңгээлде болору, ар кыл ык, формаларда берилери белгилүү. Кыргыз тили илиминде антонимдердин табиятын шарттаган белгилерди, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү изилдөөгө алып, окутулушуна, үйрөтүлүшүнө багытталган атайын эмгек бар (Б.Усубалиев. 1987). Бул эмгекте антонимдерге карата логикалык багыттагы оригиналдуу ойлор, илимий-теориялык бүтүмдөр практикалык негизде далилдөөгө алынат.

Кыргыз эл макалдарынын дээрлик көпчүлүгүнүн диалектикалык ички табияты, т.а., коомдук турмуштун, жаратылыштын өнүгүп-өсүү процессинен келип чыккан жыйынтык-бүтүмдөрдүн аң-сезимде чагылышы ачык да, кайсы бир даражада бизге билинип-билинбеген, байкалып-байкалбаган карама-каршылыктуу да мүнөзгө ээ. Муну алардын логика-грамматикалык түзүлүшүнөн байкоого болот. Макалдагы ойдун тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу нерселерди, абстрактуу түшүнүктөрдү, белгилерди, кыймылдык процесстерди бири-бирине каршы коюу, теңештирүү, салыштыруу менен жүзөгө ашырылат. Мындай шартта, карама-каршылыктуу мүнөздүн аныкталышы закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Маселен, ак түсүнүн ак экендиги белгилүү. Аны ак деген тилдик каражат менен атап коюу актын сапаттык мүнөзүнө карата чектелгендик болуп калат, б.а., анын сапаттык касиетин эмес, актын ак экендигин гана атаган болобуз. Сапаттык касиети болсо, ага каршы мааниде айтылган кара түсү менен аныкталат. Ак бар болгондугу үчүн кара, кара бар болгондугу үчүн ак бар болот. же болбосо, көк, сары, кызыл ж.б. түстөрдү салыштыруу, каршы коюу менен актын сапаттык мүнөзү ачылат, толукталат. Экинчи жагынан, нерсени, кубулушту, көрүнүштү тануу аркылуу да анын сапаттык касиетин ачып берүүгө болот. Эгерде гүлдү алып көрсөтүп: « Бул гүл – гүл эмес», - деп тансак, дароо суроо туулат: Анда бул эмне? Гүл кандай болуш керек? Танууга байланыштуу

келип чыккан ушундай суроолордун негизинде гүлдүн көркөм, кооз, назик, жыттуу ж.б. белгилерин ачуу аркылуу, анын сапаттык касиетин аныктоого болот. Мындай каршы коюу жана тануу ыкмалары илимде өзүнүн далилдүүлүгү, ынанымдуулугу менен кеңири жана ар тараптуу колдонулуп келет.

Макалдардын логика-грамматикалык түзүлүшү карама-каршылыктуу табиятка ээ, т.а., карама-каршы макалдар менен шартталышкан, ошол эле учурда бир максатка багытталып, ыраат-биримдикте уюшулгандыгы менен өзгөчөлүү. Мындай шарт биринчи кезекте нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Аларда карама-каршы маанилер ачык туюндурулуп турат. Буга карата кыргыз эл макалдарынын материалдарынан өтө көп мисалдарды келтирүүгө болот:

Көз – коркок, кол – баатыр.

Жыгачты кессең, узун кес,

кыскарышы оңой иш.

Темирди кессең, кыска кес,

узарышы – оңой иш.

Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп.

Жакшы болуу аста-аста

жаман болуу бир паста.

Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөр,

жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөр.

Макалдардагы асты сызылган компоненттердин өз ара каршы маанилери ачык коюлган. Булар контекстен сырткары, бири-бирине карата жеке-жеке колдонулган учурларында да карама-каршы маанилерде турушат. Ошон үчүн, нагыз антонимдер катары белгилүү. Макал текстиндеги нагыз антонимдер макал мазмунунда туюндурулган каршы маанилерди аткаруу функциясы менен гана чектелбейт. Алар макалда коюлган маселени өзүнчө бир ыкмада чагылдырууну жана макал табиятына ылайык логикалык ойду туюндуруу милдетин да аркалайт. Муну Көз – коркок, кол – баатыр макалынын мисалында көрсөтсөк болот. Макал эки жөнөкөй сүйлөмдөн турган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Мазмуну жалпысынан эмгек, анын негизинде турган кайсы бир ишке, иштин аткарылыш мүнөзүнө байланышкан. Конкреттүү алганда, Көз–коркок, 1-жөнөкөй сүйлөмүндө иштелүүчү объекттин көзгө көп көрүнө тургандыгы, натыйжада аны аткаруу кыйынга турары, жумуш кылуу аны жасоодон качуу, мунун жалкоолукка байланыштуулугу; Кол-баатыр 2-жөнөкөй сүйлөмүндө коюлган жумушту жасоо, эмгек кылуу зарылдыгы, бардык ишке батынып киришсең – бүтө тургандыгы камтылган. Демек, жумуш кылуудан качуу, аны аткарбоо менен жумуштан качпоо, бардык ишти жасоо, аны бүткөрүү процесстери каршы маанилерде коюлган. Мындай ачык каршы маанилер макал текстиндеги коркок, баатыр атоочтук предикаттары аркылуу ишке

ашырылып, өз кезегинде, ал предикаттар көз, кол субъектилери менен семантикалык катышта туруп, салыштыруучулук мүнөздөгү каршы мазмунду жаратты. Насилинде нерселер ар кандай багытта бири-бирине карай тең катар каршы коюлуп, салыштырууга алынса, алардын сапаттык көрсөткүчтөрү, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, тиешелүү белгилери даана көрүнөт. Ошол сыңары, жумуш кылуудан тайсалдоо жана жумуш жасоого батынып киришүү бири-бирине тең катар коюлуп, алардын турмуштук терс жагы–коркоктукка, турмуштук оң жагы – баатырдыкка негизделип, салыштырууга алынган көз, кол субъектилеринин жумуш объектисиндеги барк-баасы ченелди. Макалдын семантикалык-структуралык ички мазмунуна сыйдырылып берилген «жумуш объектиси», «жумуш кылуу процесси» көз, кол субъектилеринин өз ара салыштырылуусу менен, анын сөзсүз түрдөгү аткарылыш зарылдыгы, пайдалуулугу логикалык туюндурулушта берилди. Эгерде макал текстиндеги коркок, баатыр нагыз антонимдери түз мааниде колдонулуп, макал мазмунуна ылайык, кыйытма ойду билдирүү максатын көздөбөсө, анда макал мазмунунда чагылдырылган логикалык ой жаралмак эмес. Демек, макалдагы бири-бирине нагыз антонимдик катышта турган коркок жана баатыр атоочтук предикаттары макал табиятына ылайык, семантикалык катмарланууларга дуушарланат да, макалдагы ачык сөз болбогон объектиге байланыштуу белгилүү бир тексттик ойдун жаралышын шарттайт. Коркок атоочтук предикаты лексикалык негизги маанисинин негизинде: батынып киреше албоо, жалкоолук, иштен качуу, ишти аткарбоо сыяктуу кошумча маанилерди туюндурууга багытталса, баатыр атоочтук предикаты лексикалык негизги мааниси аркылуу: ишке батыл киришүү, эмгекчилдик, кандай иш болбосун бүткөрүү семантикалык кошумча маанилерин билдирүүнү максат кылат. Макал мазмунундагы мындай маанилерди субъектилер менен катышта туруп, алардан жуурулушуп чыккан олуттуу ойду туура кабылдоодо логикалык түшүнүү талап кылынат. Натыйжада макал текстиндеги нагыз антонимдердин колдонулушу логикалык ойдун туюндурулушунун өзүнчө бир жолун, ыкмасын көрсөтөт.

Айрым макал тексттериндеги тилдик бирдиктердин көпчүлүгү өз ара бири-бирине карата карама-каршы маанилерде колдонулат, же болбосо, өңчөй эле (бардык катышкан компоненттери) кайчы маанилерди шарттап турат. Жогоруда мисалга алынган: 1. Көз–коркок, кол – баатыр макалындагы көз↔кол субъектилери контексттик антонимдер, коркок↔баатыр нагыз антонимдер; 2. Жыгачты кессең, узун кес, кыскарышы оңой иш, темирди кессең, кыска кес, узарышы оңой иш макалындагы жыгачты↔темирди контексттик, узун↔кыска, кыскарышы↔узарышы нагыз антонимдер; 3. Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп макалындагы алтоо↔бешөө контексттик, аларга↔берерге, аз↔көп нагыз антонимдер болуп саналат. Мындан кыргыз эл макалдарынын басымдуу бөлүгү карама-каршы маанилердеги тилдик бирдиктерден

турарын байкоого болот. Ушуга байланыштуу дагы бир нерсени белгилей кетүү абзел. Макалдын логика-грамматикалык түзүлүшү анын интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө да байланыштуу келет:

1. Жыгачты кессең, узун кес,
кыскарышы оңой иш.
Темирди кессең, кыска кес,
узарышы – оңой иш.

Макалдагы ойго негиз болуп түшкөн сөздөр жыгач, темир эмес, алар сүйлөмдүн мазмунундагы кыймыл-аракет багытталган объектилер болуп саналат. Сүйлөмгө негиз катары алынган сөздөр кыскарышы жана узарышы антонимдери, синтаксистик жактан сүйлөм ээлери, морфологиялык табияты боюнча субстантивдешкен сын атооч, абстракцияланган зат атооч сөздөр, логикалык багытта алганда, ой маңызынын түпкү башаты. 1- татаал сүйлөмдө узун менен кыскарышы, 2- татаал сүйлөмдө кыска менен узарышы каршы мааниде турат. Ал эми текст тутумунда узун, кыска; кыскарышы, узарышы сөздөрү нагыз антонимдик катышта келди. Тексттин логика-грамматикалык түзүлүшүнүн карама-каршылыктуу табияты ушул сөздөргө байланыштуу.

- Жыгачты кессең, узун[^] кес,
кыскарышы[^] оңой иш.
Темирди кессең, кыска[^] кес,
узарышы[^] – оңой иш.

Мисалдагы белгиленген антонимдерге басым жасалышында логикалык маани жатат. Макалдагы подтексттик мазмун, ой узун, кыскарышы; кыска, узарышы сөздөрүнүн ички катышына байланыштуу, дагы тагыраак айтканда, макалдагы негизги ойду ушул сөздөрдүн семантикасы көтөрүп турат. Алар текст тутумундагы башка лексемаларга караганда, колдонулуш мүнөзү боюнча төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ. текст ичинде сандык көрсөткүчтөрү жагынан, салыштырмалууалганда, жыш учурашы (ар бир сапта колдонулушу); грамматикалык табияты боюнча нагыз сын атоочтордон (узун, кыска) жана түпкү теги сын атоочтон (кыскарышы, узурышы) туруп, текст тутумунда абстрактуу зат атоочтордун функциясын аткарышы; карама-каршы маанилердин ыраат-биримдикте кайчылаш колдонулушу; көңүл борборунда туруп, подтексттик мазмунга негиз бериши; кайра-кайра кайталанып, тексттин эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн жогорулатып, дабыш уккулуктуулугун арттырышы; поэтикалык текстти жаратуучу өбөлгөлөрдүн бири болуп келиши.

Ыр түзүлүшүндөгү бул макалдын 1-сабында жыгач; жыгачты кесүү; узун кесүү маанилери камтылган. Аталган маанилердин ичинен кандай кесүү керектигине өзгөчө көңүл бурулду да, логикалык басым узун сөзүнө түшүрүлдү. 2-саптагы сүйлөмдө жыгачты кыскартуу; жумуштун жасалышы; аткарылыш жеңилдиги жөнүндө сөз болуп, жыгачтын

кыскарышы негизги мааниге ээ болду да, кыскарышы лексемасына логикалык басым жасалды. Жыгачтын сапатына карата айтылган мындай каршы маанилер ырааты боюнча кыска←→узарышы тартибинде берилсе, 3-4-саптарында темирдин ксиетине багытталган маанилер, тескерисинче, узун←→кыскарышы формаларында туюндурулду да, релеванттык көрсөткүчтөрү катары келди. Бул макалдагы подтексттик ой нагыз антоним сөздөр аркылуу старт алгандыгы, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыгынан улам байкалып турат.

§3. Макал текстиндеги контексттик антонимдер логикалык туюндурулушу

Бу объективдүү дүйнөнүн өзү эле күн менен түндөн, ак менен карадан, жакшы менен жамандан, адал менен арамдан, катуу менен жумшактан ж.б. толуп жактан карама-каршылыктардан түзүлүп биригери акыйкат чындык. Алар бири-бирине каршы турган соң, түртүлүшпөй, ажырашпай, кайра тартылышып бир уюлга биригишип турганы да кызык. Көрсө, диалектикалык биримдиктин түбү карама-каршылык деп, бирисиз бири болбосун объективдүү чындык мыйзамдаштырып салган турбайбы. Алардын ачылып-ачылбаган сырлары, түйүндүү маселелери тээ алмустактан ушул күнгө дейре карапайым калктын макалдарынан тартып акындарга, атагы таш жарган окумуштуулардан тартып ойчул философторго чейин сөз болуп келет. Мате-риалистик көз караштагы ойчул акындардын бири – Барпы:

Жандуу менен жансызга,
алдуу менен алсызга.
ысык менен ызгаарга,
ыраактагы муздарга
өмүр менен өлүмгө,
чындык менен төгүнгө.
Жакшы менен жаманга,
адал менен арамга,
караңгы менен жарыкка,
карыбаган тарыхка,
Эне болот улуу Жер,

Эге болот улуу жер (К.Даутов. 2003: 152),- деп диалектиканын законунан туруп, нерселер, көрүнгөн кубулуштар улуу Жерде пайда болуп, улуу Жерде өкүмүн жүргүзгөн соң, улуу жер алардын бардыгына калыс, бирдей тиешелүү болору жана улуу Жердин улуулуугу карама-каршылыктардын байланыш биримдигинен түзүлөрүнө жана аныкталарына агынан жарылып баа берсе, айтышарга теңи жок, айты-луу акын Жеңижок:

Күн менен түн алмашып,

кете берет турбайбы.

Өмүр таттуу көрүнүп,

өтө берет турбайбы.

Өмүр менен өлүмдө,

күрөш болот турбайбы.

Ар адамда ар башка

мүнөз болот турбайбы, - (Эл ырчылары. 1981: 41,43) -

деп жашоо мүнөзүн, алардагы байланыш-катышты, мамилени санат кылып төгүп отурбайбы. Баам салып карасак, акындардын ой-толгоолорундагы карама-каршылыктуу дүйнөнүн, жашоонун маңызын өзүнө жараша карама-каршы маанидеги сөздөр менен ачып жаткандыгында. Ырлардагы каршы маанидеги: жандуу–жансыз, алдуу–алсыз, ысык–ызгаар, өмүр–өлүм, чындык–төгүн, жакшы–жаман, адал–арам, караңгы–жарык; күн–түн, өмүр–өлүм сөздөрү ойдун негизин ээлеп объект да, субъект да болуп көңүл борборунда тургандыгында. Кыргыз эл макалдары да коомдун, жаратылыштын ар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, заттарды жана алардагы ар кыл белгилерди, кыймыл процесстерин, кубулуштар менен окуяларды, элдин дүйнө таанымын чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган чыгарма болгондуктан, анын табиятында карама-каршылыктын бугуп жаткандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошон үчүн ал – турмуш чындыгынан эленип, иргелип чыккан аксиома.

Түз жана кыйыр маанилердин жуурулушуп, бир бүтүндүккө биригишинен улам келип чыккан жобо-ойду карама-каршы маанилер менен туюндуруу ынанымдуу да, ишенимдүү да болорун көпчүлүк макалдардын мазмуну ырастап турат. Мындай шартта, теңештирүү, салыштыруу, каршы коюу ыкмалары ийкемдүү колдонулуп, так жана кыска формаларда айтылат, каршы маанилер ачык туюндурулат. Нагыз антонимдер катышкан макалдар мунун ачык далили:

Адал эмгек нурданат,

арам эмгек кырданат.

Бир конгон конок кут,

эки конгон конок жут.

Жакшы жаныңда жолдош,

жаман малыңа жолдош.

Жүз дос – аз, бир кас – көп.

Мурунку конок кийинки конокту сүйбөйт.

Баатырдын өмүрү – кыска, даңкы – узун.

Бирок макалдардын логика-грамматикалык түзүлүшүндөгү карама-каршы маанилердин берилиши нагыз антонимдеринин катышы,

колдонулушу менен гана чектелбейт, б.а., каршы маанилер нагыз антонимдер аркылуу эле жүзөгө ашырылбайт. Макал мазмунунда алардан сырткары, бизге билинип-билинбеген, сезилип-сезилбеген башкача ыкмада туюундурулган каршы маанилер жашырылып жатат. Подтексттик ойду шарттоодо, кыска кептик форманы жаратууда, ой салмагын арттырууда, сөз таасирдүүлүгүн күчөтүүдө, кабыл алыныш уккулуктуулугун камсыздоодо колдонулган ал каршы маанилерди өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкмалар катары баалоо керек. Булар макал табиятына ылайык, өтө жаап-жашырылган түрдөгү контексттик анто-нимдер болуп саналат. Адегенде, контексттик антонимдердин жүзүн ачып алуу үчүн, айрым окумуштуулардын ойлоруна көңүл буралы. Проф. Ж.Мамытов: «Өз бетинче турганда карама-каршы мааниде болбогон, бирок белгилүү контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген макалдагы билек менен билим, бир менен миң өз алдаларынча антоним эмес, ушул контексттин ичинде булар бири-бири менен антоним болушат» (Ж.Мамытов. 1999: 148), - деп айтса, проф. Б.Усубалиев: Сөздүн оту да бар, музу да бар; Жыгылган оогонго күлөт; Бөрү койго тойбойт, адам ойго тойбойт (макалдар); Байга буудай, кедейге чар болгонсуң замана, Кедейди түлкү, байларды бүркүт кылган замана (Т.). Келтирилген мисалдардан улам момундай собол коюлууга тийиш: Карама-каршы коюлган сөздөр (от–муз, жыгылган–оогон, бөрү–Адам, буудай–чар, түлкү - бүркүт) нагыз антонимдер боло алабы? Албетте, жогоруда алар бири-бирине каршы коюлгандыгын, эмнеси боюнча каршы коюлгандыгы контекст аркылуу белгилүү болуп тургандыгын танууга болбойт. Бирок дал ушул контекстен ажыратып караганда, эмнеси боюнча карама-каршы коюлгандыгын билүүгө болобу? Эгерде предметтердин, кубулуштардын түрдүү касиеттерге ээ болуу жөндөмдүүлүгүн эске алсак, анда ар ким субъективдүү себептерден улам, (жаш курагына, кесибине, жашоо-шартына ж.б. байланыштуу) ар кандай мааниде карама – каршы коөрү бышык. Ал эми бул болсо баш-аламандыкка алып келип, адамдардын өз ара пикир алышуусун татаалдантпай койбойт. Демек, жогорудагыдай сөздөр да нагыз антонимдер эмес, контексттик антонимдер катары каралууга тийиш» (Б.Усубалиев. 1987: 7,8) – деп контексттик антонимдердин мүнөздүү өзгөчөлүгүн баса белгилейт. Ошентип, контексттик антонимдер сүйлөм тутумунда гана кайчы маанилерде туюундурулары, тилде дайыма эле туруктуу абалды сактай албастыгы, кырдаалга, шартка жараша колдонулары белгилүү болду. Кошумчалай турган нерсе, макал мазмунунда нагыз антонимдер сыяктуу эле, контексттик антонимдерге да логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыктан, алар текст тутумундагы подтексттик ойду туюундурууда негизги функцияны аткарышат. «Байга буудай, кедейге чар болгонсуң

замана», «Тиш өтпөгөнгө тил өтөт» - макалдарындагы буу-дай-чар; Тиш-тил сөздөрү контексттик антонимдер катары алынып, бири-бирине карата каршы коюлуп, салыштырылып, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыгы ачык көрүнүп турат. Айрым учурларда бир эле макалда бир канча контексттик антонимдер колдонулуп калышы да ыктымал. Мындай учурда логикалык басым кайсы сөзүнө түшүрүлүп айтыларына назар салалы. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат»-макалында билеги күчтүү, билими күчтүү синтаксемалары, бирди, миңди лексемалары бири-бирине карата контексттик антонимдер болуп эсептеленишет. Билеги күч-түү, билими күчтүү ойдун негизин ээлеп турган тилдик бирдиктер болгондуктан т.а, билеги күчтүү, билими күчтүү адамдар жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, логикалык басымдын аларга түшүрүлүшү турулуу иш эле. Бирок булардан сырткары, бирди жана миңди сөздөрү контексттик антонимдер болуп саналарын да унутпашыбыз керек. Аталган сөздөр объект катары келди да, натыйжада билеги күчтүү Адам менен билими күчтүү адамдын сапаттык артыкчылыктары бир, миң лексемалары менен салыштырылды. Макалдагы ойдун маңызы алардын артыкчылыктарын көрсөтүүгө негизделгендиктен, бул «вазипаны» шексиз түрдө бирди, миңди контексттик антонимдери аткарып калды. Макалдагы бөтөнчө интонациялык айтымга байланыштуу логикалык басым салыштырмалуу түрдө бирди, миңди сөздөрүнө ооду. Эгерде сүйлөмдүн негизин ээлеп турган грамматикалык ээлерге (билеги күчтүү, билими күчтүү) логикалык басым түшүрсөк: Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат, анда макал мазмунуна мүнөздүү подтексттик ой солгундай түшөт. Мындай шартта, билеги күчтүү менен билими күчтүү жөнүндө гана сөз болуп калат. Ал эми «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат,»- деп бирди миңди сөздөрүнө басым түшүрүп айтсак, билимсиз менен билимдүүнүн артыкчылыктары биринчи планга суурулуп чыгат. Анткени бул макалдагы максат, подексттик каймана ой – дал ошол ар-тыкчылыктарды белгилеп көрсөтүү. Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, эгерде алардын тутумунда басым түшүрүп айтсак, билимсиз менен билимдүүнүн артыкчылыктары биринчи планга суурулуп чыгат. Анткени бул макалдагы максат, подексттик каймана ой – дал ошол артыкчылыктарды белгилеп көрсөтүү. Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, эгерде алардын тутумунда контексттик антонимдер катышкан болсо, анда семантикалык негизги жүктү ошолор көтөрүп турат. Демек, контексттик антонимдердин макал тутумунда колдонулушу белгилүү бир даражада өзгөчөлүү экендиги байкалып турат. Бул оюбузду дагы бекемдей кетели. Кара сөз түрүндөгү кадыресе сүйлөмдөрдө контексттик антонимдер грамматикалык ээ катары, б.а., сүйлөмдүн негизин ээлеп турган субъект катары келбесе, анда аларга басым түшүрүлүп айтылбайт: Эртең менен күнүнкү аткарып жүргөн

ишине шашылып кетет, кечинде мойнунан байлаган иттей болуп көңүлү чөгүңкү кайтат (Т.С.). Алды сызылган кетет, кайтат сөздөрү – контексттик анто-нимдер. Буларга эч кандай басым түшүрүлүп айтылган жок, бирок алардын сүйлөмдөрдө өздөрүнө тиешелүү болгон өзгөчө милдети бар. Ал милдет сүйлөмдүн супсак чыгып калбашына, көркөм айтылышка карата аткарылды.

Жогоруда эскертилгендей, макалдагы контексттик антонимдердин өтө жаап-жашырылган түрдө колдонулушун да белгилебей коюуга болбойт. Маселен, «Жаман жайын айтам деп, баарын айтат»- деген макал бар. Мында биринчиден, жаман адамдын кылык-жоругу, начар сапаты, бир сүйлөм менен жерине житире айтылып, андан сырткары, анда төмөндөгүдөй кыйыр маанилер да камтылып жатат: 1) сөзгө баа берип, этият мамиледе кеп айтуу; 2) ашыкча кеп айтуу – өз айыбын ачуу, айтылбай турган сырды ачыкка чыгаруу. Ушундай маанилердин бардыгы биригип келип, бир сүйлөмдүк макалга сыйдырылган. Экинчиден, бул маанилер контексттик антонимдер экендиги билинбеген, өтө жаап-жашырылган түрдө берилген жайын жана баарын сөздөрүнө топтоштурулган. Адатта, тексттен сырткары, өз алдынча жеке турганда деле кээ бир контексттик антонимдердин каршы коюуга негиздери бар экендиги кайсы бир деңгээлде сезилип турат. Мисалы, аял – эркек сөздөрүн жыныстык, дарак – чырпык сөздөрүн көлөмдүк жактан бир тек ичинде карап, контексттик маанилерде колдонууга боло тургандыгы билинип турат. Албетте, булардын каршы маанилери сүйлөм тутумунда ого бетер ачыкка чыга келери белгилүү. Ал эми макалдагы жайын, баарын лексемаларынын (аял – эркек, дарак – чырпык сөздөрүндөгүдөй) кайсы бир даражадагы кайчы маанилери да билинбейт. Булардын лексика-грамматикалык табияттары да башка болуп, бири зат атооч (жайын), экинчиси ат атооч (баарын) сөз түркүмүндө каралгандыктан, бир текке кирүүчү сөздөрдүн катарына да кошулбайт. Натыйжада каршы коюлууга негиз боло турган белгилүү өлчөмдөгү белгилери да жок. Ошондой болсо да, ички каршы маанинин катылып жаткандыгы да чындык. Макал мазмунунда: жамандын жайын айтканы - жакшы, баарын айтканы – жаман деген маанилер кыйытылып жатат. Ушундан улам, жакшы жана жаман деген карама-каршылык келип чыкты. Жакшы мааниси – жайын сөзү менен, жаман мааниси – баарын сөзү аркылуу билдирилди. Макал тутумунда булар (жайын, баарын) ички каршылыкка туштукту. Жайын айтыш керек деген ой бар, бирок баарын айтпаш керек деген да ой бар. Демек, макалдагы карама-каршылык өзүнөн өзү белгилүү болуп калды. Макалдын логика-грамматикалык түзүлүшүндөгү жайын жана баарын сөздөрүн контексттик антонимдерге айландырып салган дагы бир тилдик каражат бар. Ал кыймыл аракеттик маанидеги айтам деп сөзү болуп саналат. Жайын, баарын сөздөрүнүн каршы маанидеги логикалык

катышын айтам деп сөзү шарттап турат. Жаман жайын айтам деп, дегенден кийин кандайдыр бир кайчы маанинин келишине түрткү болуп өзүнөн өзү шарт түзүлүп турат, т.а., «Жаман жайын айтам деп атып»... аякталбай айтылган сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну жана грамматикалык түзүлүшү өзүнө каршы мазмундагы сүйлөмдүн келишин талап кылды. Эске алуучу дагы бир жагдай бар. Сүйлөмдүн логика-грамматикалык түзүлүшүнө тереңирээк абай салып карасак, жайын, баарын контекст-тик антонимдери атайын тандалып алынгандай көрүнөт. Ал тилдик каражаттардын текст тутумунда билгичтик менен өтө ыктуу колдонулгандыгы байкалып турат. Булардын контексттеги каршы маанилери өтө жашырылган түрдө берилгенинен улам, алардагы кайчы маанилер билинип-билинбей калган. Сүйлөм тутумунда аларга тең катар логикалык басым түшүрүлүп, өз ара ыргакташа айтылып, кайсы бир даражада уйкаштыкта да уюшулду. Макалдын эмоционалдык-экспрессивдүү мазмунун арттырууда, кыска кептик түзүлүшүн жана уккулуктуулугун шарттоодо биринчи кезекте, контексттик антонимдердин үлүшү зор экендигин моюндабай коюуга болбойт. Контексттик антонимдер аркылуу ички карама-каршылыкты шарттаган мындай үлгүлөрдүн катарына: Жаздыктан өлгөн жаман ат, жоодон өлгөн салтанат; Жалгыз дарак токой болбойт; Казына–казына эмес, эл–казына; Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт; Эрдик билекте эмес, жүрөктө; Мергенчи жанын жейт, үйдөгүлөр эти менен майын жейт; Миң уккандан, бир көргөн артык, - сыяктуу көптөгөн макалдарды кошууга болот. Макалдардын көп катмарлуу, көп сырдуу болуп жаралышы дал ушундай тилдик каражаттардын кынабы, эби менен колдонулушунан, б.а. сөздөрдүн кынап - эби менен колдонулушу, андагы түз жана кыйыр маанилердин бир бүтүндүктө жуурулушуп келишин шарттайт. Ошон үчүн макал мазмунунун маани-маңызы терең да, көркөм да, салмактуу да.

Нагыз антонимдер болобу, же контексттик антонимдер болобу, алар текст тутумунда бири-бирине карата бирдей сөз формаларда, окшош түзүлүштө келет. Айрыкча, нагыз антонимдердин мүнөздүү белгилери болуп алардын бирдей лексикалык-семантикалык топко (текке) таандык болушу, карама-каршы маанини билдирүү, бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушу, башка сөздөргө айкашуу жагынан көбүнчө дал келиши, бирдей стилге таандык болушу, речте бирге жыш колдонулушу (Б.Усубалиев. 1987: 10,11) эсептелинет. Контексттик антонимдерге бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы тиешелүү болбосо дагы, алар сүйлөм тутумунда грамматикалык бирдей формаларда колдонулары анык. Макалдардын айрым мисалында болсо, бул салттык эрежелерди бузуп, ички логикалык катыштын негизинде ар түрдүү грамматикалык формаларда турган контексттик антонимдерди учуратууга болот:

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,

Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, - макалындагы ички карама-каршылыкты шарттап турган тилдик каражаттар – ит күлүгүн, түлкү; ичи ооруган, күлкү сөздөрү. Грамматикалык түзүлүшү боюнча 1–сүйлөмдөгү ит күлүгүн–синтаксистик жактан ажырагыс сөз тизмеги, толуктоочтук милдети аткарып турган объект, морфологиялык жактан III жактын таандык –ү(ы) жана табыш жөндөмөнүн –н(ны) мүчөлөрүн кабыл алып турса, түлкү – атооч жөндөмөдө туруп, сүйлөмдүн ээси, логикалык планда субъект; 2-сүйлөмдөгү ичи ооруган – ажырагыс сөз тизмеги, сүйлөмдүн ээси, субъект, күлкү – табыш жөндөмөсү түшү-рүлүп айтылган сүйлөмдүн толуктоочу, объект. Көрүнүп тургандай, каршы маанилерде келген ит күлүгүн→түлкү, ичи ооруган→күлкү (нү) контексттик антонимдери жогорудагы жайын – баарын сөздөрү сыяктуу грамматикалык бирдей формаларда колдонулган жок. 1-сүйлөм (ит күлүгүн түлкү сүйбөйт) менен 2 – сүйлөм (ичи ооруган күлкү сүйбөйт) сырткы түзүлүшү боюнча грамматикалык окшош формаларда турганы менен, сүйлөм мүчөлөрүнүн жайгашуу тартиби да алган ордулары боюнча бирдей көрүнгөнү менен акыйкатта кескин айырмачылыкка ээ. Алсак, 1-сүйлөмдөгү грамматикалык ээ (түлкү) сүйлөмдүн ортосунда, толуктооч (ит күлүгүн) баш жагында келсе, 2-сүйлөмдөгү грамматикалык ээ (ичи ооруган) тескерисинче, сүйлөмдүн баш жагында, толуктооч (күлкү) ортосунда орун алды. Сүйлөмдөгү грамматикалык ээлер (түлкү, ичи ооруган) түзүлүш формалары боюнча айырмаланышып, биринчиси (түлкү) конкреттүү зат атооч болсо, экинчиси – (ичи ооруган) эки сөздөн туруп, зат ордуна колдонулган атоочтук. Сүйлөмдөрдүн толуктоочтору да грамматикалык түзүлүш формалары боюнча биринчиси (түлкү) конкреттүү зат атооч болсо, экинчиси - (ичи ооруган) эки сөздөн туруп, зат ордуна колдонулган атоочтук. Сүйлөмдөрдүн толуктоочтору да грамматикалык түзүлүш формалары боюнча биринчиси эки сөздөн туруп (ит күлүгүн) табыш жөндөмө уландысындагы зат атооч, экинчиси (күлкү) табыш жөндөмөсү түшүрүлүп айтылган зат атооч. Макал ыр түзүлүшүндө уюшулгандыктан, түлкү–сүйлөмдүн ээси менен, күлкү сүйлөмдүн толуктоочу (ар башка сүйлөм мүчөлөрү болсо дагы) атайын бирдей формаларда айтылып, текст тутумунда окшош орундарга жайгашып, өз ара уйкаштыкта келди.

Мисалга алынып жаткан макалда контексттик антонимдердин жыш колдонулушу байкалат.

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,
ичи ооруган күлкү сүйбөйт.

Макалдагы ички карама-каршылыкты шарттап турган тилдик каражаттар ит күлүгүн–түлкү, ичи ооруган–күлкү сөздөрү болуп эсептелинет. Текст алты сөздөн турса (эскертүү: ит күлүгүн–тайган, ичи ооруган–адам деп бир гана сөз маанилеринде алынды), анын төртөө каршы маанилерде, бир сөзү (сүйбөйт) эки жолу кайталанып колдонулду. Ит

күлүгү, түлкү; ичи ооруган, күлкү сөздөрүнүн лексикалык эмес, табияттык маанилери белгилүү бир даражада карама-каршы. Табияттык маани деп айтып жатканыбыздын себеби бар. Ит–үй айбандарынын бири, түлкү–ит тукумуна кирүүчү жапайы жырткыч айбандардын бири, оору–дарт, кесел, табы жоктук, күлкү–шаттык, көтөрүңкү абалдагы көңүлдүн жогорку ченде берилиши. Негизинен ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн ортосунда узун–кыска, ак–кара, жаман–жакшы сыяктуу карама каршылыкты кескин, ачык, түз билдирүү байкалбайт. Ошентсе да, алардын табиятында карама-каршылык-тын бар экендиги билинип турат, ит турган жерде түлкүнүн, оору болгон жерде күлкүнүн болбостугу чын. Жаратылыш ит менен түлкүнү жаралгандан эле каршы жаратып койсо, оору менен күлкү табиятынан эле карама-каршы. Ошон үчүн алар текст тутумунда контексттик антонимдер катары кызмат аткарды да, макалдардын логика-грамматикалык түзүлүшүндөгү карама-каршылыктуу табиятты шарттады. Ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн логикалык катышын тикедентике кыймыл-аракет сөзүндөгү этиштин терс формасын уюштуруучу –ба мүчөсү тейлеп турат. Бул мүчөсүз макалдагы туюндуруулучу ойдун чындыгы бузулат:

Ит күлүгүн түлкү сүйөт,
ичи ооруган күлкү сүйөт.

Чындыгында, мында сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланышы бузулган жок, мазмун да бар. Бирок туюндурулган ойдо логика жок, турмуш чындыгына туура келбеген ой айтылды. Макалдагы берилген ойдун ички закон ченемдүүлүгү жокко чыгарылды. «Бул тегерек стол төрт бурчтуу» дегендей эле кеп болуп калды. Макалдагы ит менен түлкүнүн, оору менен күлкүнүн ортосундагы карама-каршылыкты терс форманы уюштуруучу –ба мүчөсү турмуш чындыгы катары көрсөтүп турат. Кыргыз тилинде сүйлөм карамагындагы сөздөрдү грамматикалык жактан байланыштыруучу милдетти сөз өзгөртүүчү жөндөмө, таандык, жак, чак мүчөлөрү аткараары белгилүү. «Сөз өзгөртүүчү мүчө сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө албайт, формасын гана өзгөртөт; сөздөрдүн синтаксисттик жактан өз ара ээрчишүү, башкаруу, кыйышуу аркылуу байланышына мүмкүнчүлүк түзөт. Мисалы: «Эмгек адамды атак – даңкка жеткирет, ден соолукту чыңдайт» деген сүйлөмдөгү кара тамгалар менен жазылган мүчөлөрдү алып таштасак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай калат. Демек, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдү айтылуучу ойго ылайык, өз ара ээрчишүү, башкаруу, кыйышуу аркылуу тутумдаштырууда, тилге ырааттуу мүнөз берүүдө колдонулат» (С.Давлетов, Ж.Муканбаев, С.Турусбеков. 1982: 104,105). Мында сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн синтаксистик байланыштык кызматты аткаруудагы функциясы белгиленди. Мындай байланыш кызмат жанаша жана обочо турган сөздөрдүн ортосунда жүргүзүлөт да, ал грамматикалык

байланыш ачык көрүнүп турат. Ал эми макал тутумундагы –ба мүчөсү бул мүчөлөр сыяктуу грамматикалык байланышты эмес, логикалык байланышты аткарды.

Макалдардагы каршы маанидеги сөздөрдүн жыш колдонулушун «Көз–коркок, кол–баатыр» мисалынан да көрүүгө болот. Мында катышкан бардык сөздөр каршы маанилерде турушат: көз, кол – контексттик антонимдер, коркок, баатыр – нагыз антонимдер. Арийне, көз менен колдун кайчы маанилерде турушуна эч негиз жок. Бирок алар сүйлөмдүн ички мазмунунда байкалбаган каршы маанилерге ээ. Макалдын синтаксисттик-семантикалык жалпы мазмуну ал сөздөргө каршы маани түптөп берди. Ушундан улам, алардын контексттик антонимдер экендигин коркок, баатыр сөздөрү айгинелеп турат, кесе айтканда, аларды текст ичинде бири-бирине карата каршы маанилеш сөздөргө айландырып салган коркок, баатыр сөздөрүнүн семантикасы болуп саналат. Турмуш чындыгында кайсы бир заттын кимдигин, эмнелигин, кандайлыгын көзгө сайып көрсөтүп айтса, ошол зат өзүнүн кимдигин, эмнелигин кандайлыгын «далилдеп-аныктап» жаткан сөздүн өзүнө «айланып» калат. Ошону түздөн-түз көрсөтүп калат. Макалдагы коркок сөзү көздү, баатыр сөзү колду аныктап калды. Логикалык түшүнүк ушуга алып келет. Макалдагы коркок, баатыр сөздөрү нагыз антонимдер болуп саналат да, негизги семантикалык жүктү ошолор көтөрүп турат, анткени өтмө мааниде туруп, аныктоочу, тактоочу касиетке ээ болуп, баса белгилөөчү маанилерди алып жүрөт. Алардын таасири астында бүтүндөй сүйлөмдүн синтаксисттик-семантикалык мазмуну подтексттик ойду туюндуруп калат. Ошондуктан логикалык басым түшүрүлүп айтылып жатат. Көз менен коркокту, кол менен баатырды байланыштырып туруучу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сыяктуу атайын грамматикалык каражаттар жок. Алардын ортосундагы байланышты, логикалык катышты шарттап турган каражат–интонация. Интонациялык бөтөнчө айтылыш байланыштыруучулук кызматты аткаруу менен бирге, макал табиятына ылайык каймана ойду жаратып турат.

Талдоого алынып жаткан көпчүлүк макалдардын текстинен улам, карама-каршы маанилер ачык да (коркок–баатыр, жакшы–жаман, узун - кыска) ачык билинбеген да (көз–кол, аял–эр, ит–түл-кү) түрдөгү тилдик каражаттар аркылуу берилери белгилүү болду. Тексттеги терс маанилеш ал тилдик бирдиктер абдан ыктуу колдонулуп, макалдын эстетикалык беделин, көркөмдүк деңгээлин арттырып турат. Текст тутумунда ылайыгына жараша түз жана кыйыр маанилерде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Мындай маа-нидеги тилдик бирдиктер айрыкча, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда кеңири колдонулат да, бир жөнөкөй сүйлөмү экинчи жөнөкөй сүйлөмүнүн мазмунуна кайчы мааниде айтылат. Натыйжада кыргыз эл макалдарынын басымдуу көпчүлүгү каршы маанилеш татаал сүйлөмдөрдөн уюшулгандыгын көрүүгө болот: 1. Сулуу

сулуу эмес, сүйгөн сулуу. 2. Аттан айрылсаң айрыл, ээр – токумдан айрылба. 3. Көз - коркок, кол – баатыр. 4. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. 5. Кумурсканын өзү кичинекей, күчү чоң. 6. Көңүл картайбайт, көз картаят. 7. Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп. 8. Дос башка карайт, душман бутка карайт. 9. Берген жоомарт эмес, алган жоомарт. 10. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. 11. Көмүскө достон, көрүнөө душман артык. 12. Меймандын өзүн бакпай, атын бак. 13. Билбейм деген бир сөз, билем деген миң сөз. 14. Билген суу ичет, билбеген уу ичет. Кыргыз эл макалдарынын ичинен мындай тизмени четинен эле уланта берүүгө болот.

Кыргыз эл макалдарынын басымдуу көпчүлүгү карама-каршы маанилерде уюшуларын колдо турган материалдар ырастап турат. Андагы каршылаш маанилердин колдонулушун, келип-чыгыш өбөлгө-себептерин, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн талдап отуруп, алардын макал тутумунда эмне үчүн байма-бай көп колдонуларына карата төмөндөгүдөй жыйынтык-бүтүм чыгарууга туура келет.

1. Макалдар турмуштук тажрыйбалардын негизинде келип чыккандыктан, объективдүү чындыктагы нерселердин касиет-белгилери, кубулуштардын, окуялардын, кыймыл процессинин, же көрүнүштөрдүн урунттуу жактары негизге алынып, алар курч акылда калчанып, нуска жана кыска кептик түзүлүшкө салынып, жобо катары иштелип чыккан дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү. Эчен электен эленип, аныкталган, такталган көз караштар, эскерткич маанайдагы, тарбиялык багыттагы турмуштук эрежелер жана андагы салмактуу ойдун камтылышы макалдын өзөгүн түзүп турат. Ырас, андай болгон соң, узун сабак сүрөттөөлөрдүн зарылдыгы болбой калат. Кыска, таамай айтылган салыштыруулар, касиет белгилерди теңештирүүлөр мисал катары бири-бирине кескин каршы коюлат. Мындай шартта, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонулушу турулуу иш.

2. Макал мазмуну түз мааниде да, каймана ойдо да катарлаш туюндурулат. Мындай учурда, көбүнчө, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонуларын фактылар көрсөтүп турат: Жардылык жаман эмес, жалкоолук жаман; Дөөлөтүнө ишенбе, мээнетине ишен; Жайбаракат жазга жакпайт, жарыша иштөө жалкоого жакпайт ж.б. Мисалдардагы каршылаш маанидеги сөздөр түз түшүнүктү билдирүү менен, подектстик ойдун жаралышына да себеп болуп келди. Мындай түзүлүштөгү макалдарда кайчы маанидеги сөздөрдүн колдонулушу зарылдык болуп саналат.

3. Макал мазмунунда кандайдыр бир зат, кубулуш, көрүнүш, же кыймыл процесси мисалга тартылат. Алардын кайсы бир касиети белгиленсе, анын өзгөчөлүгүнө басым жасалат. Аны так, даана ачып бериш үчүн, ага каршы маанилеш сөздү колдонуу зарылчылыгы туулат. Каршы коюлган сөздүн натыйжасында көңүлдө суроо пайда болот: эмне үчүн, эмне себептен, кандайча ж.б. Андан соң, себеби көрсөтүлүү менен,

корутундуланган жыйынтыгы чыгарылып, макалдык мазмун жаралат. Маселен, сулуу деген сөздү мисалга алып, тек гана сулуу деп атап койсок, өндүү-түстүү, татынакай, жакшынакай, келишимдүү, келбеттүү, көрктүү, кооз, көрүнүшү сонун, жагымдуу сыяктуу түшүнүктөргө ээ болорубуз чындык. Бирок биз атап коюудан, анын сапаттык белгисин, касиетин, өзгөчөлүгүн көрө да, сезе да, ача да алган жокпуз. Сапаттык белгисин ачуу үчүн, ага каршы сулуу эмес сөзүн колдонсок: Сулуу сулуу эмес деген сүйлөм келип чыгат. Бул сүйлөмдүн мазмуну логикалык чындыкка туура келбей калгандыктан, дароо суроолор кабыргасынан коюлат: Эмне үчүн сулуу сулуу эмес, эмне себептен сулуу эмес, кандайча сулуу эмес? Каршы сөздүн негизинде келип чыккан суроолор, сулуунун сапаттык мүнөзүн ачкан сүйгөн сулуу деген жыйынтык-корутундуну шарттайт. Натыйжада турмуштук тажрыйбадан келип чыккан – «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн - сулуу» деген, кепте эң активдүү колдонулган макал пайда болду. Буга карата: Казына казына эмес – эл казына, Курбу курдаш эмес, көңүл курдаш сыяктуу бир катар мисалдарды келтирсек болот. Негизи, макал мазмунунда козголгон белгилик, сапаттык касиеттерди ачуу үчүн колдонулган каршы маанидеги сөздөр мындан башкача түзүлүштөгү макалдарда да көп учурайт: Ачуу менен таттууну таткан билет, алыс менен жакынды баскан билет; Ачка менен токтун ортосу – жарты нан ж.б.

4. Бу объективдүү дүйнөдүн өзү – карама-каршылык. Күн болгон жерде түн, жакшы болгон жерде жаман, катуу болгон жерде жумшак, ак болгон жерде кара, өмүр болгон жерде өлүм болору анык. Диалектиканын мыйзамы ушундай. Турмуштун ушул мыйзамынын аксиома катары айтылышы макалдардын да энчисине буйрулуптур. Демек, андагы карама-каршылыктын табияты карама-каршы сөздөр менен аныкталары да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Макалдын мазмундуулугун арттырууда, логикалык ой тереңдигин камсыздоодо, көркөмдүүлүгүн жогорулатууда, эстетикалык беделдин көтөрүүдө контексттик антонимдин функциясы өзгөчө орунда тургандыгын баса белгилеп коюшубуз керек. Дегеле, каршы маанидеги сөздөрдүн табияты, диалектикалык биримдиги, колдонулушу макал текстинде кандай роль ойнорун төмөнкү макал өзү эле айтып тургандай:

Бир жамандык, бир жакшы,
эгиз болуп бир келет.
Бир караңгы, бир жарык,
түндөн кийин күн келет.

Кандай болгон шартта да, макал мазмунундагы карама-каршылыктын табиятын туура аңдоо логикалык туура түшүнүүнү билдирет.

§4. Макал текстиндеги лексика-семантикалык кайталоолор, логикалык туюндурулушу

Бир сүйлөм ичинде, же удаалаш колдонулган бир канча сүйлөмдөрдө, же болбосо, аралыктагы сүйлөмдөрдүн чегинде кайталанып колдонулган тилдик бирдиктер кайталоолор болуп саналат. Аларга тыбыштык, лексикалык жана синтаксистик кайталоолор кирет. Кайталоо ыкмасы официалдуу иштиктүү, илимий, публицистикалык стилдеги тексттерге салыштырмалуу алганда, көркөм стилдеги чыгармалардын тилинде активдүү колдонуларын, алардын ичинде элдик оозеки чыгармаларга айрыкча мүнөздүү экендигин факт материалдар ырастап турат:

Жоолаганың ким эле,
жообузду айт деп тим эле.
Издегениң ким эле,
ишинди айт деп тим эле,
айгайды алар салганы (Манастан).

Сыбызгычылар сыбызгысын сызгырылтат.
сыбызгычылар сыбызгысын сызгырылтса,
биз сыбызгыбызды сызгырылтпай,
ким сыбызгысын сызгырылтат (жаңылмач).

Бай малын жейт,
кедей жанын жейт,
уятсыз арын жейт (макал).

Мисалдардагы кайталоолордун тек жерден колдонулбастыгы, б.а., ийкемдүү стилдердин бир түрү катары калыптанышып калгандыгы ачык байкалып турат. Мындай тилдик кайталоолордун текст ичинде колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү, түрлөрү, өзгөчө поэтика кепке мүнөздүүлүгү, табияты эски учурдан эле калыптанып калгандыгы тууралуу: «Чынында, тилдик кайталоолор жаңылмач айтымында гана эмес, дидактикалык чыгармалардын, дегеле поэтикалык кептин бардык түрлөрүндө жолугат. Лингвистикада тилдик кайталоолорго аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора кубулуштары кирип, алар өз кезегинде, сүйлөм же чакан текст тутумунда өз ара ыраат биримдикти түзүп, ыргакташа айтылып, поэтикалык кепке мүнөздүү ритмди жаратат. Тыбыштардын, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана айрым сүйлөмдөрдүн кайталанышы дайыма эле тексттин көркөмдүүлүгүн шарттай бербейт. Качан кептин ылайыгына жараша кайталанып, аларга шайкеш ыргак коштолгондо гана, таасир берүүчүлүк деңгээли артып, көркөм сөз берметтерине айланат» (А.Дунганаев. Кыргыз тили жана адабияты,

Илимий-практикалык басылма, 2005: 38). «Коомдун өнүгүп-өсүүсүндө, илимий-техникалык прогресстин шартында кеп ишмердүүлүгүнүн коммуникативдүүлүк функциясы арткан сайын, ойду туюндуруудагы кайталоонун улам бир кыры (аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора) ачылып, угумдук таасири артып, колдонулуу мүмкүнчүлүгү кеңейүүдө. Бирок ошондой болсо да, аны (тилдик кайталоолорду) азыркы учурдагы өнүккөн жазма адабиятыбыздын, кеп ишмердүүлүгүбүздүн жемиши катары белгилөө бир жактуу болор эле. Анткени кайталоо кийинки мезгилдин эле табылгасы, же энчиси эмес. Анын учугу–түпкүрдө. Тилдик кайталоолор тээ илгерки замандан бери эле колдонулуп келгендигин байыркы түрк жазма эстеликтеринин үлгүлөрүнөн, элдик оозеки чыгармалардын материалдарынан кеңири кездештирүүгө болот. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде окуяны баяндоонун эң жөнөкөй түрү кайталоо ыкмасы аркылуу жүзөгө ашырылгандыгын төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот» (ушул басылмада, 43), - деп жаңылмачтарга арналган тилдик кайталоолор жөнүндө сөз болот. Тилдик кайталоолордун бир түрү болуп саналган лексикалык кайталоону проф. Б.Керимжанова адабияттык жаатта сөз кайталоо деп алып, көркөм чыгармадагы алардын колдонулушуна токтолгон: «Прозалык, же поэзиялык чыгармаларда болсун, сүрөттөп жаткан түшүнүккө, окуяга, же бирөөгө атайын назар салуу, көңүлүн ээлөө максатында сөз кайталоо колдонулуп келе жатат. Сөз кайталоо көбүнчө оозеки поэзияда мол. Көп учурда бир көрүнүштү экинчи бир көрүнүшкө салыштыруу процессинде да сөз кайталоо кенен орун алат.

Жакшы кушка жаман куш,
табы менен теңелет.
Жакшы кызга жаман кыз,
багы менен теңелет.
Жакшы эрге жаман эр,
малы менен теңелет (санат ырларынан).

Адамдар арасындагы жана табигый көрүнүштөгү «жакшы» жана «жаман» сапаттарды, бакыт менен бакытсыздыкты бир-бирине салыштыруу аркылуу автор айта урган оюн ачык, даана жеткире алган. Мында, кушка... куш, кызга... кыз, эрге... эр жана «Жакшы... жакшы, жаман... жаман» деген сыяктуу бир эле маанидеги сөздөрдүн көп кайталанышы көңүлдү өзүнө бөлүп, таасирлүү интонацияга ээ болгон. Ушундай эле бир маанидеги сөздөрдүн (астын сызган-Д.А.) бир нече жолу кайталанышы менен ырдын уйкашы да, ритмикалык тыныгуусу да уюшулат» (Б.Керимжанова. 1980: 70). Муну менен Б.Керимжанова көркөм чыгармадагы сөздөрдүн кайталанышынын салыштыруучулук функциясына жана интонациялык айтылыш таасирине туура баа бере алган. Ошондой болсо да, Б.Керимжанова жакшы, жаман сын атооч сөздөрүн бир маанидеги сөздөр деп уламулам баса белгилебей,

тескерисинче, «Жакшы, жаман сөздөрү текст ичинде кайталанган сайын, алардын маанилери күчөтүлгөн абалда чыңалууга дуушар болорун» баса белгилесе кайталанган сөздөрдүн текст ичиндеги бир өзгөчөлүгүн ачып берүүгө жана текст мазмунундагы чындыкка дагы бир кадам жакындаган болор эле. Албетте, тилде бир маанилүү сөздөрдүн колдонулары да талашсыз, бирок изилдөөчү көркөм текстте сөздөрдүн семантикалык жылыштарга ээ болорун элес албаптыр. Биринчиден, мисалга алынган тексттеги жакшы, жаман сөздөрүндө сыпат жана сапат маанилери чогуу туюндурулуп жатат, демек, булар бир эле маанидеги сөздөр эмес. Экинчиден, автор өзү белгилегендей, аталган сөздөр ыр саптарында кайталанып колдонулуу менен салыштыруучулук маанилерин да аркалап турат, үчүнчүдөн, кайра-кайра кайталануу аркылуу ал сөздөр маанилик чыңалышка ээ болду да, ошол эле учурда тексттин эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мазмунун жогорку чекке көтөрүүгө салым кошту. Мындагы санат ырына салынган ар бир сүйлөм макалдык мазмунга ээ болуп турат. Кыргыз тилинде, т.а., кыргыз текст таануу илимине олуттуу салым киргизген илимий эмгек катары Т.Маразыковдун «Тексттин интеграциясы» аттуу докторлук диссертациясын атоого болот. Бул эмгекте тексттин табияты, анын семантика-структуралык, логика-грамматикалык интеграциясы коммуникативдүүлүк аспектиде каралып, текст таануунун түпкү максаты болгон сүйлөшүүнүн (кептин) маңызы, табияты интеграциялоонун өзөктүү маселелери аныкталып, бай материалдардын негизинде андагы көп кырдуу мамилелер, шарттарга, жагдайларга байланыштуу изилдөөгө алынган. Биз сөз кылып жаткан лексикалык кайталоолорду мында «тексттин семантикалык, структуралык жана коммуникативдүүлүк биримдигин интеграциялоо үчүн, бир эле лексеманын бир нече вариантта, же өзгөрүүсүз кайра-кайра кайталанып колдонулушун лексемалык кайталама» (243) деп атайт. «Лексемалык кайталанма» деген терминдин тутумунда «кайталама», «кайталоо» деген түшүнүк бар. Албетте, эгер кайталоо бир жактуу болсо, тексттин түзүлүшүнө да, кабыл алышына да, дегеле, көркөм тексттин эстетикалык табиятына да оор залакасын тийгизе турган кубулуш болор эле. Дал ошол бир жактуу тажатма кайталоолордон кутулуу максатында, тексттин ары ийкемдүү, ары уккулуктуу, ары байланыштуу болушу үчүн кыргыз тилинде лексемалык кайталамалардын бир нече түрлөрү иштелип чыккан» (246) деген орундуу көз карашын билдирет да, аларды жети түргө бөлүштүрөт: 1) Таза лексемалык кайталамалар, 2) синонимдик кайталама, 3) ат атоочтук кайталама, 4) антонимдик кайталама, 5) лексемалык анафора, 6) вариантташкан лексемалык кайталама, 7) аралаш лексемалык кайталама. Бирок мисалга тартылган текст тутумундагы аны, өзү ат атоочторун ат атоочтук кайталама, дайым, кээде сөздөрү антонимдик кайталама катары каралары күмөн туудурат. Айрыкча, мисалга алынган

тексттеги: Ал дайым ушинтет жана кээде чоң эне неберем келе жатпасын деген кыялында жол карап коет, сүйлөмдөрүндөгү дайым, кээде лексемаларын анто-нимдик кайталанма катары мүнөздөгөнүнө кошулууга болбойт. Ант-кени, автордун өзүнө таандык, «бир эле лексеманын (астын сызган-А.Д.) бир нече вариантта, же өзгөрүүсүз кайра-кайра кайталанышы», же «Лексемалык кайталанма» деген терминде бир эле сөздүн кайталаныш мааниси жатпайбы. Дайым, кээде антонимдери, чынында, эки башка лексема, болгондо да, бири-бирине каршы маанилеш колдонгон сөздөр го. Кеп тутумунда алардын маанилештиги жагынан биринин ордуна экинчисин коюп колдонууга да болбойт. Бир сөздү ошол турпатында (дайым..., дайым) же тыбыштык жактан анча-мынча өзгөргөн формасында (дайым..., дайыма; кыз..., кызга) кайра кайталап колдонууну лексемалык кайталанма (лексикалык кайталоо) деп түшүнүүбүз керек. Эң башкысы, 1-сүйлөмдөгү дайым кийинки сүйлөмдөгү кээде сөзүнүн ордуна кайталанып колдонулган жок. Кайталанып колдонулбаган соң, аны кайталама сөз деп атоого негиз жок. Булар семантикасы боюнча мезгилдик маанилерди туюндурган эки башка сөз. Биздин жеке пикирибиздеги мындай мүчүлүштүктөр «Тексттин интеграциясынын» илимий салмагына доо кетире койбойт. Окумуштуунун бул эмгеги оригиналдуу теориялык ойлору аргументтүү жеке көз караштары, илимий негиздүүлүгү менен кыргыз тили илиминде гана эмес, жалпы тил илиминде өз ордун табарына шек жок.

Нагыз жана контексттик антонимдер сыяктуу лексикалык кайталоолор да макал тутумунда кеңири кездешет. Алардын мындай ийкем мүмкүнчүлүктөрүн бир саптан турган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардан да учуратууга болот: 1. Көптөн көп акыл чыгат. 2. Өнбөс доону доолаба. 3. Семиз жер – мейиз жер. 4. Улуу эмгек улуу акылманды жаратат. 5. Эл намысы – эр намысы. 6. Дос досту үлпөттө сынайт ж.б. лексикалык кайталоолор татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда өтө эле кеңири байкалат; 1. Мергендин дарты – кийикте, бүркүттүн дарты – бийикте. 2. Мен жакшы да, сен жакшы, даны толук эң жакшы. 3. Сугатчы тилейт эгинин, усталар тилейт темирин. 4. Айылды алалык бузат, араны каралык бузат. 5. Карыганда жан таттуу, жана дагы мал таттуу. 6. Атты ашууда сына, эрди алааматта сына. 7. Аялдын жаманы эрди булгайт, эрдин жаманы элди булгайт. 8. Чөп ширеси мал семиртет, сөз ширеси жан семиртет ж.б. Эгерде нагыз антонимдер менен контексттик антонимдер макал мазмунунун логикалуулугун, карама-каршылыктуу табиятын туюндурууда активдүү роль ойносо, лексикалык кайталоолор ой салмагын арттырууга олуттуу салым кошот, логикалык туюндурулуштун өзүнчө бир ыкмасын жаратат. Ушундан улам, макал мазмунундагы ойго жараша, лексикалык кайталоолор маани улоо, маани күчөтүү, маанилик катышты, байланышты бекемдөө, көркөмдүүлүктү шарттоо, угумдуулукту арттыруу

милдеттерин да кошо аткаруу мүмкүчүлүктөрүнө ээ. Ошондуктан макал тексттериндеги лексикалык кайталоолорду мындан ары лексика-семантикалык кайталоолор деген термин менен атоо, алардын аткарган функциясына ылайык келчүдөй.

Макал тутумундагы лексика-семантикалык кайталоолордун ар кыл маанилерге ээ болушу, кайталоолор катышкан ар бир макалда ачык байкалып турат. Текст мазмунуна ылайык, бирде алар бир канча маанилик жүктү аркалап калса, бирде алар экинчи бир тилдик бирдиктин, же бүтүндөй сүйлөмдүн маанисин күчөтүүгө басым жасайт, бирде макалдын ыргактуулугун, угумдуулугун арттырып, таасирдүүлүккө жеткирсе, бирде байланыштыруучулук мүнөзүн шарттап коет. Неси болсо да, кайталоолор текст тулкусунда бекеринен колдонулбастан, ар кыл функциядагы милдеттерге ээ болуп турат. Буга карата бир катар макалдарды талдоого алып көрөлү:

Эл бар жерде сөз бар.

Чөп ширеси мал семиртет,

сөз ширеси жан семиртет.

Жакшылыкка жакшылык—ар кишинин иши.,

Жамандыкка жакшылык—эр кишинин иши,

Жамандыкка жамандык—көр кишинин иши.

1.«Эл бар жерде сөз бар» макалындагы кайталанган бар, бар сөздөрүнүн түпкү лексикалык маанилери бир. Нерселердин болгондугун билдирип турат, б.а., биринчисинде элдин, экинчисинде сөздүн бар экендигин туюндурду. Аталган бар, бар логика-семантикалык кайталоолордун макал текстинин мазмунундагы маани-функцияларына көңүл буралы:

а) 1-бар сөзү жерде зат атооч сөзүнө карата аныктоо маанисин (кандай жерде сөз бар?) кийирип турса, 2-бар сөзүндө аныктоо мүнөзү жок. Ал сөз субъектиси менен синтаксистик катышта келди да, ал-абалдык маани билдирди жана жыйынтыктоо мүнөзүн шарттады, т.а., сүйлөмдүн аякталган чегин көрсөттү. Модалдык маанилеринен сырткары, 1-бар—аныктоо, 2-бар—жыйынтыктоо мүнөздөрүнө ээ болушту.

б) 1-бар лексемасы 2 - бар лексемасынын колдонулушун шарттады, анын айтылыш зарылчылыгын талап кылды. Макалдагы Сөз бар сүйлөмүн колдонбой туруп, Эл бар жерде ... деп, сүйлөмдүн биринчи бөлүгүн айтып токтолсок, анда анын маанисинен бир нерсенин болорун, же болбостугун туюндуруучу сөздөр талап кылынып жаткандыгын байкоого болот. Демек, макалдын семантика-структуралык түзүлүшүнө ылайык, бар сөзү зарылчылык катары келди.

в) 1- бар сөзү менен 2 - бар сөзү бири-бирине карата тек гана тең катар кайталама айтылыштар болбостон, биринчиси экинчисинин маанисин күчөтүп улап турат. Маани улануу болгон жерде толукталуу,

кошумчалануу процесси жүрөт. Макалдагы Сөз бар туюнт-масынан бир катар маанилерди чубап чыгууга болот. Маселен, бул макалды контексттик кырдаалга, шартка жараша: Эл бар жерде сөз бар, абайлап жүр; Эл бар жерде сөз бар, былыгың чыга баштады; Эл бар жерде сөз бар, мына эл оозуна алына баштадың; Эл бар жерде сөз бар, кулак какпа, айтыла берет ж.б. сыяктуу канчалаган маанилерде колдонсок болот. Ушундан улам, кайталама сөздөр бири-биринин маанилик катмарланууларына түрткү болот.

г) 1 - бар сөзүнө караганда 2 - бар сөзүнүн мааниси салмактуу чыкты, анткени, макалдагы ойдун негизин ээлеп турган сөз деген лексемага байланыш-катышта туруп, ойду жыйынтыктоо функциясын аткарды. Анын салмактуулугу сөз менен кошо аныкталып, кыйытылган маанилерди жаратып турганында.

д) Бар, бар сөздөрүнүн колдонулушу менен макалдын логика-грамматикалык түзүлүшүндө кайсы бир даражада ыргак жаратылды. Тыбыштык жактан окшош, же уйкаш сөздөргө бөтөнчө интонациялык айтым коштолгондо, ыргак жаратылары белгилүү. «Ритм–бул бир түрдүү окшош көрүнүштөрдүн катарынан кайталанышы. Окшош көрүнүштөр белгилүү тартипте, белгилүү көлөмдө кездешип кайталанышмайынча ритм да чыкпайт» (К.Рысалиев. 1965,14). Демек, макалдагы окшош сөздөр бар, бар лексемалары болуп саналат. Бир саптан турган бул макал бүтүндөй ыргакташуудан турат деп айта албайбыз. Ошондой болсо да, бар, бар сөздөрүнө байланыштуу ыргактын элементтери сакталды.

е) Бар, бар сөздөрүнүн колдонулушу менен макал табиятына ылайык көркөмдүүлүк келип чыкты. Эгерде 2–бар сөзүнүн ордуна шарттуу түрдө ага маанилеш болот сөзүн колдонсок: Эл бар жерде, сөз болот, анда эң башкысы, макал өзүнө тиешелүү мазмундан ажырайт да, кадыресе сүйлөмгө айланат. Көркөмдүүлүктүн белгилүү өлчөмдө солгундай түшүшү дароо сезилет. Салыштыралы: 1) Эл бар жерде сөз бар. 2) Эл бар жерде сөз болот.

ж) Макал семантикалык-структуралык түзүлүшү боюнча эки бөлүктөн турат: Эл бар жерде// сөз бар. Биринчи бөлүгү – Эл бар жерде ажырагыс сөз тизмеги катары келип, синтаксистик жактан бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Үч толук маанилүү (Эл, бар, жер) лексемалардан уюшулган бул бөлүктүн маанилик байланышы бар сөзүнө негизделген. Ал эл лексемасы менен да, жерде сөзү менен да грамматикалык байланыш түзүп, өз кезегинде, бүтүн маанилүү бөлүктү шарттады. Эл, жерде түгөйлөрү бар сөзү жок бири-бири менен байланыш-катыш жасай алышпайт. Үч сөздүн семантика-структуралык биримдик катышы ушул сүйлөм тутумунда биротоло калыптанып, биринин маанисин экинчиси толуктоонун натыйжасында өз ара ажырагыс бир бүтүндүккө айланды. Бул сөздөр ажыратылса, макал тутумундагы алардын бирдиктүү

мааниси бузулат. Ошондуктан аларды синтаксистик катыш бөлүктөргө ажыратууга мүмкүн эмес, бар сөзү эл, жерде түгөйлөрүн бир мааниге бириктирип байлады, натыйжада семантика-структуралык жактан бүтүндүккө айланган синтаксистик бөлүк келип чыкты. Макалдын негизги экинчи бөлүгү – сөз бар сүйлөм болуп саналат. Биринчи бөлүк да, экинчи бөлүк да өтмө катар байланышып турушат. Дал ушул өтмө катар байланыш-катышты бар, бар сөздөрүнүн семантикалары жүзөгө ашырды. Жыйынтыгында алардын маанилик катыш биримдигинин натыйжасында түз да, кыйыр да маанилер камтылган бирдиктүү семантикалык-структуралык түзүлүштөгү тексттик ой жаралды.

2. Чөп ширеси мал семиртет,
сөз ширеси жан семиртет.

Тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндөгү бул макалда ширеси, семиртет; ширеси, семиртет сөздөрү кайталанып колдонулду. Чөп ширеси мал семиртет, 1- жөнөкөй сүйлөмүнүн мазмуну Сөз ширеси жан семиртет 2- жөнөкөй сүйлөмүнүн мазмунуна караганда түз мааниде колдонулду: Ширелүү чөп мал семиртери чындык. Малдын семириши чөп түрүнө байланыштуу болору жөнүндө сөз жүрдү да, андагы чөп, ширеси, мал, семиртет лексемаларынын бардыгы тике маанилерде туюндурулду. Бул жөнөкөй сүйлөмдү кийинки Сөз ширеси жан семиртет экинчи жөнөкөй сүйлөмүнөн ажыратып, аны менен байланыштырбай, ушул турушунда колдонсок, анда 1-бөлүк макал болуудан калат. Анткени макал табиятына ылайык 1- сүйлөмдө кыйыр, саласал, каймана маанилер камтылган жок. Ал эми макал тутумуна киргизилип, макал болуп айтылышынын себеби экинчи сүйлөмүнүн маалымдык касиетин, табиятын, мазмунун арттыруу максатында ага тең катар коюлуп колдонулду. Экинчи сүйлөмүнө карата түзүлүш формасы, ыргакташып, уйкаштыкта келиши, сөздөрдүн орун тартиптеринин бирдейлиги боюнча да окшош айтылды. Ушунун натыйжасында макалдык мааниде турган экинчи сүйлөмүн нагыз макалдык мазмунга жеткирип, образдуулугун, көркөмдүүлүгүн ого бетер арттырып койду. Макалдык мазмун демекчи, тексттин экинчи сүйлөмүн биринчи сүйлөмсүз Сөз ширеси жан семиртет деп колдонсок деле болот, бирок образдуу толуктук жетишсиздей сезилет. Макал текстинин маңызы мыкты, жагымдуу, угумдуу, образдуу айтымга негизделгендиктен, мындай сапатка жеткирүү милдети «Чөп ширеси мал семиртет» сүйлөмүнө жүктөлгөндөй.

Макал текстиндеги каймана ойдун учугу, т.а., маңызы 2 – сүйлөмдөгү кайталанып колдонулган ширеси жана семиртет сөздөрү менен тикеден-тике шартталышкан. Биринчиден, аталган сөздөр макал мазмунунда кыйыр маанилерге ээ болуп, ойдун негизин ээлеп турган субъект жана предикат катары келди. Экинчиден, булардын түздөн-түз таасири астында сөз жана жан лексемалары алар менен ажырагыс байланышта келип, өтмө

маанилерде колдонулду да, сүйлөм каймана мазмунга ээ болуп калды: Сөз ширеси жан семиртет. Өз кезегинде, бул сүйлөмдүн натыйжасы макал текстин каймана ойго айландырды. 1-сүйлөмү түз мааниде колдонулганы менен, жалпы тексттин алкагында «чөп ширеси мал семиртет дегендей...» деп салыштыруу аркылуу кыйыр маанилерди туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Макал текстинин образдуулугу, көркөмдүүлүгү, эмоционалдык экспрессивдүүлүгү жана каймана мазмунга эгедер болушу, көрүнүп тургандай, макалдагы ширеси, ширеси, семиртет, семиртет кайталанган сөздөрүнүн лексика-семантикалык маанилерине негизделген. 1-сүйлөмдөгү кайталанган сөздөр 2-сүйлөмдөгү кайталанган сөздөрдүн маанилерине маани, көркөмдүүлүгүнө көркөмдүк, ыргагына ыргак кошуп турат. 1-сүйлөмдөгү ширеси, семиртет – түз, 2-сүйлөмдөгү ширеси, семиртет – өтмө маанилерде келди. Макал текстинде алардын тике маанисине караганда, өтмө мааниси күчтүүлүк кылды да, бүтүндөй сүйлөмдүн семантика-структуралык түзүлүшүн макалдык мазмунга айландырды. Макалдагы: Чөп ширеси мал семиртет жана Сөз ширеси жан семиртет, - сүйлөмдөрүнүн бири-бири менен болгон байланышы бир жагынан, интонациялык айтымга шартталса, экинчи жагынан, дал ушул лексика-семантикалык кайталоолорго да негизделген.

3. Жакшылыкка жакшылык - ар кишинин иши,
жамандыкка жакшылык - эр кишинин иши,
жамандыкка жамандык - көр кишинин иши.

Бул макал үч жөнөкөй сүйлөмдү өз ичине камтыган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Ар бир жөнөкөй сүйлөмү – өз алдынча макал. Ал макалдардын бириктирилишинен улам, адамдардын классификацияланып түрлөргө бөлүнүшүн шарттаган өзүнчө бир макал келип чыкты. Коомдук турмуштагы ар кандай адамдардын жакшы жана мыкты, жаман жана пас сапат-мүнөздөрүн ташка тамга баскандай белгилеген классикалык макал. Макалдагы тексттик ой объектилик-субъектилик катыш мамилелерди чагылдыруунун негизинде жүзөгө ашырылган. Адегенде, макал тутумундагы катышкан сөздөрдүн саны тууралуу статистикалык маалымат бере кетсек. Текстте бардыгы 15 сөз катышты, ар бир жөнөкөй сүйлөмдө 5тен сөз бар. Булардын 4 сөзүнө кайталануу процесси жүрдү: жакшылыкка, жакшылык, жакшылык; жамандыкка, жамандык, жамандык; кишинин, кишинин, кишинин; иши, иши, иши. Бири-бирин кайталаган сөздөр бирдей тыбыштык (жакшылык - жакшылык; жамандык–жамандык; кишинин-кишинин-кишинин; иши-иши-иши) түзүлүштө жана сөз өз-гөргөн (жакшылыкка-жакшылык; жамандыкка - жамандык) формаларында колдонулду. Натыйжада кайталануу процесси 12 сөздү өз ичине камтыды да, калган үч сөз: ар, эр, көр жеке сандарда келди. Байкалгандай, бул макал өңчөй эле кайталоолордон уюшулду. Кайталанган ар бир сөз лексика-семантикалык маанилерге ээ болуп турат. Ал маанилер адамдардын оң жана терс сапат-

мүнөздөрүн, мамиле-катыштарын туюндуруудан келип чыкты.

Макалда маанилүү мазмун бар, болгондо да анын мазмунунда опол тоодой ой катылып жатат. Макал тутумундагы кайталанган сөздөр биринин маанисин бири күчөтүп, толуктап турат. Туюндурулуп жаткан ойго жараша, өзүнө дагы кошумча маанилерди сиңирип алган да, семантикалык жылыштарга ээ болгон. Маселен, Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, - сүйлөмүндөгү жакшылык сөзү:

- кадимки эле жасалып жүргөн жакшылык;

- аң-сезимде калыптанып калган көнүмүш түшүнүк;

-талапка ылайык, көңүлгө толгон мамиле;

- алкоого арзырлык, мыкты баага татырлык сапат;

- ар бир адамдын аткара турган мойнундагы парзы, милдети ж.б. Эр кишинин иши - сүйлөмүндөгү жакшылык – бул бөтөнчө жакшылык. Сапаты боюнча 1-сүйлөмүндөгү жакшылыктан, т.а., аң-сезимде көнүмүш түшүнүккө ээ болуп калган жакшылыктан да ашып түшкөн жак-шылык. Муну баары эле жасай бербейт, ар кимдин эле колунан келе бербейт, турмуштун барк-баасын, оош-кыйышын таразалай алган, терең ой жүгүртүүсү бар, жашоо-өмүрдү баалай билген, кишилердин жакшы-жаманын ажырата түшүнгөн адамдын гана колунан келчү жакшылык. 1-жакшылык сөзүнүн мааниси жакшылыкка жана ар кишинин иши сөз айкашы аркылуу ачылса, 2- жакшылык катышкан сүйлөмүндөгү жакшылык жамандыкка жана эр кишинин иши сөз айкашы аркылуу аныкталды. Жакшылыкка жакшылык кайталоолору катышкан 1-сүйлөмдө оң мамилеге оң мамиле жана ал мамиле ар бир адамдын милдети деген ой; 2-сүйлөмдө терс мамилеге оң мамиле жасоо керектиги жана бул мыкты адамдардын гана колунан келет деген ой, 3-сүйлөмдө терс мамилеге терс мамиле жасоо жана бул барып турган пастык деген ой камтылган. Ушул үч ой үч түрдүү адамдардын бар экендигин мүнөздөйт, адамдардын классификацияланышы деген маани ушундан келип чыкты. 1-сүйлөмдөгү киши–жакшы адам, 2-сүйлөмдөгү киши - Улуу адам, 3-сүйлөмдөгү киши - пас адам, мындай адамдын барынан жогу. 1-сүйлөмдөгү иши - бардык адамдардын колунан келе турган милдеттүү иш, 2-сүйлөмдөгү иши – бардык адамдардын эле колунан келбей турган иш. Адам деген атты бийик тутуп алып жүрүү үчүн, ушундай ишти жасоо зарыл. 3-сүйлөмдөгү иш адам баласы жасабай турган иш. Демек, бирдей тыбыштык түзүлүштөгү жакшылык, жакшылык кишинин, кишинин, кишинин; иши, иши, иши кайталанган сөздөрү тек гана кайталанып, бирдей маанилик жүктөрдү көтөрүп турбастан, ошол бирдей маанилерден өнүп чыккан семантикалык жылыштарга, катмарланууларга ээ болду.

Кыргыз эл макалдарынын ичинде лексика-семантикалык кайталоолор катышып, сырткы грамматикалык түзүлүштөрү боюнча бири-бирине окшош келген макалдар кеңири жолугат. 1. Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт, ичи

ооруган күлкү сүйбөйт. 2. Бучук мурдун жашырбайт, сыпайы сырын жашырбайт. 3. Жалгыз иттин үргөнү билинбейт, жалгыз адамдын жүргөнү билинбейт. 4. Аласалуу дөөдөн коркпойт, ашык болгон өлүмдөн коркпойт. 5. Сокур сыйпалаганын койбойт, дүлөй тыңшаганын койбойт ж.б. Бирок булар бир түрдүү грамматикалык түзүлүшкө салынганы менен, алардагы туюндурулуучу каймана ойдун форма-мазмуну окшош болбой, ар түрдүү ык-амалдарда жүзөгө ашырылат, т.а., макалдардын грамматикалык түзүлүштөрү бирдей болгону менен, ички семантикалык структурасы башка болот. Мындай макалдардын сырткы формасы окшош болуп, ички түзүлүшүнүн окшошпой калышы–алардагы кайталанган сөздөрдүн лексика-семантикасына да байланыштуу аныктала турган маселе болуп саналат. Мисалы:

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,
ичи ооруган күлкү сүйбөйт.
Бучук мурдун жашырбайт,
сыпайы сырын жашырбайт.

Келтирилген мисалдар - тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар. Алардын тутумунда экиден жөнөкөй сүйлөмдөрү бар. Биринчи мисалдын 1-жөнөкөй сүйлөмүндө толуктооч мурда, сүйлөм ээси андан кийин орун алганы гана болбосо, эки мисалдын тең сырткы формалары окшош грамматикалык түзүлүштөрдө уюшулган эки мисал тең сүйлөмдүн ээсинен, толуктоочунан, баяндоочунан турушат, андан башка сүйлөм мүчөлөрү катыштырылган эмес, эки мисалда тең кайталанган сөздөр (сүйбөйт, сүйбөйт, жашырбайт, жашырбайт) этиштин терс формасында уюшулган. Бирдей тыбыштык түзүлүштө келген кайталанма сөздөр, адатта, сүйлөм тутумунда негизинен бир өңчөй маанилерди туюндурары белгилүү. Бирок ал сөздөр текст тутумунда лексикалык ушундай негизги маанилеринен ажырабай туруп, андан өнүп чыккан экинчи бир кошумча маанилерге ээ болуп, ошол маани, өз кезегинде, сүйлөмдүн бүтүндөй синтаксистик-семантикалык мазмунуна өзгөртүү киргизип коюшу толук ыктымал. Мунун ачык мисалы катары, Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт, ичи ооруган күлкү сүйбөйт макалындагы 1-сүйбөйт кайталануучу сөзүн алсак болот. Образдуу айтылган «сүйбөйт» лексемасынын ичинде «коркот» сөзүнүн реалдуу мааниси катылып жатат. Сүйлөмдө дал ушул маани жөнүндө сөз болуп, анын натыйжасындагы мазмун камтылды. 1-сүйбөйттөн коркот өнүп чыкса, 2-сүйлөмдөгү сүйбөйттөн коркот келип чыккан жок. Демек, сүйбөйт, сүйбөйт кайталанма сөздөрү окшош тыбыштык түзүлүштө келип, түпкү лексикалык маанилери бирдей болсо да, макал текстинде аткарган маани функциялары жагынан айырмалуу болору сезилип турат, 1-сүйбөйт сөзүнүн кыйыр мааниси тексттин каймана ойдо айтылышына негиз болду. Жашырбайт, жашырбайт кайталанган лексемалары катышкан экинчи

макалда мындай өзгөчөлүк жок. Анткени андагы кайталанган сөздөр негизинен тике маанилерде колдонулду. Ошондой болсо да, тексттин жалпы мазмунунда кыйыр ой кыйытылып турат: бучук мурдун жашырбайт - көрүнүп турган нерсени кантип жашырууга болот, жашырууга эч мүмкүнчүлүктүн жоктугу, жашырууга негиз жок, же катуунун пайдасы жок, жүзүндө кемчилиги бар адамдын мүнөзү; Сыпайы сырын жашырбайт-алакөөдөн, сылаңкороз, көйрөң адамда кандай сырдын болушу мүмкүн, сырын сактай албаган адамдын көрүнүшү. Ошентип, 1-текст-теги 1-сүйбөйт кайталануучу сөзүндө өтмө маани ачык билинип турса, каймана мазмун тикеден-тике ошол сөздөн өнүп чыкса, 2-тексттеги жашырбайт кайталанма сөздөрү түз маанилерде эле колдонулуп, каймана ой тексттин жалпы мазмунуна тиешелүү болуп айтылды. Ушундан улам, аталган макалдар сырткы грамматикалык түзүлүштөрү боюнча бирдей көрүнгөнү менен, ички семантикалык структуралары жагынан айырмаланып турушат.

Өтө эле аз сандагы Кожонун курсагы ток, кулу менен иши жок; ууруну үйгө киргизбе, көчүгүн жерге тийгизбе; Кудайдын буйругу кумдан көп, аны аткарган киши жок; Андыган алат, аңтарган табат; Ат - мингендики, аял - тийгендики, тон – кийгендики, эр - элдики сыяктуу макалдарды эсепке албаганда, тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын дээрлик бардыгы лексика-семантикалык кайталоолор катышкан макалдар экендиги белгилүү болду. Мындай өзгөчөлүктү лексика-семантикалык кайталоолордун стилдик ыкма катары ийкемдүү колдонулушу, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү күчөтүүчү функцияны аткарышы, ритмди жана көркөмдүүлүктү арттыруучу мүнөзгө ээ болушу, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү мисалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн мазмундарын бир максатка бириктириши, сөздөрдүн маанисине катыштырып байланыштыруучу каражат катары да кошумча кызмат аткарышы менен шартталгандыгын факт материалдар тастыктап турат.

Корутунду

Тил илиминде жалпы эле текст таануучулукка байланыштуу көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар. Аларда негизинен текст табияты кандай көлөмдө уюшулбасын, белгилүү бир функцияны аткарышы; тематикалык, информативдик-маалыматтык маанилерди камтышы; логикалык ыраат-биримдикте келип, системалуулукту сакташы жана кайсы бир максатка багытталган ойду туюндурушу, башталыш жана аякталыш чеги бар семантикалык-структуралык бүтүндүккө ээ болушу, коммуникативдик функцияны аткарышы сыяктуу жана башка урунттуу-урунттуу маселелер аныктоого алынат. Аларды негизге алуу менен, макалдын тексттик

статусу; функционалдык-мазмундук милдети; эксплициттик, имплициттик маанилери; тексттик бүтүндүгү, бүтүндүктү шарттаган жалпылык жана жекелик, абстрактуулук жана конкреттүүлүк категорияларына ээ болушу; макал текстинин текст ичинде колдонулушу; макалдын поэтикалык текст экендиги, синтаксистик-ритмикалык уюшулушу, макал текстинин илимий мүнөзү кеңири иликтөөгө алынды.

Кадыресе тексттеги логикалык ыраат-биримдигинин системалуу берилишине караганда, макал текстинин логикалуулугун таптакыр башкача өңүттөн аңдоо зарыл. Кадыресе тексттердин көлөмү бир канчалаган сүйлөмдөрдөн, абзацтардан, бөлүмдөрдөн түзүлүп, логикалык системалуулугу ошолорго жараша аныкталса, макал тексти жөнөкөй, же татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулат да, андагы туюндурулган ой түз жана кыйыр маанилеринин ажырагыс биримдигине көз каранды болот. Ал өз кезегинде, өзүнчө кыска ыкмадагы формада түзүлүп, насаат, нуска ойду билдирет. Макал текстинин семантикалык структурасы башталыш жана аякталышка ээ төмөнкү чектеги көлөмгө байланыштуу болгондуктан, тилдик бирдиктердин карым-катышы, байланышы өзгөчөлүү болот. Макал текстиндеги сөздөр, же алардын ичинен айрымдары семантикалык жылыштарга ээ болуп, маанилик катмарланууларды жаратат. Ошондой эле, жыйынтыктуу жана жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу анын семантикалык-структуралык бүтүндүгүн шарттаса, уккулуктуу айтылышы жана жеткиликтүү кабылданышы таасир этүүчүлүк функциясын көрсөтүп, коммуникативдик байланыш түзүүнүн эң мыкты каражаты болуп эсептелет. Пикир алышууда макалдын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, угуучудан терең түшүнүүнү талап кылат. Макалдагы камтылган ой адресант тарабынан чечмеленип түшүндүрүлбөстөн, ошол калыбында бүкүлү жеткирилип, ал эми чечмелениши адресанттын кабыл алуусуна жараша анын аң-сезиминде реализацияланат. Макал табиятынын мындай «татаалдыгы» анын сүйлөмдүк гана көлөмдө берилген кыскалыгына, ошол көлөмгө батырылган терең мазмунга, таалим-тарбия, сабак болуучу омоктуу ойго, белгилүү бир нерседен алынган бүтүм-жыйынтыкка, тажрыйбадан келип чыккан эскерткич постулатка, коммуникативдик функциясындагы даяр материал каражат экендигине, семантикалык-структуралык бүтүндүгүнө негизделген. Макалдар кандай шартта колдонулса да, тике жана кыйытма маанилердин жуурулушунда келип, подтексттик ойду жаратып, поэтикалуу айтылып, андагы туюндурулган ой жалпылык жана жекелик мүнөзүндө да, абстрактуу да, конкреттүү да, бир сүйлөмдүк түзүлүштө да кабыл алынат. Булар интеграцияланып макалдык мазмунду, тексти шарттайт. Макалдын тексттик шартында бир катар кыйытма туюнтмалар камтылып турат. Маселен, «Артык байлык мас кылат» жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинде төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмалар бар:

Ашыкча байлык күтпө;
 Ашыкча байлык адамды манчыркатат;
 Ашыкча байлык өзүмчүлдүккө алып барат;
 Ашыкча байлык теңсинбөөнү жаратат;
 Ашыкча байлыктын азабы болот;
 Ашыкча байлык азгырык;
 Колдо болгонуна каниет кыл;
 Ашыкча байлыктын арты – өкүнүч;
 Байлыктын керектөөгө жараша болгону жакшы;

10. Эл катары оокат кыл.

Бөлүнүп көрсөтүлгөн бул туюнтмалардын ар бири өз-өзүнчө тексттердин жаралышына негиз боло алат. Ушундан улам, макал мазмунунун функционалдык диапозону абдан кеңири экендигин көрүүгө болот.

Макал тексти өз алдынча жеке турганда болобу, же текст ичинде колдонулган учурундабы, же текстке тема катары коюлгандабы, негизи бардык учурларда көп катмарлуулугун жана ар тараптуулугун сактап турат. Макалдын бул сыяктуу ар тараптуулугун шарттап турган факторлордун дагы бири анын илимий мүнөзү болуп саналат. Макал турмуштук тажрыйбалардан тастыкталып, эленип чыккан эреже-бүтүм. Ушундан улам, ар кандай макал жалпылоо механизминде ээ болуп турат. Конреттүүлүккө, тактыкка, турмуштук чындыкка негизделген мындай жалпылоо багытындагы тыянак-бүтүм шексиз түрдө илимий мүнөздү жаратпай койбойт.

Макалдын тексттик табияты, түзүлүшү анын семантикалык структурасы менен логика-грамматикасына тыгыз байланышта каралат. Ушуга байланыштуу иштин 2-бөлүмүндө макал текстинин семантикалык структурасы маселеси коюлган. Кийинки мезгилдерде структуралык лингвистиканын туура багытына ылайык, бул маселе жана тилдин өнүгүш тенденциясындагы системалык, функционалдык, коммуникативдик ж.б. негиздери улам кеңитилип, улам тереңдетилип, ар тараптуу көз караштагы илимий изилдөөлөрдүн объектисине айланууда. Макалдын семантикалык структурасын ачуу үчүн андагы элементтердин спецификасын, алардын уюшулушун жана карым-катыш мүнөзүн аныктоо сөзсүз түрдөгү зарылдык болуп саналат. Ошондуктан жалпы эле сүйлөм түзүлүшүндөгү семантикалык компоненттерди жана алардын ар бирине тиешелүү маанилик өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен, макалдын сүйлөмдүк көлөмдөгү тексттик түзүлүшү предикат-субъект-объект-конкретизатор-атрибут тартибинде каралды. Муну ишке ашырууда ал семантикалык компоненттердин функциялары; компоненттердин өз ара байланыш-катышы; компоненттердин синтаксистик позициясынын спецификасы; компоненттеринин өз ара маанилеринин, катышынын таасири, жыйынтыктары, алардын мүнөзү; лексикалык жана синтаксистик

семантиканын өз ара аракеттенишүүлөрү негизге алынды.

Кадыресе сүйлөм менен макалдын спецификасына байланыштуу алардын предикаттарын айырмасыз бирдей түшүнүүгө болбойт. Макал кадыресе сүйлөм сыяктуу чектелген маани-мазмунду билдирбейт. Ал тексттик белгилүү бир ойду туюндургандыктан, предикаты да ошого жараша жүк көтөрөт. Макал тексти сүйлөмдүк көлөмдө уюшулганы менен, аякталган чеги кайсы бир турмуштук көрсөткүчтү такталган чындык катары берет да, семантикалык структурасы жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүнө ээ болуп калат. Ал эми жыйынтык-бүтүм милдети предикат аркылуу берилет. (Мисалы, «Озунган оодарат» макалында турмуштук көрсөткүчтөн улам келип чыккан жыйынтык-бүтүм оодарат предикаты аркылуу чагылдырылды. Макал спецификасынын маанилүү бир өзгөчөлүгү болуп саналган жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүн семантикалык предикат компоненти көрсөтүп турарына ар бир макал мисал боло алат. Макалдагы предикат бир эле учурда бир канча маанилерди билдирип, бир эле учурда бирдей кыймылга келип эксплуатациялангандыгы менен да өзгөчөлөнүп турат. Мисалга алынган макалдагы оодарат предикаты семантикалык катмарлануу процессине ылайык, бир канча маанилерди өз ичине камтып, алар кыйытма туюнтмалар аркылуу ишке киришип, тексттик ойду жаратууда башкы милдетти аткарды). Негизинен макалдардын мазмунун бир сүйлөм менен эле түшүндүрүп коюу мүмкүн эмес, анын мазмунун бир канча сүйлөмдөр менен чечмелөөгө туура келет. Ошон үчүн макал. Макалдын мындай бөтөнчөлүгү шексиз түрдө предикаттын функциясына көз каранды болуп саналат. Макал текстиндеги ой кыймылдык жана аталыштык мүнөздө жыйынтыкталат. Бул процесстин аткарылышын предикат алып жүрөрү белгилүү. Демек, макал текстиндеги предикаттын кыймыл-аракеттик жана аталыштык табиятына карап, алар атоочтук предикат жана этиштик предикат деп бөлүштүрүлдү. Дегеле макалдын семантикалык структурасындагы предикаттын орду, функциясы, башка компоненттер менен болгон катышы, макалдын тексттик мүнөзүн шарттоодогу ролу кеңири талдоого алынды.

Лингвистикада субъект кыймылдын алып жүрүүчүсү катары белгилүү. Кыймылдын ээси, анын жаратуучусу, же анын алып жүрүүчүсү болгон субъект макал текстинде катышып да, катышпай да турушу ыктымал. Субъектинин макал текстинде катышып турушу, же катышпай калышы синтаксистик жак аркылуу аныкталат. Макалдын семантикалык структурасындагы субъект предикат менен ажырагыс байланышта каралат. Себеби субъект кыймылды алып жүрүүчү болуп саналгандыктан, анын мүнөзү этиштик предикат аркылуу берилет. Этиштик предикаттар катышкан макал тексттеринде айрым шарттарда, анын семантикалык структурасына байланыштуу субъектинин катышынын зарылдыгы жок болуп калат.

Макал текстиндеги эң маанилүү компоненттердин бири-семантикалык объект. Макалдардын спецификасы, негизги максаты турмуштук тажрыйбалардан такталып чыккан көрүнүш менен көз караштарды, кубулуштар менен окуяларды, нерселер менен түшүнүктөрдү кеңеш, сунуш, акыл-наасат, нускоо маанисинде берип, алардын жакшы сапаттарын даңазалап, үлгү кылып көрсөтүп, жаман жактарын ашкерелеп, сынга алуу аркылуу белгилүү бир эреже-бүтүм чыгаруу болуп саналат. Мындай болгон соң, макал текстинде турмуш чындыгы катары көрсөтүлгөн кайсы бир нерсе, көрүнүш, түшүнүк ж.б. объектилери негизге алынбай койбойт. Ушул жагынан алып караганда, макалдар объектисиз уюшулбастыгы, белгилүү бир нерселер мисалга алынып көрсөтүүлөрү, алар макал табиятынын жаралышына өбөлгө-себеп болуп келери факт материалдардын негизинде ырасталды.

Макал структурасындагы конкретизатор предикаттын сыпатын, сапатын, өлчөмүн, санын, мезгилин, ордун ж.б. белгилерин билдирүү менен катар, макал табиятына ылайык, андагы подтексттик ойдун жаралышына өз салымын кошуп турат. Бул учурда өзү катышта турган предикаттын белгилүү бир мүнөзүн аныктоо менен чектелбестен, макал мазмунундагы ойдун туюндурулушуна жараша, конкретизатордо бир катар маанилердин кабатталып берилиши көрсөтүлдү. Ал эми макал тексттеринде заттардын, заттык түшүнүктөрдүн белгилерин аныктоо, тактоо ж.б. маанилеринин киргизген компонент семантикалык атрибут болуп саналат. Бардык эле макал тексттеринде семантикалык атрибуттун сөзсүз түрдө катышып турушу шарт эмес. Алар макалдын семантикалык структурасындагы башка компоненттердей эле туюндурулуучу ойдун ыңгайына жараша зарылдык катары колдонулат. Семантикалык атрибут аркылуу заттын белгиси конкреттештирилүүчү менен катар, макал мазмунундагы бөтөнчөлүк, өзгөчөлүк белгиленет. Макалдын жалпы мазмунун аныктоодо семантикалык атрибуттун да олуттуу орду болот. Макалдагы тексттик ойдун түшүнүктүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, угумдуулугун арттырууда семантикалык атрибуттардын ролун белгилебей коюуга болбойт.

Ошондой эле бул бөлүмдө макалды моделдештирүү формалары да берилди. Макалдын модели – бул макалдын формуласы. Макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары: мазмун менен форманын биримдиги, мазмундан форманы, формадан мазмунду көрө билүү; макалдын сүйлөмдүк түзүлүштөрүн классификациялоодо жеңилдиктерди камсыздоо; семантикалык компоненттердин мамиле таасирлери, байланыш-катыштары аркылуу туюндурулган макалдык жалпы мазмунду аңдоо; семантикалык компоненттердин маанилик жиктерин ажырымдоо; семантикалык компоненттердин катыш-мамилелерин символикалык белгилер менен чагылдыруу; семантикалык компоненттердин зарылдыгы,

туруктуулугу валенттүүлүгү жана айрым шарттарда сөзсүз түрдө катышып турушунун милдеттүү эместиги; макалдагы сүйлөм түзүлүштөрүн, типтерин аныктоо эсептелди. Булардын биримдиги макалдын семантикалык структурасын негиздейт.

Эмгектин 3-бөлүмү «Макал текстинин логика-грамматикалык түзүлүшү» деп аталат. Макалдын кыска кептик уюшулушу андагы ой корутундуларынын туюндурулуш жолдору, элестүү жана таасир берүүчүлүк деңгээлде айтылышы, тике, кыйыр маанилеринин тең катар берилиши жана адресат тарабынан кабыл алынышы да тексттин логика-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике байланыштуу. Логика ойлоо закондору жана алардын формалары жөнүндөгү окуу болгондуктан, бир нерсенин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоону өз мойнуна алары анык. Ушул аспектиден алып караганда, макал мазмунунун ички маанилик түзүлүш өзгөчөлүктөрү тилдик бирдиктердин логикалык катыш бөтөнчөлүктөрү, тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары грамматикалык түзүлүш менен ажырагыс байланышта берилери белгилүү.

Макал текстинин жаралышында жана анын табиятын шарттоодо өз алдынча уюшулган эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен жалпы жактуу, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичинен байламтасыз тең байланыштагылары, багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн ичинен –са, –ып, –ый, –гыча, –ганча формаларынын негизинде уюшулган түрлөрү активдүү колдонулары аныкталды. Калган сүйлөм түрлөрүнүн айрымдары макал тексттеринде өтө эле аз санда колдонулса, кээ бир түрлөрү таптакыр эле учурабайт.

Эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы конкреттештирүүчү, аныктоочу, тактоочу компоненттер туруктуу колдонулуп, зарылдык катары эсептелинип, логика-грамматикалык түзүлүшү ошол компоненттердин негизинде өзгөчөлөнүп турат. Макалдарда жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн колдонулушу макал табиятынын шартталышына, анын өзүнчө бир стилдик ыкмада жаралышына, андагы логикалык ойдун саласал формада берилишине өтө ыңгайлуу жол болуп саналат. Макал тексттеринин уюшулушунда айрыкча көп колдонулган сүйлөм түрлөрүнүн бири болуп байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр эсептелинет. Аларды көп колдонулуш себептери мүмкүн болушунча аргументтештирилди. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын да мүнөздүү өзгөчөлүктөрү белгиленди. Кандай сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды албайлы, алардын бардыгында логикалык ой камтылбай койбойт. Арийне, алар ар түрдүү сүйлөм түзүлүштөрүндө ар кыл семантикалык ык-амалдар менен ишке ашырылары көрсөтүлдү.

Кыргыз эл макалдарынын дээрлик көпчүлүгүнүн диалектикалык ички табияты, т.а., коомдук турмуштун, жаратылыштын өнүп-өсүү процессинен

келип чыккан жыйынтык-бүтүмдөрдүн аң-сезимде чагылышы ачык да, кайсы бир даражада бизге билинип-билинбеген, байкалып-байкалбаган карама-каршылыктуу да мүнөзгө ээ. Муну алардын логикалык-грамматикалык түзүлүшүнөн байкоого болот. Макалдагы ойдун тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу нерселерди, абстракттуу түшүнүктөрдү, белгилерди, кыймылды процесстерди бири-бирине каршы коюу, теңештирүү, салыштыруу менен жүзөгө ашырылат. Мындай шарт, биринчи кезекте, нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Макал текстиндеги нагыз антонимдер макал мазмунунда туюндурулган каршы маанилерди аткаруу функциясы менен гана чектелбейт. Алар макалда камтылган маселени өзүнчө бир ыкмада чагылдырууну жана макал табиятына ылайык логикалык ойду туюндуруу милдетин да аркалайт. Макал тексттеринде булардан сырткары контексттик антонимдер да колдонулат. Подексттик ойду шарттоодо, кыска кептик форманы жаратууда, ой салмагын арттырууда, сөз таасирдүүлүгүн күчөтүүдө, кабыл алыныш уккулуктуулугун камсыздоодо колдонулган контексттик антонимдерди өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкмалар катары баалоо зарыл.

Макал тексттеринде логика-семантикалык кайталоолордун да орун алышы айрыкча мүнөздүү. Макал тутумундагы логика-семантикалык кайталоолордун ар кыл маанилерге ээ болушу кайталоолор катышкан ар бир макалда ачык байкалып турат. Текст мазмунуна жараша бирде алар бир канча маанилик жүктү аркалап келсе, бирде алар бир тилдик бирдиктин, же бүтүндөй сүйлөмдүн маанисин күчөтүүгө басым жасайт, бирде макалдын ыргактуулугун угумдуулугун арттырып, таасирдүүлүккө жеткирсе, бирде байланыштыруучулук мүнөзүн тактайт. Неси болсо да, кайталоолор текст тулкусунда бекеринен колдонулбастыгы анык. Алардын макал тексттериндеги мындай ар кылдуулугу логикалык туюндурулушту шарттоодо негизги милдетти өтөйт. Булар конкреттүү мисалдар аркылуу көрсөтүлдү.

Шарттуу кыскартуулар

А.Т. – Аалы Токомбаев
 К.А. – Казат Акматов
 К.Ж. – Кеңеш Жусупов
 М. – Макал
 М.Шол. – Михаил Шолохов
 М.С. – Мусакун Сатыбалдиев
 Н.Б. – Насирдин Байтемиров
 «СК» - «Советтик Кыргызстан» газетасы
 С.С. – Саткын Сасыкбаев
 Т. – Токтогул
 Т.С. – Түгөлбай Сыдыкбеков
 Ч.А. – Чыңгыз Айтматов

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. – Ош: 2006. - 149 б.
2. Абдуллаев С.Н. Модальные модификации простого предложения в уйгурском языке //Системность на разных уровнях языка. –Новосибирск: 1990.
3. Абдуллаев С.Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке. – Каракол: Госпединститут, 1992. –96 с.
4. Абдыкеримова А.Э. Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект). – Каракол: ЫМУ, 2003. - 114 б.
5. Абдыкеримова А.Э. Лингвистикалык поэтика. –Каракол: ЫМУ, 2008. – 208 б.
6. Адеп (Мурас): 5-класс үчүн окуу китеби. -Бишкек: Билим, 2007. -128 б.
7. Адмони В.Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения. //Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: 1975. – С -5-12.
8. Акишина А.А. К вопросу о суперсинтаксическом членении текста // - Тр. Университета дружбы народов им. Лумумбы: - 1968. – Т. 41, вып. 4. С -42-62.
9. Акишина А.А. Иерархия связей в тексте //Текст и аспекты его рассмотрения. – М.: 1977. – 40 с.
10. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. -Бишкек: 2001. –42 б.
11. Алисова Т.Б. Структура простого предложения в современном итальянском языке: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М.: 1971. – 39 с.

12. Аникин В.П. Русское народное творчество. – М.: Высш. шк., 2001. – 726 с.
13. Арват Н.Н. Семантическая структура простого (односоставного) предложения: (Текст лекций). – Черновцы: Черновиц. гос. ун-т, 1974. – 66 с.
14. Арутюнова Н.Д. О номинативной и коммуникативной моделях предложения. //Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1972. – Т. 31, вып. I. С -41-49.
15. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
16. Асаналиев Ү. Сөз-сөөлөт. – Бишкек: 1999. – 252 б.
17. Ахматов И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке. //Сов. Тюркология. – 1978. – №5. С -26-32.
18. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. – Нальчик: Изд. Кабардино-Балкар. ун-та, 1979. – 99 с.
19. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. –Нальчик: Эльбурс, 1983. – 360 с.
20. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. –Бишкек: Педагогика, 2000. – 202 б.
21. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. –Бишкек: Педагогика, 2001. – 171 б.
22. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп. –Бишкек: Педагогика, 2004. – 147 б.
23. Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме //паремиологические исследования: Исслед. по фольклору и мифологии Востока. – сб.стат. – М.: 1984. С -127-148.
24. Бархударов С.Г. Грамматические очерки, сложные предложения //Лит. Учеба. – 1935. - №4, С -10-25.
25. Бархударов Л.С. К вопросу об отношении формальных и семантических моделей предложений. //Теория языка. Аналитика. Кельтология. – М.: 1976. С -11-18.
26. Баястанов Т.И. Кыргыз табышмактарындагы тексттик кыйытма ой (подтекст): Филол. илимдер. канд. дисс. автореф. - Бишкек: 2006. – 24 б.
27. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
28. Бертагаев Т.А. Субъект и подлежащее //Вопр. языкознания. – 1958. – № 5. С -65-69.
29. Беттузия И. Особенности структуры текста русской корреспонденции. Дисс. канд. филол. наук. – М.: 1984.
30. Богданов В.В. Природа включенных предикатов //Лингвистические исследования. -Л.: Издательство ЛГУ, 1974. –Вып. 1. С -19-24.
31. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. –Л.: Издательство ЛГУ, 1077. – 204 с.

32. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. –Л.: Наука, 1971. – 115 с.
33. Бочкарев А.Е. Текстобразующая функция ритма: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: 1987. – 26 с.
34. Валери Поль. Об искусстве. – М.: Искусство, 1976. – 622 с.
35. Ван Дейк Т. Вопросы прагматики текста //Новое в зарубежной лингвистике.– М.: 1978. Вып 8. С -259-336.
36. Василевская Л.И. О некоторых спорных проблемах описания синтаксического ряда //Проблемы структурной лингвистики. – М.: 1978. С -195-206.
37. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. –М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
38. Виноградов В.В. О теории художественной речи. –М.: Высш. шк., 1971. – 240 с.
39. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы: Избранные труды.– М.: Наука, 1976. – 511 с.
40. Волошинов В.Н. Конструкция высказывания //Лит.учеба. -1930.- №3. С -65-87.
41. Волошинов В.Н. Слово и его социальная функция //Лит.учеба. - 1930. -№5. С -43-59.
42. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке. -2-е изд. –Л.: Прибой, 1930. -188 с.
43. Волошинов В.Н. Что такое язык? //Лит.учеба. - 1930. - №2. С -48-66.
44. Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. –Л.: Наука, 1979. -232 с.
45. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания //Семантическая структура слова: Психо-лингвистические исследования. –М.: 1971. С -78-95.
46. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М.: Наука, 1981. – 139 с.
47. Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. –Ф.: Мектеп, 1979. – 140 б.
48. Гардинер А. Теория речи и языка. –М.: 1932. – 223 с.
49. Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений. //Новое в зарубежной лингвистике. –М.: 1978. –Вып. 8. С -57-78.
50. Гвенцадзе М.А. Прагматические аспекты классификации и структурирования текстов: Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. –Тбилиси: 1986. – 49 с.
51. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. Ч. 2. 4-ое изд. –М.: Просвещение, 1973. – 350 с.
52. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. –М.: Просвещение, 1965. – 408 с.

53. Гей Н.К. Художественность литературы: Поэтика. Стилль. –М.: Наука, 1975. – 471 с.

54. Георик Л.Ф. Межсловные связи в процессе синтеза семантики при восприятии текста: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Минск: 1991.

55. Гиндин С.И. Советская лингвистика текста и некоторые проблемы и результаты (1948-1975) //Изв. АН. СССР. Отд. лит. и яз., 1977. – Т. 36, №4. С -348-361.

56. Гиндин С.И. Внутренняя организация текста. Элементы теории и семантический анализ: Автореф. дис...канд. филол. наук.-М.: 1972. -23 с.

57. Гиндин С.И. Опыт анализа структуры текста с помощью семантических словарей //Машинный перевод и прикладная лингвистика. –М.: 1972. –Вып.16. С -42-112.

58. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. – М.: Изд. МГУ, 1969. – 564 с.

59. Городецкий Б.Ю., Раскин В.В. Методы семантического исследования ограниченного подязыка. – М.: Изд. МГУ, 1971. – 414 с.

60. Голякова Л.А. Текст. Конспект. Подтекст. –Пермь: Изд. Перм. гос. ун-та, 2002.

61. Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М.: Наука, 1973. – 275 с.

62. Горленко Ф.М. Экспрессивно-семантические связи слов в художественном тексте (на материале произведений Ю.Бондарева) Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. -М.: 1986. – 23 с.

63. Грамматика современного литературного языка //Под ред. А.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1970. –897 с.

64. Грель М. Из теоретического опыта описания синтаксической системы //Грамматическое описание славянских языков. – М.: 1974. С -3-8.

65. Григорьев В.П. О единицах художественной речи //Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В.В.Виноградова. –Л.: 1971. С -384-392.

66. Григорьев В.П. О некоторых проблемах лингвистической поэтики //Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. –Шадринск: 1971. С -3-12.

67. Давлетов С. Азыркы кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1980. –235 б.

68. Даль Р.И. Пословицы русского народа. –М.: Гослитиздат, 1957. – 991 с.

69. Данеш Ф., Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: 1974. С -90-97.

70. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. – Бишкек: 2003. – 400 б.

71. Долинин К.А. Интерпретация текста. -М.: Просвещение, 1985. -288 с.

72. Дресслер В. Синтаксис текста //Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: 1978. – Вып. 8. С -111-137.
73. Дубровская Л.А. Структура предложения как выражение структуры предиката с донативными отношениями //Проблемы структуры слова и предложения –Пермь: 1974. С -124-131.
74. Дунканаев А.Т. Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик түзүлүшү. Филол. илим. канд. ...дисс. автореф. –Бишкек: 1998. – 25 б.
75. Дунканаев А.Т. Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү. –Бишкек: Бийиктик, 2004. –148 б.
76. Дунканаев А.Т., Мейманова А. Макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушу //Кыргыз тили жана адабияты журналы. –Бишкек; Каракол: 2004. –№6. –16-20-б.
77. Дунканаев А.Т. Макал типтери, тике жана өтмө маанилер //Вестн. Исык-Кул. ун-та. –Каракол: 2006. –№17. –154-158-бб.
78. Дунканаев А.Т. Макалдын семантикалык-структурасына жалпы мүнөздөмө // Кыргыз тили жана адабияты журналы. –Каракол: 2007. –№11. –61-67-бб.
79. Дунканаев А.Т. Макалдагы сөздөрдүн семантикалык табияты //Кыргыз тили жана адабияты журналы. –Каракол: 2007. –№12. -15-19-бб.
80. Дунканаев А.Т. Макалдын семантикалык-структурасындагы субъект; Макалдагы семантикалык атрибут //Кыргыз тили жана адабияты журналы. –Каракол: 2008. – №18. – 50-56-бб.
81. Дунканаев А.Т. Макал жана табышмактардагы тилдик айрым айырмачылыктар. Вестн. Исык-Кул. ун-та. – Каракол: 2008. – №20. – 234-238-бб.
82. Дунканаев А.Т., Жайлообаева Р. Кыргыз макаллакаптарынын изилдениш тарыхынан. Илим жана жаштар // Президенттик жаштар жана билим жылына байланыштуу акад. К.К.Юдахиндин 110 жылдыгына арналган эл аралык илимий студенттик конференциянын материалдары// –Бишкек: 2002. – 86-92-бб.
83. Дунканаев А.Т. Сөздүн синтаксистик негизи // Ош мам. ун-нин жарчысы. – Ош: 2004. – №2. –52-54-бб.
84. Дунканаев А.Т. Жаңылмачтардын тилдик спецификалык бөтөнчөлүгү // Кыргыз тили жана адабияты журналы. – Каракол: 2008. –№8. –15-19-бб.
85. Дунканаев А.Т. Жаңылмач жаралышы жана жаңылттыруунун негиздери //Ала-Тоо журналы. – Каракол: 2009. – №1. – 133-138-бб.
86. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике //Звегинцев В. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – Москва: 1960. Ч. 2. С -49-50.
87. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во инос. лит., 1958. -404 с.
88. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. – Бишкек: 1995. –116 б.

89. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Мектеп, 1975. –79 б.
90. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. 2-бөлүк: Синтаксис. Пед. окуу жайлары үчүн. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. –223 б.
91. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: 1979. –323 б.
92. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. –М.: Наука, 1982. – 159 с.
93. Жолковский А.К. Модель «смысл – текст» //Энциклопедия кибернетики. –Киев: 1974. – Т. 2. С -46-48.
94. Жолковский А.К. О правилах семантического анализа //Машинный перевод и прикладная лингвистика. -Москва: 1964. Вып. 8. С -17-32.
95. Жусупов К. Байыркынын издери. –Бишкек, Кыргызстан–Сорос фонду. 2001. –324 б.
96. Закиров С. Пословицы и поговорки киргизского народа. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Фрунзе: 1962. –23 с.
97. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Фрунзе: Мектеп, 1972. –112 б.
98. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста //Синтаксис текста. –М.: 1979. С -103-112.
99. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. –М.: Просвещение, 1968. –336 с.
100. Звегинцев В.А. Смысл и значение //Теоретические и экспериментальные исследования в области структурный и прикладной лингвистики. –М.: 1973. – Вып. 6. С -91-98.
101. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. –М.: Изд-во МГУ, 1976. –307 с.
102. Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Изв. АН СССР Сер. лит. и яз. – 1980. - Т. 39, №1. С -13-21.
103. Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста //Синтаксис текста. – М.: 1979. С -113-133.
104. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
105. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. –351 с.
106. Золотова Г.А. О регулярных реализациях моделей предложения //Вопр. Языкознания. – 1969. –№1. С -67-78.
107. Зубова Л.В. Поэзия Марины Цветаевой: Лингвистический аспект. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. –262 с.
108. Ибрагимов С. Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр: Филол. илим. докт. ... дисс.автореф. –Бишкек: 2003. –54 б.
109. Ибрагимов С. Лингво-этнокультурология – тилдик маданият таануу. –Бишкек: КМПУ, 2000. -118 б.
110. Ибраимов К. Проявление наивно-материалистических тенденций в

пословицах и поговорках //Тр. Пржев. пед. ин-та. Сер. гуманитар. наук. –1970. –Т. 16. С -74-92.

111. Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста. – Новое в зарубежной лингвистике.–Москва: 1978. -Вып. 8. С -43-56.

112. Иманов А. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүндөгү сөздөрдүн орун тартиби. –Фрунзе: Мектеп, 1976. –106 б.

113. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Ч.2.: Синтаксис: Педагогикалык окуу жайлары үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1988. -282 б.

114. Иманов А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайынын филология факультетинин сырттан окуган студенттери үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1990. –352 б.

115. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Бишкек: 1995. –390 б.

116. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –2-бас. –Бишкек: 2009. – 419 б.

117. Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: (Докл. на конф. по проблемам синтаксиса). – М.: Наука, 1969. –180 с.

118. Исследования по семантике. – Уфа: 1975-1976. – Вып.1. –179 б.; Вып.2. – 145 с.

119. Исследования по структуре текста. – М.: Наука, 1987. –301 с.

120. Исследования по поэтике и стилистике: Сб. ст. – Л.: Наука, 1972. – 277 с.

121. Ицкович В.А. Очерки синтаксической нормы. -М.: Наука, 1982. - 199 б.

122. Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Наука, 1968. – 94 с.

123. Карасаев Х. Накыл сөздөр. -Фрунзе: Кыргызстан, 1982.-367 б.

124. Карашев Т., Карашева Т.Т. Физика курсу. //Механика, молекулалык физика. –Бишкек: 2002. -502 б.

125. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. – М.: Наука, 1977. – 183 с.

126. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – Москва: 1965. Ч. 2. С -85-90.

127. Кацнельсон С.Д. Предисловие. – История лингвистических учений. Древний мир. –Л.: 1980. С -3-6.

128. Кацнельсон С.Д. О теории лингвистических уровней //Вопросы общего языкознания. – М.: 1964. С -32-41.

129. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.

130. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.; – Л.: Наука, 1965. – 110 с.

131. Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования – М.: 1974. С -104-124.

132. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 375 с.

133. Керимжанова Б. Кыргыздын макалдары жана лакаптары. – Фрунзе: 1948. –55 б.
134. Кидибаев М.М., Шаршеев К. Жалпы физика курсу. II том: Молекулалык физика. – Бишкек: 2004. –121 б.
135. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика. –М.: Юрист, 1998. –256 с.
136. Кириллова В.А. О компонентах структуры предложения //Вопросы русского языкознания. –Москва: 1976. –Вып. 1. С -60-71.
137. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальная членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. –239 с.
138. Кодухов В.И. О двух основных аспектах предложения // Теоретич. пробл. синтаксиса современ. индоевроп. яз. – Л.: Наука, 1975. С -33-40.
139. Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. –Л.: 1963. –128 с.
140. Кожевникова К. Формирование содержания и синтаксис художественного текста //Синтаксис и стилистика. – М.: 1976. С -307-315.
141. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977. –223 с.
142. Колшанский Г.В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. –231 с.
143. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. –М.: Наука, 1980. –149 с.
144. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. –175 с.
145. Кордобаев Т.Р. Тарихи синтаксис маселелери. – Алма-Ата: Гылым, 1965. –243 б.
146. Корженский Я. Прагматический компонент и теория текста // Синтаксис текста. – М.; 1979. С -68-77.
147. Кособаева Б.М. Химия. – Бишкек: Шам, 1999. –168 б.
148. Кржижкова Е. Дистинктивные семантические признаки и структура предложения // Грамматич. опис. словян. яз. – М.: 1974. С -98-105.
149. Кривоносов А.Т. Структурно-функциональные модели в синтаксисе //Вопр. языкознания, 1971. –№1. С -65-75.
150. Крикманн А.А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы // Паремнологич. исслед. – М.: 1984. С -149-178.
151. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. –200 с.
152. Кухн С. В кн.: Паремнологические исследования. –Москва: 1984. – 149 с.
153. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. –Фрунзе: Илим, 1980. -538 б.
154. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү. //Түзгөн М.Ибрагимов. –Кара-Балта: 2005. -180 б.
155. Кыргыз макал-лакаптары. /Түзгөн Ш.Усупбеков. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 123 б.
156. Кыргыздар. Санжыра. Тарых. Мурас. Салт. 1-т. –Бишкек: 1993. – 618 б. 2-т. –Бишкек, 1993. -570 б.
157. Кыргыз тили жана адабияты журналы. –Каракол: 2005. -№9. -105 б.

158. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.
159. Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары /Түз.: Ж.Мукамбаев, Ж.Таштемиров. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 195 б.
160. Кыргыз макал лакаптары / Түз. Ш.Усупбеков. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 123 б.
161. КСЭ. I том. – Фрунзе: Кырг. сов. энц. баш. ред. 1976. -607 б.
162. КСЭ. III том. –Фрунзе: Кырг. сов. энц. баш. ред. 1978.-640 б.
163. Лазутин С.Г. Метафора в загадках //Поэтика русского фольклора. – М.: 1981. С 98-99.
164. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. –Л.: Худож. лит., 1974. –285 с.
165. Левин Ю.И. Провербиальные пространство //Паремиологические исследования. – М.: 1984. С -108-127.
166. Лекант П.А. Грамматическая форма простого предложения и система его структурно-синтаксических типов в современном русском языке. Автореф. докт. дисс. – М.: 1971. –34 с.
167. Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики и теории коммуникации //Синтаксис текста. – М.: 1979. –18-36-бб.
168. Лингвистика текста: Материалы науч. конф. Ч. I. –230 б. Ч. II. –Москва: 1974. –212 с.
169. Ломтев Т.П. О некоторых вопросах структуры предложения //Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. –М.: 1959. –№4. С -3-7.
170. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. –198 с.
171. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. -М.: Наука, 1976. -381 с.
172. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1979. –198 с.
173. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. –М.: Искусство, 1970. –384 с.
174. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. –Л.: Просвещение, 1972. –271 с.
175. Майенова М.Р. Теория текста и традиционные проблемы поэтики //Новое в зарубеж. лингвистике. -Москва: 1978. –Вып. 8. С -425-441.
176. Макал-лакаптар. Эл адабияты сериясы. 10-том. –Бишкек: Шам, 2001. -208 б.
177. Макал-лакаптык терминдердин логикасы. Филологические науки // – Вестник КГНУ, 1998. – Вып. 2. – 164-169-бб.
178. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 121 б.
179. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Бишкек: «ЖЭКА» Лтд, 1999. –256 б.
180. Мамытов Ж. Көркөм чыгармадагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвистикасы: Докт. дисс. автореф. –Бишкек: 2002. –54 б.

181. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери. – Каракол: 2007.
182. Маразыков Т.С. Тексттеги интеграция. Докт.дисс. – Бишкек: 2005. -378-б.
183. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. I китеп. – Бишкек: Бийиктик, 2005. –143 б.
184. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. II китеп. -Бишкек: Бийиктик, 2005. -166 б.
185. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высш.шк., 1981. – 175 с.
186. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 240 б.
187. Мураталиев М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр. – Фрунзе: Илим, 1976. – 181 б.
188. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр. – Фрунзе: Илим, 1981. –107 б.
189. Мусаев С.Ж. Основные способы связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке //Тюркологич. исслед. – Фрунзе: 1985. С -80-92.
190. Мусаев С.Ж. К вопросу о сложном предложении в кыргызском языке // Тюркологич. исслед. –Фрунзе: 1986. С -105-113.
191. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1987. –160 с.
192. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. –Бишкек: 2000. – 206 б.
193. Мусаев С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы: Докт. дисс.авторeref. – Бишкек: 2000. –40 б.
194. Оденцов В.В. Стилистика текста. –М.: 1980. -263 с.
195. Остин ДЖ. Как производить действия при помощи слов? //Остин Дж. Избранное. –М.: 1999. -123 с.
196. Остин ДЖ.Л. Слово как действие //Новое в зарубеж. лингвистике. – Москва: 1986. Вып.8. С -22-129.
197. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. –Каракол: 2007. – 175 б.
198. Өмүралиева А. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты. (Тексттик этнолингвистикалык аспект) Канд.дисс.авторeref. – Бишкек: 2008. –19 б.
199. Өмүралиева А. Кыргыз макалдарынын иллогенциялык критерийи //Кыргыз тили жана адабияты журналы. -Каракол, 2005. -№8. 73-78 б.
200. Өмүралиева С. Көркөм текстти лингвистикалык талдоо боюнча окуу-методикалык колдонмо. – Фрунзе: 1987. –40 б.
201. Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы. Докт. дисс.авторeref. – Бишкек: 1999. -46 б.
202. Паремнологический сборник: Пословица, загадка. Структура, смысл, текст // Сост., ред. и предисл. Г.Л.Пермякова. -М.: Наука, 1978. -320 с.
203. Паремнологические исследования. Сб.ст. – М.: Наука, 1984. –320 с.

204. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки: Заметки по обшей теории клише. – М.: Наука, 1970. –240 с.

205. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. –235 с.

206. Полякова М.Я. Вопросы поэтики в художественной семантике. – М.: Сов. писатель, 1986. – 478 с.

207. Пospelов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основных особенностей его структуры // Докл. и сообщ. ин-та рус. яз. АН СССР. –М.: 1948. –Вып 2. С -43-68.

208. Правдин М.Н. Логика и грамматика. –Москва: 1973. –62 с.

209. Райхштейн А.Д. О семантической структуре пословиц // Теорет. вопр. роман. герман. филол. Респ. сб. – Горький, 1976. –С -204-214.

210. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. – Л.: Наука, 1989. –167 с.

211. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 200 б.

212. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957. –176 б.

213. Сапарбаев А. Синтаксистик окуунун негиздери. –Бишкек: «Кыргызстан – Сорос фонду, 1997. –246 б.

214. Сергия В.А. Лингвистика текста: Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. – Тбилиси: 1989. -45 с.

215. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. –М.: Высш.шк., 1981. –182 с.

216. Сусов И.П. Семантическая структура простого предложения. – Тула: 1973. –141 с.

217. Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного кыргызского литературного языка и диалектов. – Фрунзе: Илим, 1990. –185 с.

218. Сыдыков Ж.К. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили. – Бишкек: Бийиктик, 2002. –224 б.

219. Сытин Г.Н. Животворящая сила: Помоги себе сам. – Москва: 1990. -351 с.

220. Табышмактар. /Түзгөн –К.Ибраимов. -Фрунзе: Илим, 1985. -381 б.

221. Тейлор А. В сб.: Паремиологические исследования. – Москва: 1984. –128 с.

222. Тодоров Ц. Грамматика повествовательного текста //Новое в зарубеж. лингвистике. – М.: 1978. – Вып. 8. С -450-463.

223. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. – Фрунзе: Илим, 1983. – 265 б.

224. Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. – Бишкек: 2006. – 209 б.

225. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-

- функционалдык жана интонациялык структурасы. -Бишкек:2004. -307 б.
226. Томашевский Б.В. Стих и язык. -М.: -Л.: Гослитиздат, 1959. -471 с.
227. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986. –126 с.
228. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 144 б.
229. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек: 1994. – 199 б.
230. Хеллидей М.А. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания //Новое в зарубеж. лингвистике. – Москва: 1978. – Вып. 8. С -138-148.
231. Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. – М.: Наука, 1973. – 298 с.
232. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Перевод с англ. яз. – М.: Прогресс, 1975. –432 с.
233. Шведова Н.Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность //Русский язык за рубежом. – М.: 1971. –№4. С -48-56.
234. Шведова Н.Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) //Грамм. опис. слав. яз. Концепции и методы. –М.: 1974. с. -105-121.
235. Элчиев Ж. Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр. –Бишкек: Бийиктик, 2004. – 106 б.
236. Элчи уулу Ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү. –Бишкек: Бийиктик, 2002. –115 б.

МАЗМУНУ

	СӨЗ БАШЫ.....
	I БӨЛҮМ
	МАКАЛДЫН ТЕКСТТИК
§ 1.	Текст табиятынын и
§ 2.	Макалдын текст кат
§ 3.	Макал текстинин фу
§ 4.	Макал мазмунундаг
§ 5.	Макалдын тексттик
§ 6.	Макал текстинин те
§ 7.	Макал – поэтикалык
§ 8.	Макалдын синтаксис
§ 9.	Макал текстинин ил
	II БӨЛҮМ
	МАКАЛДЫН СЕМАНТИКА
§ 1.	Сүйлөмдүн семанти
	карата.....
§ 2.	Макал текстинин се
	мүнөздөмө.....
§ 3.	Макалдагы компо
§ 4.	Макал текстинин се
	анын ар тараптуулуг
§ 4.1.	Атоочтук предикат..
§ 4.2.	Этиштик предикат...

111 □ □ § 6. □ Макал текстинин семантикалык структурасындагы

§ 7.

§ 8.

§ 9.

§ 1.

§ 1.1

§ 1.2.

§ 1.3.

§ 1.4.

§ 2.

§ 3.

§ 4.

структурасындагы
конкретизатор.....

Макал текстинин сеп
атрибут.....

Макал текстинин сеп
моделдештирүү.....

III БӨЛҮМ

МАКАЛ ТЕКСТИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ.....

Макал текстиндеги сеп
Эки составдуу жөнөкөй

Жалпы жактуу сүйлөм

Тең байланыштагы туюндурулушу

Багыныңкы байланыштагы туюндурулушу

мисалдар.....

Макал текстиндеги туюндурулушу

туюндурулушу.....

Макал текстиндеги туюндурулушу

туюндурулушу.....

Макал текстиндеги логикалык туюндурулушу

Корутунду.....

Шарттуу кыскартуу.....

Пайдаланылган адабият булактары

Мазмуну.....

Дунканаев А. Т.

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН
ТЕКСТТИК-КОММУНИКАТИВДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Тех. редактор: Жакыпова Ч.А.
Компьютердик калыпка салган: Жумашева Ж.Ж., Дононбаева Д.А.

К.Тыныстанов атындагы БМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Заказ 322. Нускасы 500 даана.
Тел. 52696